

KRZYSZTOF HOMA

ŚLADY KULTURY
CHRZEŚCIJAŃSKIEJ
W ACHAI DO 313 ROKU

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU IGNACIANUM W KRAKOWIE

ŚLADY KULTURY
CHRZEŚCIJAŃSKIEJ
W ACHAI DO 313 ROKU

KRZYSZTOF HOMA

ŚLADY KULTURY
CHRZEŚCIJAŃSKIEJ
W ACHAI DO 313 ROKU

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Ignatianum w Krakowie

KRAKÓW 2023

© Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, 2023

Publikacja sfinansowana z dotacji Ministra Edukacji i Nauki
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie w 2023 roku

Recenzenci

Dr hab. Anna Kucz, prof. UŚ
Ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec

Redakcja

Magdalena Jankosz

Projekt okładki i stron tytułowych
PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Ilustracja na okładce

Dirck Volckertszoon Coornhert, *Św. Paweł chrzci mieszkańców Efezu (1553)*,
grawiura za Martenem van Heemskerkiem, Rijksmuseum, Amsterdam

Opracowanie typograficzne i łamanie
Jacek Pawłowicz

ISBN 978-83-7614-578-5

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja:

Wydawnictwo WAM
Dział Handlowy
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Księgarnia Wysyłkowa
tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Achaja w I wieku	11
1.1. Wykaz obiektów kultu chrześcijańskiego (IV–VII w.)	14
1.2. Wybrane szkice obiektów chrześcijańskich (V–VII w.)	22
2. Ateny św. Pawła	29
3. Cesarze rzymscy	33
4. Pisarze i filozofowie w I wieku	41
4.1. Szkoła arystotelesowska	41
4.2. Szkoła epikurejska	42
4.3. Stoicy	42
4.4. Pitagorejczycy	46
4.5. Cynicy	47
4.6. Akademia Platona	47
4.7. Historycy	47
5. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i wywodzący się z Grecji (I w.)	55
5.1. Biskupi Aten	58
5.2. Męczennicy ateńscy	59
5.3. Papieże	61
6. Miejsca związane z chrześcijaństwem w I wieku na terytorium Grecji	63
6.1. Saloniki	63
6.2. Inne ośrodki z zachowanymi śladami obecności chrześcijan	76
7. Symbole związane z chrześcijaństwem	101
7.1. Cmentarze	101
7.2. Domy	101
7.3. Ceramika	102
7.4. Inskrypcje	103
7.5. Naczynia liturgiczne	104
8. Korynt w I wieku	105

9. Środowisko greckie w II wieku	107
9.1. Cesarze	107
9.2. Znane osobistości	122
9.3. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i z Grecji w II wieku	131
9.4. Papieże z Grecji	134
9.5. Znani pisarze kościelni	136
10. Środowisko achajskie III wieku	139
10.1. Cesarze	139
10.2. Papieże III wieku	145
10.3. Znani ludzie w Atenach w III wieku	149
10.4. Świadectwa starożytnych autorów pogańskich z III wieku	153
10.5. Szkoła ateńska neoplatońska w IV–V wieku	153
10.6. Miejsca znane z obecności chrześcijan w Grecji w III wieku	154
10.7. Zniszczenia Aten w różnych okresach historii	160
11. Zakończenie	163
Bibliografia	169
Czasopisma i skróty	169
Monografie	170
Teksty źródłowe	171
Studia	173
Indeks postaci	185
Indeks nazw geograficznych	191

Wprowadzenie

Niniejsza praca jest próbą zweryfikowania i naświetlenia kwestii związanych z rozwojem chrześcijaństwa na terenie Achai od 50 roku n.e. do 313 roku n.e., czyli od dotarcia św. Pawła do Europy aż do edyktu mediolańskiego. Pierwsze 260 lat chrześcijaństwa w Achai jest ważnym okresem dla dalszej historii, ale Achaja dostarcza nielicznych świadectw w porównaniu z innymi częściami imperium rzymskiego. Jak żyli chrześcijanie w pierwszych wiekach, czy tworzyli własną kulturę, architekturę, sztukę, literaturę? Czy starali się napęłnić treścią nauki Chrystusowej kulturę klasyczną? Dlaczego pozostały nieliczne ślady? Może dlatego, iż było ich mało? Może był to skutek prześladowań, konfiskaty dóbr? Może brak zainteresowania ze strony archeologii? Może niechęć samych chrześcijan do świątyń, posągów i obrazów?¹

Opracowanie to nie daje odpowiedzi na wszystkie pytania². Jest jednym z głosów w poszukiwaniach odnoszących się do tego zagadnienia. W 1985 roku ukazała się praca Snydera³, starająca się opisać życie chrześcijan przed 313 rokiem. Autor bardzo mało miejsca poświęcił

1 Por. M. Ożóg, *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009.

2 Dobre ogólne wprowadzenia w temat możemy znaleźć w pracach: H.J. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969; M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Warszawa 1979; W. Speyer, *Zu den Vorfurfen der Heiden gegen die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6/1963, s. 129–135; R.A. Markus, *Christianity in the Roman World*, London 1974; *The Crucible of Christianity*, London 1969; F. van der Meer, C. Mohrmann, *Atlas of the Early Christian World*, London–Edinburgh 1958; F. Chadwick, *The Early Church*, t. 1, Grand Rapids 1967; R.M. Grant, *Augustus to Constantine*, London 1971; *Mondo classico e Cristiano*, red. M. Pavan, Roma 1982; A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den Ersten Drei Jahrhunderten*, Leipzig 1965 (1924); *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, saggi a cura di Arnaldo Momigliano, Einaudi editore, London 1963; A. Hamman, *Le vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles*, t. 1–2, Desclee, Tournai 1968; H. Rahner, *Kościół i państwo we wczesnym chrześcijaństwie*, tł. M. i J. Radożycki, Warszawa 1986; F. Drączkowski, *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III–IV wieku*, red. J. Śrutwa, Lublin 1983; G.F. Snyder, *Ante pacem: archeological evidence of church life before Constantine*, Mercer 1985; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.

3 G.F. Snyder, *Ante pacem: archeological evidence of church life before Constantine*, op. cit.

w niej jednak życiu chrześcijan w Achai. Ślady obecności chrześcijan będą starał się ukazać na tle życia politycznego, społecznego i kulturalnego, wspominając cesarzy w tym czasie panujących i wybitniejszych ludzi kultury. Uwydatnienie i przeanalizowanie roli cesarzy jest istotne, gdyż Achaja była rzymską prowincją. Wypada też naszkicować obraz kultury oraz zaprezentować jej przedstawicieli, ponieważ większość z pierwszych chrześcijan wychowała się w obrębie kultury greckiej lub przynajmniej miała okazję odwiedzić Achaję. Interesujące jest, czy współcześni dostrzegli wyznawców nowej religii.

Profesor F. Brenk SJ⁴, zajmujący się Plutarchem, uważał, iż na skutek prześladowań Nerona pod koniec I wieku mógł być odczuwany lęk przed wyrażaniem swoich zainteresowań chrześcijanami. Drugim powodem mogła być sama kultura grecka, która w tym czasie przeżywała swoje odrodzenie. Chrześcijanie byli postrzegani jako mało istotna sekta o zabarwieniu żydowsko-cynickim. W II wieku chrześcijaństwo zostało skonfrontowane z kulturą grecką i rzymską oraz z kolejną fazą prześladowań. Z konfrontacji tej wyszło całkiem udanie (np. pisma św. Ignacego Antiocheńskiego i św. Ireneusza). Wiek III to ostry konflikt intelektualny z odradzającymi się pogańskimi wierzeniami i szkołami filozoficznymi. Mimo prześladowań chrześcijaństwo przetrwało. Czy wygrało tę walkę? Są na ten temat różne opinie. Skoro toczyły się spory, to musiał istnieć przeciwnik. Skoro były prześladowania, to musiały być cmentarze, więzienia. Co z tego wszystkiego pozostało na terenie Achai? Z pierwszych trzech wieków mamy stosunkowo mało świadectw archeologicznych na tym obszarze. Afryka, Azja Mniejsza czy też Italia są o wiele lepiej reprezentowane. Z jednej strony fakt ten potwierdza prowincjonalny charakter Achai, z drugiej strony rodzi pytania: Jak wyglądało chrześcijaństwo w Achai? Było znaczące, czy stanowiło mało istotny ruch religijno-społeczny? Czy może popełniamy błąd, patrząc na pierwsze trzy wieki z późniejszej perspektywy, kiedy chrześcijaństwo zostało wprężnięte w struktury imperialne? Jak wyglądała ewolucja od małej wspólnoty do potężnej struktury społeczno-religijnej? Część badaczy, historyków i archeologów uważa, że powinniśmy unikać używania pojęcia

4 Por. F. Brenk, *Plutarch, Judaism and Christianity*, w: *Studies in Plato and the Platonic Tradition: Essays Presented to John Whittaker*, Routledge, London 1997, s. 22.

„epoka wczesnego chrześcijaństwa” w periodyzacji historii. Rife, badacz życia w Koryncie, szczególnie w jego dwóch portach, uważa, że należy mówić o okresie późnorzymskim, a następnie bizantyjskim⁵. W ostatnich 30 latach wzrosło zainteresowanie historią wczesnego chrześcijaństwa na terenie Grecji. Większość prac jednak dotyczy okresu od IV wieku. Przykładem może być praca doktorska Wiliama Carahera, obroniona w 2003 roku na uniwersytecie w Ohio, zatytułowana *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*⁶. Praca licząca 550 stron tylko

- 5 Por. J. Rife, *The Roman and Byzantine Graves and Human Remains*, w: *Isthmia* (Excavations by the University of California at Los Angeles and the Ohio State University under the Auspices of The American School of Classical Studies at Athens), vol. IX, ASCSA, Princeton 2012, s. 5; s. 9–10; J. Rife, *Life and Death at a port in Roman Greece* (The Kenchreai Cemetery Project, 2002–2006), *Hesperia* 76 (2007), s. 143–181, w przypisie nr 80 wspomina o ewolucji od kultów i tradycji pogańskich (klasycznych) do chrześcijańskich.
- 6 W. Caraher, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, The Ohio State University, 2003 (doktorat). Przykłady wykorzystanej literatury przez Carahera: A. Avramea i D. Feissel, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance IV Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)*, *T&MByz* 10 (1987), s. 357–398; A. Avramea, *Mort loin de la patrie: L'apport des inscriptions paléochrétiennes*, w: *Epigrafia medievale greca e latina: Ideologia e funzione*, red. G. Cavallo, C. Mango, Spoleto 1995, s. 1–65; A. Avramea, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle*, Paris 1997; G. Armstrong, *Imperial Church Building and Church-State Relations AD 313–363*, *Church History* 37 (1967), s. 3–17; D. Genakoplos, *Church Building and 'Caesaropapism' AD 312–365*, *GRBS* 4 (1966); *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267–529*, ed. P. Castren, Helsinki 1994; E. Chalkia, *Le mense paleocrestiane: tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Vatican City 1991; J.W. Day, *Early Greek Epigrams and Monuments*, *JHS* 109 (1989), s. 16–28; J.W. Day, *Toward a Pragmatics of Archaic and Paleochristian Greek Inscriptions*, w: *Nova doctrina vetusque: essays on early Christianity in honor of Fredric W. Schlatter S.J.*, red. D. Kries, C.B. Tkacz, New York 1999, s. 243–258; E.R. Dodds, *Pagans and Christians in an Age of Anxiety*, Cambridge 1965; K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999; R. Etzéoglou, *Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au Sud-Est de la Laconie. Géographie historique du monde méditerranéen*, Paris 1988, s. 99–107; D. Feissel, *L'évêque, titres, et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIIe siècle*, w: *ACIAC XI*, vol. 1, Rome 1989, s. 801–826; D. Feissel, A. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse*, *T&MByz* 9 (1985), s. 267–395; G. Fowden, *The Pagan Holy Man in Late Antique Society*, *JHS* 102 (1982), s. 33–59; G. Fowden, *Between Paganism and Christianity*, *JRS* 78 (1988), s. 173–182; G. Fowden, *The Athenian Agora and the Progress of Christianity*, *JRA* 3 (1990), s. 494–501; G. Fowden, *Commonwealth to Empire*, Princeton 1993; G. Fowden, *Late Roman Achaia: Identity and Defence*, *JRA* 8 (1995), s. 549–567; A. Frantz, *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens*, *DOP* 19 (1965), s. 185–205; A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267–700*, Athenian Agora 24, Princeton 1988; W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, New York University Press, New York 1967.

marginalnie wspomina pierwsze trzy wieki. Koncentruje się na okresie od drugiej połowy IV wieku. W roku 2012 w Rzymie odbyła się konferencja zatytułowana: *Gli Ateniensis e il loro modello di città. Seminari di Storia e Archeologia greca I, Roma 25–26 giugno 2012*. W materiałach z niej znajduje się artykuł Isabelle Baldini, *Atene: la città cristiana* (s. 309–323). Autorka potwierdza brak solidnych świadectw archeologicznych dotyczących obecności chrześcijan w okresie do początku IV wieku. Ze źródeł literackich wiemy o istnieniu struktury Kościoła i biskupów w IV wieku. Baldini wspomina też o pracach Assimakopoulou-Atzaki (2009) odnośnie do inskrypcji w bazylice św. Pawła w Filippi oraz o pracach Pallas (1980) dotyczących braku świadectw w Illiri Wschodniej, o pracy Sweetman (2010) o świadectwach z Peloponezu i Pallas (1989) i o świadectwach znalezionych w Atenach⁷.

7 Por. I. Baldini, *L'Atene: la città cristiana*, w: *Gli Ateniensis e il loro modello di città. Seminari di storia e archeologia greca I*, Roma 25–26 giugno 2012, a cura di L.M. Calio, E. Lippolis, V. Parisi, Thiasos, Monografie 5, Roma 2014, s. 309.

1. Achaja w I wieku

Mówiąc o Achai, mam na myśli nie tylko rzymską prowincję Achai, ale także Ilirię, częściowo Macedonię oraz wyspy na Morzu Egejskim. Od II wieku przed Chrystusem ta część Europy znajdowała się pod panowaniem rzymskim. Po okresie kryzysu z II wieku p.n.e. Grecja powoli podnosiła się z upadku materialnego i duchowego. Jak głębokie było zniszczenie, świadczą słowa Plutarcha, „że Grecja nie była w stanie wystawić trzech tysięcy lekkobrojnych żołnierzy”. Dion z Prusy⁸ pisze: „przed bramami miasta grunty zdziczałe, zarosłe, w murach place przeważnie zasiane lub zamienione na pastwiska, w gimnazjum miejskim się orze, na rynku pasie się bydło”⁹. Był to w dużym stopniu skutek działań Rzymian, którzy swoje wielkie konflikty rozgrywali na terenie Grecji. Cezar bił się z Pompejuszem (bitwa pod Farsalos w 48 r.). Antoniusz i Oktawian występowali przeciwko Brutusowi i Kasjuszowi (bitwa pod Filipi w 41 r.). Oktawian z Antoniuszem starł się pod Akcjum w 31 r. Wojna z Mitrydatesem dopełniła zniszczenia. Grecja po tych walkach i wojnach była zdewastowana. W sferze religii także nastąpiły zmiany. Do panteonu bogów czczonych w Grecji dodano jeszcze wierzenia rzymskie z kultem cesarzy. Na terenie Grecji (Achaj) przebywało wielu kapłanów sprawujących te kultury. Ważnymi ośrodkami były: Argos, Ateny, Eleusis, Delfy, Olimpia, Sparta, Lesbos. Odnowienie tradycji pogańskich nastąpiło szczególnie w II wieku n.e., w czasie panowania Hadriana¹⁰ i dynastii Antoninów. Pojawiły się dodatkowe święta na cześć cesarów:

8 Dion z Prusy, *Mowa VII (O Eubei)*. W: T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. II, Warszawa 1964, s. 339.

9 Por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 339.

10 Sam Hadrian, jak podaje *Historia Augusta* 13, 6, przebywał w Atenach kilkakrotnie. Pierwszy pobyt nastąpił około roku 124, drugi na przełomie 128/129 roku, kiedy to został wtajemniczony jako *mystes* i *epoptes*, zgodnie z Dionem, 69, 11. W roku 125 miał wziąć udział w Dionizjach w Atenach i był w Delfach zgodnie z informacją zamieszczoną na inskrypcji CIG 1713. Śladów obecności dobroczynnej działalności Hadriana w Attyce jest bardzo dużo: Biblioteka Hadriana, Łuk Triumfalny, Ołympiejon nad Ilissos, pomniki w Eleusis w świątyni Demetry.

Cesareia połączone z kultem Apolla, *Erotidia* w Thespies połączone z kultem Muz, *Romaea Sebasta* świętowana w Atenach, Thespies, Delfach, Argos i Epidauros, *Julia Dea* w Atenach i Megarze, *Julia Hestia* w Eleusis¹¹. Od II wieku widać coraz większy wpływ chrześcijaństwa, może dlatego, że zwracało się do warstw ubogich, posługiwało się językiem ludu *koine* i było dobrze zorganizowane¹². Nie mniej ważnym elementem była wiara w osobowego Boga, dająca licznym chrześcijanom siłę, by ponieść śmierć męczeńską. Poganie dostrzegali także pośród chrześcijan bardzo mocną solidarność¹³. Być może to było powodem polityki społecznej cesarzy w II wieku, którzy bardziej zatroszczyli się o masy ubogich. Próbując dostrzec ślady kultury chrześcijańskiej w pierwszych trzech wiekach, napotykamy znaczne trudności. Według prof. Stabryły:

nie jesteśmy w stanie wskazać żadnego zabytku sztuki czy architektury chrześcijańskiej sprzed wieku III: pozostaje to niewątpliwie w związku z oficjalnym stanowiskiem ówczesnego Kościoła chrześcijańskiego, który przejawiał długi czas wrogość wobec sztuki, uważając ją za wytwór kultury pogańskiej¹⁴.

Zmiany nastąpiły w III, a szczególnie w IV wieku. Brak zabytków sztuki i architektury chrześcijańskiej może także świadczyć o walce toczonej z przejawami chrześcijaństwa. W dekretach cesarskich przeciwko chrześcijanom wspomina się o konfiskacie dóbr i kościołów. Musiały

11 Por. *DACL*, t. 1/1, s. 322.

12 Prace autorów: Orlandos, Assimakopoulou-Atzaka, Sodini oraz Pallas pokazują dobrze rozbudowaną sieć kościołów w IV wieku, Pallas mówi o morzu kościołów: P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma ton Palaiocristainikon Psyfimidion Dapedon tis Elladon*, Thessaloniki 1987; D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce Découverts de 1959–1973*, Vaticano 1977; *I talassa Ekklesion*, Athens 1952; M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys*, New York 1978; J.-P. Sodini, *La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum*, *Studia di Antichita Cristiana* vol. 1, Rome 1984, s. 207–298; P.H.F. Jakobs, *Die Fruchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987; V. Vemi, *Les Chapiteaux Ioniques à Imposte de Grèce à L'Époque Paléochrétienne*, Paris 1989; I.E. Volonake, *Ta Palaiocristianiki Baptistiria tis Ellados*, Athens 1976; A.K. Orlandos, *H Ksylostegos Palaiocristianiki Basiliki*, Athens 1952.

13 Por. S. Stabryła, *Starożytna Grecja*, Warszawa 1988, s. 222.

14 *Ibidem*, s. 228.

więc one istnieć. W drugiej połowie IV wieku Eunapius¹⁵, będąc zwolennikiem Juliana Apostaty, wspomina o niszczeniu świątyń oraz budowie kościołów i domostw chrześcijan w czasach Konstantina, odnosząc się do filozofa Aedesiusa, a opowiadając historię Eustatiusa¹⁶ z czasów cesarza Galliena (258), nawiązuje do chrześcijańskich ksiąg. Na ile są to wiarygodne dane, na ile wskazują na liczną obecność chrześcijan pozabawionych swoich świątyń? Można to odnieść do innych części cesarstwa, ale mamy także świadectwa o męczennikach z Gortyny na Krecie w czasach Decjusza. Nieobecność ich śladów zastanawia. Czasem wskazuje się na brak zainteresowania ze strony archeologii, którą bardziej zajmował antyk. Odnośnie do inskrypcji wiemy, że liczne czekają jeszcze na opracowania. Mówiąc więc o śladach kultury chrześcijańskiej w I i II wieku, będę bardziej koncentrował się na literaturze. Ukazę pewien dialog lub spór, który rozpoczął się wraz z pojawieniem się chrześcijan.

List do Diogneta jest dobrym obrazem sposobu obecności chrześcijan w świecie helleńskim. Nie tworzą oni chrześcijańskiej sztuki czy architektury, ale obecną naznaczają chrześcijańskimi wartościami wiary. Może i tutaj tkwi przyczyna nielicznych pamiątek chrześcijańskich z tego okresu. Chrześcijaństwo było bardziej wspólnotą Księgi i Miłości niż administratorem dóbr, chociaż i te posiadało. Należy także pamiętać, że do 529 roku tak religie pogańskie, jak i kierunki filozoficzne rozwijały się w sposób wolny. Cesarz Julian Apostata w IV wieku jest symbolem narastającego napięcia pomiędzy starym i nowym światem. Już jednak od końca IV wieku sieć kościołów była mocno rozwinięta. Świadectwa archeologiczne potwierdzają istnienie bazylik, cmentarzy, baptysteriów i innych budowli związanych z kultem chrześcijańskim. Poniżej prezentuję wykaz obiektów, który znajduje się we wspomnianej pracy

15 Eunapios działał w IV wieku n.e. Napisał biografie 23 współczesnych mu filozofów, sofistów. Był zwolennikiem Juliana Apostaty i wrogiem chrześcijaństwa. Por. Eunapios, *Lives of Philosopher, Aedesius the Capadocian*, http://www.tertullian.org/fathers/eunapius_02_text.htm#AEDESIUS%20THE%20CAPPADOCIAN (dostęp: 15.04.2021). W *Lives...*, op. cit., s. 17–18, mówiąc o Porfiriuszu, wspomina także filozofów działających w tym czasie w Atenach: „At this time those who were most distinguished for rhetoric at Athens were Paulus and the Syrian Andromachus. But Porphyry actually was at the height of his powers as late as the time of Gallienus, Claudius, Tacitus, Aurelian, and Probus. In those days there lived also Dexippus”.

16 Por. ibidem, http://www.tertullian.org/fathers/eunapius_02_text.htm#EUSTATHIUS (dostęp: 15.04.2021).

Carahera. Wykaz jest skrótem z pracy Assimakoupolou-Atzaki. Przy każdej miejscowości podana jest literatura źródłowa, która może być pomocna dla dalszych studiów.

1.1. Wykaz obiektów kultu chrześcijańskiego (IV–VII w.)

Attyka: Lista liczy 22 obiekty. Są one ulokowane w większości na terenie dawnych kręgów kultowych. Brauron, Eleusis oraz obiekty w Atenach to najważniejsze miejsca kultu epoki klasycznej. Jest więc rzeczą oczywistą, że tylko w okresie po upadku starożytnych kultów mogli tam pojawić się chrześcijanie. Duża liczba obiektów wskazuje, że początkiem IV wieku chrześcijan musiało być wielu, skoro byli w stanie nimi administrować. Z *Listów św. Pawła* i z *Dziejów Apostolskich*, a następnie z *Historii* Euzebiusza wiemy o istnieniu kościoła na tym terenie już od połowy I wieku. Jak wcześniej wspomniałem, zastanawia brak materialnych świadectw z okresu od I do IV wieku.

1. Alimos (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
2. Liopessi – Ay. Athanasios (por. D. Pallas, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956–1958*, *RAC* 35 [1959]).
3. Kalyvia Kouvara (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
4. Glyphada (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).

Glyphada to miejscowość w pasie wybrzeża (Paralia) na wschód od Aten w kierunku półwyspu Sunio. Lawrio było ośrodkiem przemysłu górniczego. Kopalnia srebra i duża liczba niewolników stanowiły dobre środowisko dla powstania wspólnoty chrześcijańskiej.

5. Lavriotie Olympus (por. N.Ch. Kotzia, *PAE* [1952]).

Markopoulo, Spata, Stamata i Brauron to tak zwany Mesogion, równina na północ od Aten. Urodzajna ziemia sprawiła, że był to teren rolniczy z licznymi małymi demosami. Również tutaj chrześcijaństwo szybko się zakorzeniło.

6. Markopoulo (por. P. Lazaridis, *AD* 20 [1965]).
7. Spata (por. P. Lazaridis, *AD* 16 [1960]).
8. Stamata – Ay. Paraskevi (por. E. Tsophopoulou-Gkini, *AD* 45 [1990]).
9. Brauron (por. E. Stikas, *PAE* [1952]).

Aigosthena, Eleusis, Eleftherai to miejscowości leżące na drodze prowadzącej z Aten do Teb lub Koryntu, czyli w kierunku zachodnim. Dwie pierwsze leżą blisko wybrzeża Zatoki Saronickiej, Eleftherai jako twierdza kontrolowała drogę do stolicy Beocji, do Teb.

10. Aigosthena (por. A.K. Orlandos, *PAE* [1954]).
 11. Eleusis – Ag. Zacharias (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
 12. Vardia (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce*).
 13. Eleftherai – 1 and 2 (por. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* [Tübingen 1988]).
- Ateny (Asti), czyli miasto powstałe wokół Akropolu i sam Akropol. Od I wieku pojawiają się tam chrześcijanie. *Dzieje Apostolskie* przekazują nam informacje o mowie wygłoszonej przez św. Pawła na Areopagu. Jest także wspomnienie o Dionizym, pierwszym biskupie Aten, oraz o Damaris¹⁷.
14. Ateny – Asclepieion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971). Na zbieżności Akropolu znajdują się fragmenty kręgu Asklepiosa z okresu klasycznego. W V wieku powstała tam świątynia chrześcijańska.
 15. Ateny – Teatr Dionizosa (por. J. Travlos, *PAE* [1951]).
 16. Ateny – Ilissos (por. E. Stikas, *PAE* [1951]). Nad rzeką Ilissos odkryto ruiny bazyliki wczesnochrześcijańskiej, duża część wyposażenia znajduje się obecnie w Muzeum Sztuki Bizantyjskiej w Atenach. Wszystkie ważniejsze świątynie Aten z czasem zostały wykorzystane – przynajmniej częściowo – do kultu chrześcijańskiego. Nie wiemy praktycznie nic o miejscach kultu chrześcijańskiego w Atenach do IV wieku. Pojawienie się licznych miejsc kultu w drugiej połowie IV wieku i rozwój w V wieku świadczą o istnieniu w Atenach licznych wyznawców Chrystusa.
 17. Ateny – Erechtheion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* [New York 1971]).
 18. Ateny – Partenon (por. A.K. Orlandos i L. Branouses) [Athens 1973]).
 19. Ateny – Panagia in Petra (por. J. Travlos, *AE* [1953–1954]).

17 Dz 17, 15–34.

20. Ateny – Biblioteka Hadriana (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Synagoga II*, 174).
21. Ateny – Hephesteion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* [New York 1971]).
22. Ateny – Olympejion (por. J. Travlos, *PAE* [1949]).

Elli Tzavella¹⁸ przedstawia problem chrystianizacji Attyki. W jej pracy wymowną kwestią jest sprawa chronologii, ponieważ pominięte zostały pierwsze cztery wieki i zaczyna się studiowanie archeologicznych odkryć dotyczących budowli pochodzących z okresu od IV wieku. Przytacza opinię Frantza i Fowdena, że o pojawieniu się chrześcijańskich bazylik możemy mówić dopiero od VI wieku:

Jako przykład, spójrzmy na różne datowanie przekształcenia Partenonu w chrześcijański kościół: Frantz (1965, 201, 204) stwierdza, że był on przekształcony przed inwazją Słowian w czasie panowania Justyniana; Tanoulas (1997, 270, ns 7–8) i Ousterhout (2005, 302–303) przekonują, że przekształcenie dokonało się na koniec VI wieku w okolicach złupienia Aten przez Słowian w 582 roku. Mango (1995, 203) i Kaldellis (2007, 31–41, 47–53), opierając się na szkole z Tübingen, dowodzą, że przekształcenie dokonało się w drugiej połowie 5 wieku. Saradi (2011, 267–271) uważa, że jest uprawniona hipoteza zamiany funkcji Partenonu w V lub VI wieku. Ward-Perkins (1999, 239–240) oraz Foschia (2000, 420) wydają się ostrożni odnośnie do chronologii. Podobną postawę przyjął ostatnio Fowden (1982, 43). Idąc za Frantzem (1965), Fowden jest przekonany, że o właściwych budynkach kościelnych możemy mówić nie wcześniej jak od VI wieku. Podobnie twierdzi Castren (1999, 213) i Bayliss (2004, 27). Chociaż odkrycie, że świątynia Asklepiosa została przekształcona w kościół końcem V wieku (Karivieri 1995; Saradi 2011, 274–275, ns 38–39), wzbudziło wiele wątpliwości. Nawet nakaz Justyniana z 529 roku dotyczący zamknięcia szkół filozoficznych nie jest wystarczającym dowodem. Istnieją pewne dowody na to, że nauczanie filozofii nie tylko w Atenach, ale w całym Imperium chyliło się ku upadkowi. Więcej informacji na ten temat można znaleźć w pracy Hällström 1994¹⁹.

18 E. Tzavella, *Christianisation of Attica. The topography of Early Christian churches*, *Pharos* 20(2), s. 121–158. DOI: 10.2143/PHA.20.2.3117845.

19 *Ibidem*, s. 122, przypisy 3–5.

Wspomniani uczeni badali przekształcanie się świątyń pogańskich w chrześcijańskie bazyliki. Mają więc rację, datując te procesy na wiek V–VI. Ze źródeł historycznych wiemy jednak o istnieniu chrześcijan w Attyce i w Achai już od połowy I wieku. Problemem dla nas jest brak materialnych świadectw ich obecności.

Na Półwyspie Peloponeskim chrześcijanie pojawiają się około połowy I wieku. Najbardziej znana jest wspólnota w Koryncie, założona przez św. Pawła. Od IV wieku zaczną powstawać świątynie w okolicach znanych sanktuariów pogańskich.

Koryntia: obiekty 23–30. W Koryncie i okolicy mamy przedstawionych osiem obiektów. Listy św. Pawła i św. Klemensa do Koryntian są potwierdzeniem obecności chrześcijan na tym terenie. Nie posiadamy jednak mocnych materialnych dowodów. Pojawiają się one dopiero w IV wieku.

23. Korynt – Kościół w świątyni Apollona na wzgórzu (por. *Archaeological Reports* [1974–1975]). Chrześcijanie spotykali się początkowo w synagodze, a później w domu Tycjusza Justusa²⁰.
24. Korynt – Akrokorynt (por. C. Blegen, *Corinth* III.i, plate 2). Na Akrokoryncie znajdowała się świątynia Afrodyty. Część chrześcijan nie potrafiła początkowo zrozumieć różnicy między chrześcijańskim i pogańskim rozumieniem miłości. Problem ten jest widoczny w *Listach św. Pawła do Koryntian*.
25. Korynt – Kodratos (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce*, 170, fig. 110). Mamy kilka postaci w początkach chrześcijaństwa noszących to imię w wersji greckiej lub w wersji łacińskiej: Kwadratus. Z III wieku pochodzi św. Kodratos²¹, męczennik z Koryntu, który razem z Pawłem, Dionizosem, Cyprianem i Krescentem żył w czasach Decjusza i Waleriana. Zostali umęczeni, gdy Jazon około 252 roku był zarządcą Achai. Euzebiusz w *Historii kościelnej* pisze: „Po Trajanie, który rządził przez całych 20 lat bez sześciu miesięcy, władzę objął jego następca Eliusz Hadrian. Jemu właśnie Kwadratus wręczył pismo do niego adresowane, *Apologię* naszej religii... do dzisiaj jeszcze

20 Por. Dz 18, 1–8.

21 Por. <https://www.missionstclare.com/english/people/mar10o.html> (dostęp: 29.08.2022).

- owa księga znajduje się w domach wielu braci”²². Czasem Kwadratus łączono z *Listem do Diogneta*. Hieronim w *De Viris Ill.*, 19, uważa go za biskupa Aten w czasach Marka Aureliusza w latach 161–180²³. Tutaj prawdopodobnie chodzi o bazylikę męczennika i towarzyszy.
26. Korynt – Skoutelas (por. D. Pallas, *Corinth et Nicopolis pendant le haut moyen-âge*, FR 18 [1979], 106, fig. 5).
27. Lechajon – Port (por. D. Pallas, *Les Monuments Paléochrétiens de Grèce*, 164, fig. 113). Lechajon i Kenchry to dwa porty Koryntu, gdzie w pierwszych wiekach naszej ery kwitło życie handlowe. *Dzieje* wspominają wyjazd Pawła z Kenchr do Jerozolimy²⁴.
28. Korynt – Kraneion (por. D. Pallas, *Corinth et Nicopolis pendant le haut moyen-âge*, FR 18 [1979], 102, fig. 4). Kranejon był przedmieściem Koryntu. Znajdowało się tutaj kilka świątyń, między innymi Afrodyty i Bellerofonta.
29. Kenchry (por. R.L. Scranton, J. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai* [Leiden 1978], fig. 30). Z okresu działalności misyjnej św. Pawła pochodzą fragmenty świątyni egipskiej Izydy.
30. Nemea – świątynia (por. S. Miller, *Nemea: A Guide to the Site and Museum* [Berkeley 1990], 81, fig. 26). W Nemei co dwa lata odbywały się igrzyska nemejskie w sąsiedztwie świątyni Zeusa. Było to dobre środowisko do powstania wspólnoty chrześcijańskiej.
- Argolida: Lista liczy 31–38 obiektów. Także w Argolidzie mamy kilka bazylik wczesnochrześcijańskich. Leży na południe od Koryntu. Ziemia mocno związana z Argos, Tyrynsem, Mykenami i Epidaursem, Nemeą. Szczególnie świątynia Asklepiosa i cały krąg kultowy z teatrem, stadionem i gimnazjonem przyciągały ludzi z całego świata starożytnego. Pośród nich mogli być i chrześcijanie. Igrzyska nemejskie także stwarzały możliwość rozwoju życia religijnego w okolicy.
31. Kiato (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleochrétiens de Grèce*, 173, fig. 117).

22 Euzebiusz, *Historia kościelna*, POK 3, dalej HE, tł. ks. A. Lisiecki, Poznań 1924, 4, 3, 1–2.

23 Por. *Pierwszi apologety greccy*, BOK 24, tł. ks. L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 95–97.

24 Por. Dz 18, 18.

32. Nemea²⁵ – Evangelistria Hill (por. S. Miller, *Nemea: A Guide to the Site and Museum* [Berkeley 1990], 83, fig. 27). Obecność chrześcijan, ruiny bazyliki, baptysterium, domów chrześcijańskich i cmentarza datuje się na V–VI wiek. Po najazdach Słowian miejsce zostało porzucone. Uniwersytet Kalifornijski kontynuuje badania archeologiczne w Nemei. Postać Herkulesa związana z Nemeą mogła także zachęcać chrześcijan do „ochrzczenia tego miejsca”.
33. Ano Epidauros – Lalioteika (por. A. Oikonomou, *Symboli sten topographia tes Ano Epidaourou stous mesous chronous, Actes du IIe Congres d' Etudes Argoliennes* (Peloponnesiaka Suppl. 14 [Athens 1989], plate 13).
34. Epidauros (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 38). Ze względu na kult Asklepiosa stał się bardzo popularnym miejscem. Przybywali tutaj chorzy z całego basenu Morza Śródziemnego. O Epidauros wspominają pisarze wczesnochrześcijańscy tacy jak Klemens Aleksandryjski, Arnobiusz Starszy²⁶.
35. Argos – Aspis (por. W. Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pytheen a Argos* [Paris 1956], pl. IV).
36. Argos – Od. Kephalariai (por. D. Pallas, *AD 16* [1960], B'1, 97).
37. Argos – Alike (por. C. Kritzas, *AD 29* [1973–1974], B'2 244).
38. Hermione (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 56). Hermione (Kastri) było ośrodkiem kultu Demetry w Argolidzie.
- Likaonia: obiekty 39–60. W Likaonii podobnie jak w innych regionach starożytnej Grecji chrześcijańskie świątynie w V i VI wieku najczęściej powstawały na terytorium dawnych świątyń pogańskich lub w bliskiej okolicy. Ponieważ najważniejsze sanktuaria były miejscem, które przyciągały ludzi i pobudzały rozwój, to również chrześcijanie przybywali do tych miejsc w poszukiwaniu środków do życia. Do końca IV wieku znajdujemy bardzo nieliczne ślady materialne obecności chrześcijan.
39. Sparta I (por. <http://www.bsa.gla.ac.uk/currentwork/sparta/plan/index.htm>).

25 <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft1q2nb0x1&chunk.id=d0e4386&toc.depth=100&brand=ucpress>. Publikacja Uniwersytetu Kalifornijskiego.

26 Arnobiusz, *Adversus Nationes*, III, 21.2; VII, 44, 4.5.

40. Spetses – Pityoussa (por. G. Sotiriou, *PAE* [1937], 99, fig. 4).
41. Geraki – Krini (por. A. Xyngopoulos, *PAE* [1937], 109, fig. 1).
42. Molaioi I (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 137).
43. Philiatra (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 164).
44. Kainepolis-Kyparissos – Ay. Petros (por. N. Drandakis, *PAE* [1960], 234, fig. 1).
45. Pallandion – Ay. Georgios (por. A. de Franciscis, *ASAA* 68–69 [1990–1991], 45, fig. 16).
46. Tigani (por. N. Drandakis, et al., *PAE* [1979], 216, fig. 1).
47. Pallandion – Ay. Christophoros (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 92).
48. Tegea – Thyrsos (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 95).
49. Lycosoura (por. J. Travlos, *AE* [1953–1954].2, 311, fig. 5).
50. Skioessa Bozaitikon (por. A. Pantelidou, *AD* 37 (1982), B'1 163, fig. 2).
51. Olympia (por. A. Mallwitz-W. Shiering, *Die Werkstatt de Pheidias in Olympia, Olympische Forschungen V* [Berlin 1964], fig. 13).
52. Anthedon (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 234).
53. Daphnousia (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 291).
54. Demetrias B (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 148, fig. 56).
55. Lai (por. G. Sotiriou, *AE* [1929], 182, fig. 13).
56. Demetrias A (por. S. Bakhuizen, R. Gschnitzer, C. Habicht, and P. Marzolff, *Demetrias V*. [Bonn 1987], fig. 31).
57. Nea Anchialos A (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 137, fig. 34).
58. Nea Anchialos B (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 136, fig. 32).
59. Nea Anchialos – Martyrios (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 144, fig. 47).

60. Nea Anchialos D (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 142, fig. 43).

Illiria: obiekty 61–68. Illiria po podbiciu przez Rzymian w 168 roku należała do prowincji rzymskiej. Wspominam o Illirii ze względu na sąsiedztwo z Achają i obecność św. Pawła w Nikopolis. Badania archeologiczne potwierdzają żywą obecność chrześcijan w Nikopolis w IV i V wieku.

61. Klapsi (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 271).
62. Theotokou (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 154, fig. 64).
63. Mytikas (After N.G. Laskaris, *Monuments Funéraires Paléochrétiens (et Byzantins) de Grèce* [Athens 2000], fig. 56a).
64. Delphi – cmentarz (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 337a).
65. Nikopolis – G (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 25).
66. Nikopolis – A (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 24).
67. Nikopolis – B (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 26).
68. Nikopolis – D (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 27).

Etolia i wyspy: obiekty 69–73. Najciekawszą wyspą z punktu widzenia obecności chrześcijan i pozostałości po ich obecności jest Milo. Katakumby są bardzo cennym świadectwem. Pozostałości chrześcijańskie na Milo będą omówione osobno.

69. Cefalonia (Kefalonia wyspa) A (por. C. Mparla, *PAE* [1968]).
70. Ag. Georgios (por. P. Vokotopoulos, *AD* 22 [1967]).

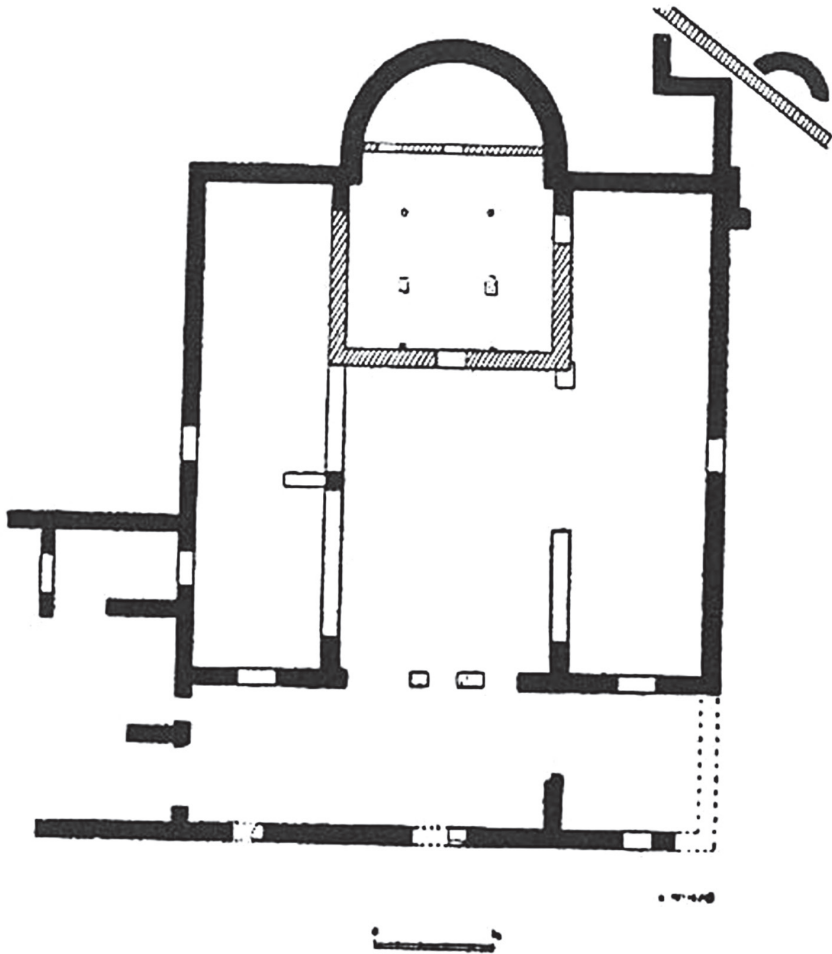
71. Cefalonia (Kefalonia wyspa) B (por. C. Mparla, D. Pallas, *PAE* [1970]).
72. Nowy Pleuron w Etolii (New Pleuron) (por. Ph. Zafeiropoulou, *AD* 29 [1973–1974], 528).
73. Mastron (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma*).

1.2. Wybrane szkice obiektów chrześcijańskich (V–VII w.)²⁷

Są to głównie bazyliki i baptysteria. W większości wypadków chrześcijanie wykorzystują dawne świątynie pogańskie. Część bazylik ozdobiona jest mozaikami. W pobliżu bazylik, czasem na ich terenie znajdują się także cmentarze chrześcijańskie. Leżą na terenie Aten i Attyki. Liopessi to nazwa dzisiejszej Paianii, miejscowości leżącej u podnóża Hymetu. Z tego demosu pochodził między innymi Demostenes. Stamata to kolejny demos leżący pomiędzy górami Parnitą i Penteli; legendy łączą tę miejscowość z bitwą pod Maratonem. Starożytne Brauron to dzisiejsza Wrawrona, miejsce kultu Artemidy w Attyce. Eleftherai to miejscowość leżąca przy drodze z Aten do Teb. Znajduje się kilka kilometrów od Oinoi, na wzniesieniu po prawej stronie drogi (jadąc z Aten). Widoczne są mury twierdzy z czasów rzymskich i fragmenty bazyliki wczesnochrześcijańskiej.

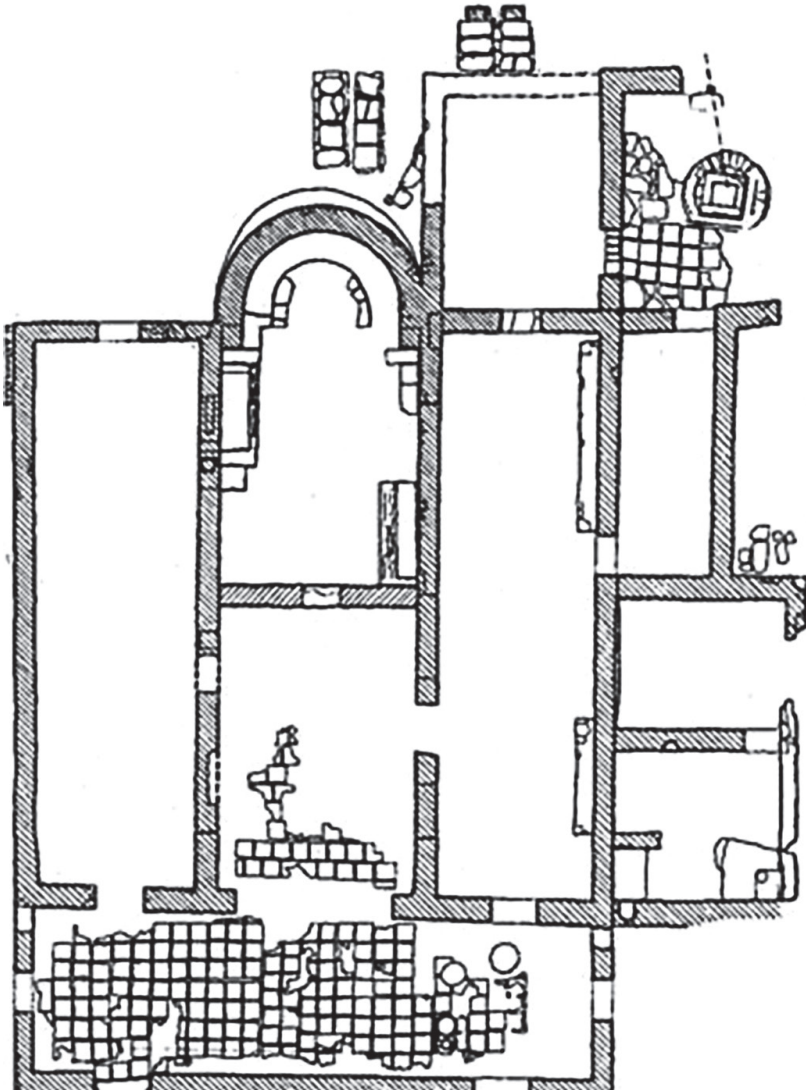
²⁷ Szkice są zaczerpnięte z pracy W. Carahera, *Church, Society, and the Sacred*, op. cit., s. 289 nn.

Ryc. 1. Liopessi, Agios Athanasios

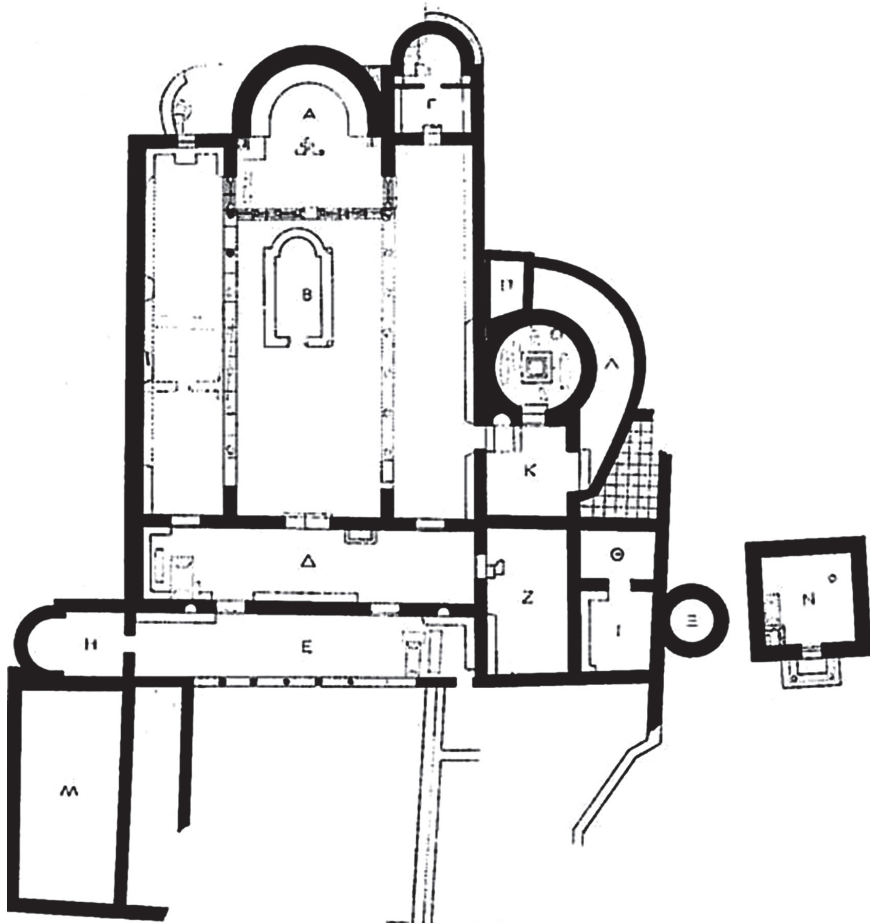
Źródło: D. Pallas, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956–1958*, *Rivista di archeologia cristiana* 35/1959, s. 187, fig. 1.

Ryc. 2. Stamata, Agia Paraskevi

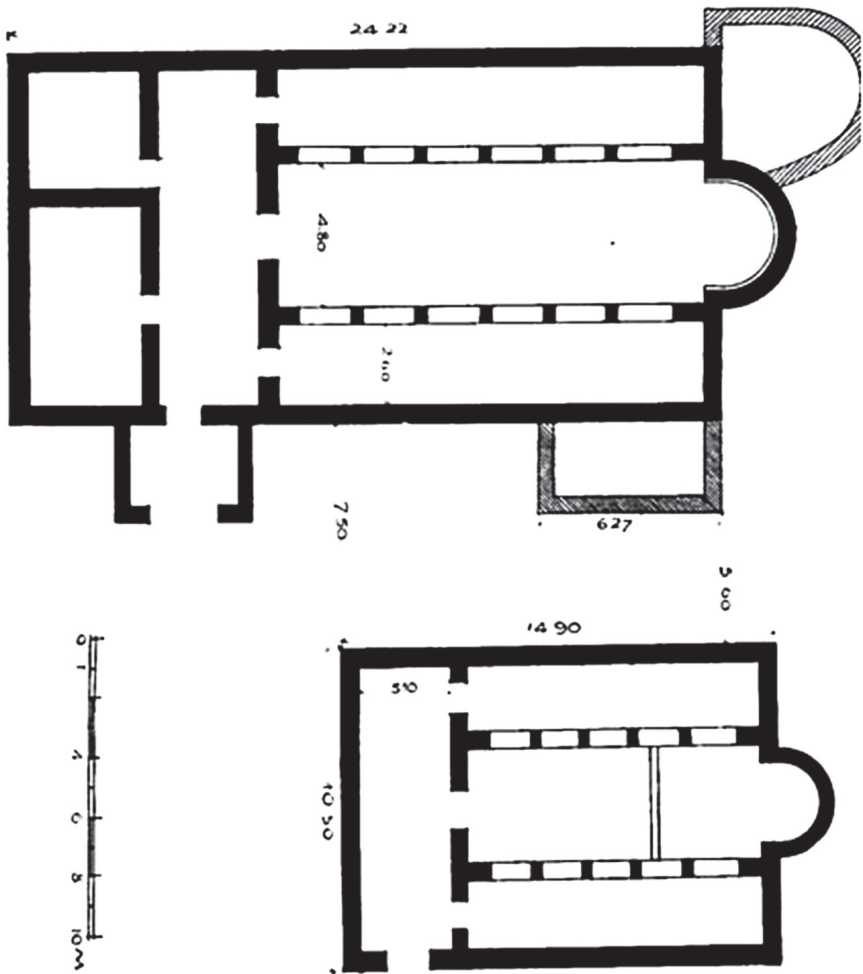
Źródło: E. Tsophopoulou-Gkini, *Eforeia Bizantinon Archaioiton*, *Archaologikon Deltion* 45/1990, B'1, s. 91, fig. 2.

Ryc. 3. Brauron

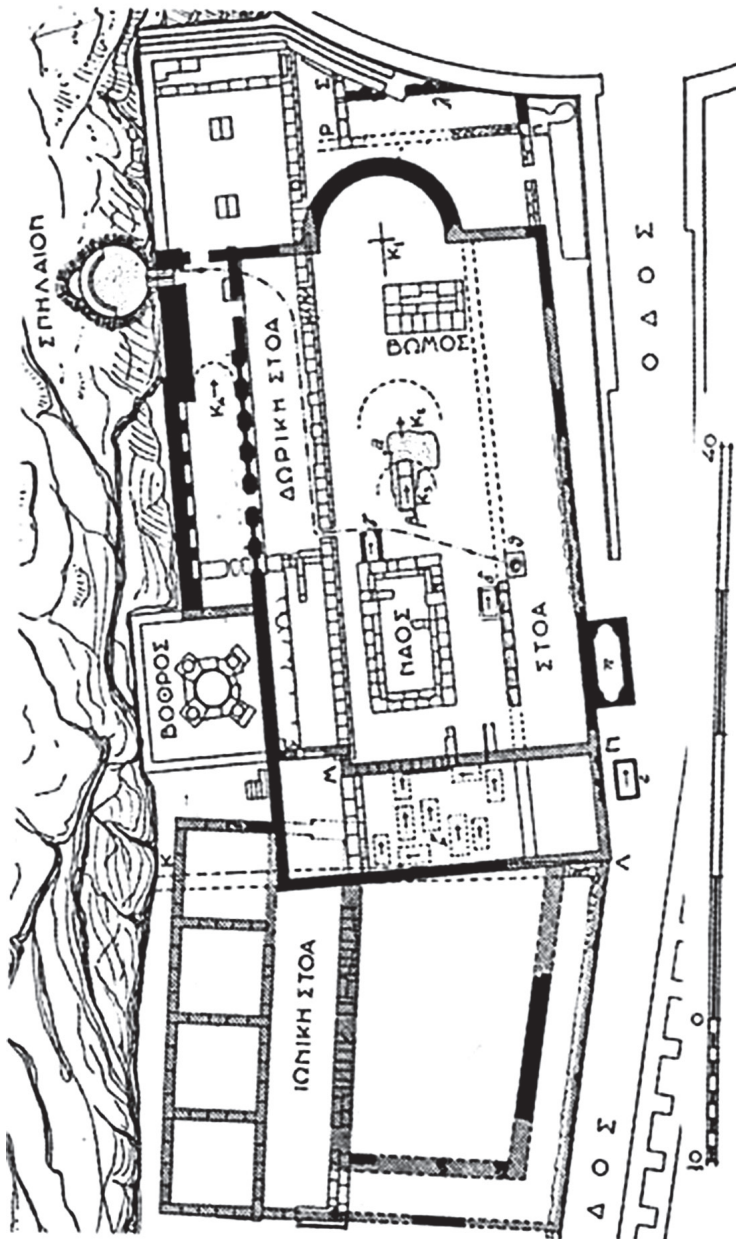
Ζιόδο: E. Stikas, *Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώνα*, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1952, s. 74, fig. 1.

Ryc. 4. Eleftherai

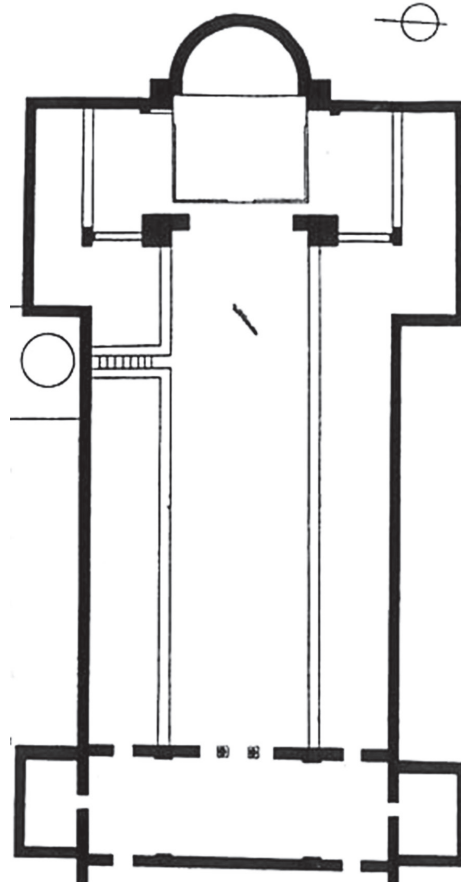
Źródło: J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, s. 170, fig. 224.

Ryc. 5. Ateny – Asklepiejon

Źródło: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971, s. 129, fig. 172.

Ryc. 6. Ateny – Ilissos

Źródło: E. Stikas, 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώννα', Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1951, s. 59, fig. 5.

Autor wylicza w swoim wykazie ponad 70 ośrodków kultu chrześcijańskiego istniejących na terenie Grecji pod koniec IV wieku. To nie są wszystkie ośrodki. Niektóre z nich były bardzo rozbudowane, jak na przykład w Nikopolis. Czy byłyby możliwe tak szybki rozwój, gdyby wcześniej nie istniały silne wspólnoty chrześcijańskie?

Przyjrzymy się teraz rozwojowi chrześcijaństwa w Grecji w I wieku. Będziemy się opierać na świadectwach literackich chrześcijańskich i pogańskich²⁸.

²⁸ Pojęcia „pogański” używam dla odróżnienia od „chrześcijański”, bez pejoratywnych czy wartościujących odniesień i ocen.

2. Ateny św. Pawła

Śpróbujemy zrozumieć środowisko społeczno-kulturowe Aten w drugiej połowie I wieku. Z 17 rozdziału *Dziejów Apostolskich* znamy mowę św. Pawła wygłoszoną na Areopagu około roku 50. Łukasz dał nam pewien obraz Aten. Według niego Paweł przez jakiś czas dyskutował z Żydami ateńskimi oraz z pobożnymi ludźmi w synagodze. Według badań prowadzonych na agorze greckiej, synagoga znajdowała się w okolicy Metronu, tam też odnaleziono fragment z wizerunkiem menory i lulawu, czyli z symbolami wiary żydowskiej²⁹. Wiemy również, że istniała zorganizowana wspólnota żydowska. Wiemy też, że Paweł codziennie dyskutował na agorze z tymi, których tam spotykał, pośród nich byli stoicy i epikurejczycy. Po jakimś czasie zabrali oni Pawła na wzgórze Aresa, by tam przedstawił obcą dla nich naukę. Kim byli ci filozofowie? Kim byli słuchacze Pawła? Co się działo w Atenach w tych latach? Odpowiedź nie jest prosta. Nie posiadamy wielu źródeł mówiących o Atenach w tym okresie. Wiemy, że owocem nauczania Pawła było prawdopodobnie nawrócenie się kobiety o imieniu Damaris i Dionizego należącego do trybunału z Areopagu. Sam Paweł opuścił Ateny i udał się do Koryntu. Ateńczycy na wyznanie wiary w zmartwychwstanie zareagowali przerwaniem przesłuchania, mówiąc: „Posłuchamy cię później”. Poza *Dziejami* nie mamy echa tego wydarzenia ani w literaturze pogańskiej, ani w sztuce tego okresu. Atenajos, tworzący w II wieku, w dziele *Uczta mędrców* przedstawia atmosferę panującą w Grecji w czasie cesarstwa. Jego praca jest zbiorem zawierającym setki fragmentów dzieł poetów, filozofów i różnych pisarzy greckich od Homera po jemu współczesnych. Naśladuje *Ucztę* Platona. Czytając to dzieło, można sobie wyobrazić, jak trudno musiało być chrześcijanom dotrzeć do serc i umysłów ludzi wychowanych w tradycji hellenizmu. Św. Paweł

29 Por. J. Danielou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, t. I, Warszawa 1984. W części poświęconej judeochrześcijaństwu Danielou mówi o konflikcie Pawła z żydującymi. Uważa, że to był główny problem dla Pawła i temat wielu listów (s. 43–47).

w *Liście do Koryntian* w 13 rozdziale będzie pisał o ucztach chrześcijańskich i problemach w zrozumieniu ich znaczenia. Pisał tam o miłości – *agape*. Atenajos, także w 13 księdze swojej pracy, pisze o miłości – *eros*. W 13, 12 koncentruje się na filozoficznym podejściu do Erosa:

Pontianos powiedział, że Zenon z Kition uznawał Erosa za boga sposobiącego do miłości i zgody, a nawet wolności, niczego jednak więcej. Dlatego również w swoim *Państwie* stwierdził, że Eros jest bogiem pomagającym zapewnić państwu ocalenie. A za tym, że również starsi od Zenona filozofowie znali Erosa jako istotę czcigodną i oddaloną od wszelkiej sromoty, przemawia wyraźnie stawianie mu posągów w gimnazjonach obok posągów Hermesa i Heraklesa, z których pierwszy patronował słowu, drugi – sile fizycznej; z ich zjednoczenia rodzi się miłość i zgoda, a poprzez nie – umacnia się wolność, rzecz najpiękniejsza dla tych, którzy takich wartości szukają... Tespijczycy obchodzą na jego cześć Erotidia, tak jak Ateńczycy Athenaia, Elejczycy Olympia, a Rodyjczycy Halieia. Ogólnie rzecz biorąc, Erosowi oddaje się cześć podczas składania publicznych ofiar płynnych. Spartanie składają Erosowi ofiary przed ustawieniem się w szyku bojowym – w przekonaniu, że od przyjaźni między rozstawionymi w nim ludźmi zależy ocalenie i zwycięstwo. Podobnie Kreteńczycy, jak informuje Sosikrates... U Tebańczyków natomiast tak zwany Święty Oddział (*hieros lochos*) składa się z mężczyzn kochających (*erastai*) i kochanków (*eromenoi*), co ukazuje świętość tego boga, jako że są oni gotowi raczej na chlubną śmierć niż życie w hańbie i poniżeniu³⁰.

Obok filozoficznego istniało także popularne podejście, które może gorszyć również dzisiejszego czytelnika. Atenajos odnosi się do komedii Eurypidesa, pisząc:

Straszne, straszne, nie do wytrzymania rzeczy w mieście wyprawia młodsze pokolenie! A przecież są w burdelach bardzo urodziwe dziewczęta, które wolno oglądać do woli, gdy zażywają słońca z obnażonym biustem, gołe, jedna z drugą ustawione w szyku. Można z nich wybrać każdą, która się spodoba: drobną, tęgą, okrągłą, wysoką, skurczoną, młodą lub starą, w średnim wieku, już przejrzałą. Nie trzeba po drabinie wspinać się cichaczem, ni spuszczać się do domostw poprzez otwór w dachu ani kazać się wnosić fortelem – pod słomą. Nie potrzeba

30 Atenajos, *Uczta mędrców*, przełożyli K. Bartol i J. Danielewicz, Poznań 2010, XIII, 12, s. 1031.

zabiegów, same biorą cię przemocą i wciągają do środka, na starszych wołając „Ojczulku”, a na młodszych „braciszku kochany!”. A każdą z nich posiadasz bez strachu, niedrogo, za dnia i pod wieczór, na wszystkie sposoby³¹.

W takim kontekście swobody moralnej Paweł, a później jego uczniowie głosili dobrą nowinę o Jezusie z Nazaretu. Filozofia stoicka i platońska w pewnych obszarach była oparciem dla chrześcijan. Dużym problemem był sposób przeżywania inicjacji w tajemnice wiary chrześcijańskiej. Prostota i ubóstwo chrześcijańskie mocno kontrastowały z pogańskim przepychem i bogactwem. W takich Atenach, Achai, żyjącej tradycją klasyczną, świętującą na wzór grecki rodziło się chrześcijaństwo. W I i II wieku chrześcijanie wydają się grupą marginalną. Achaja jest wspominana przez św. Pawła, św. Łukasza Ewangelistę, Dionizego z Koryntu, Klemensa Rzymskiego, apologetów z II wieku. Inni autorzy wyjątkowo tylko ją wymieniają.

31 Ibidem, XIII, 24, s. 1045.

3. Cesarze rzymscy

W końcu I wieku przed Chrystusem i w I wieku po narodzinach Jezusa Ateny były miejscem często odwiedzanym przez cesarzy i znaczące postacie życia społecznego Rzymu. Sami ateńczycy postrzegali ich jako swoich dobroczyńców, wyzwolicieli³², zbawicieli i arcykapłanów. Inskrypcje odnalezione na agorze greckiej i rzymskiej w Atenach dostarczają nam wielu ciekawych informacji i są potwierdzeniem bliższych związków między Atenami i Rzymem. Poniżej podaję zestawienie różnych określeń dotyczących cesarskiej rodziny julijsko-klaudyjskiej, które są zawarte w artykule Heijjena³³.

Tiberius – Τιβέριος Κλαύδιος³⁴; εὐεργέτης³⁵, εὐεργέτης τῆς πόλεως³⁶. Tyberiusz jest określany jako dobroczyńca miasta. Przed nim taki tytuł nosił już Juliusz Cezar po bitwie pod Farsalos (48 rok p.n.e.). Tyberiuszowi nadano także tytuł boski θεός³⁷. Posiadał tytuł kapłański: ἀρχιερέυς Τιβερίου Καίσαρος Σεβαστοῦ (καὶ ἱερέυς πατρῶου Ἀπόλλωνος)³⁸. Był więc kapłanem kultu Apollona.

Drusus Minor to νέος θεός Ἄρης³⁹. Drusus był określany nowym bogiem Aresem.

Germanicus nosił tylko tytuł cezara: Γερμανικός Καίσαρ⁴⁰.

Agrippina Maior to θεά Σεβαστή⁴¹. Agrippina jest określana jako czcigodna bogini.

32 Znaczenie pojęcia *euergetyzmu* i *sotira* omawia: A. Nock, *Soter and euergetes*, w: *The Joy of Study: Papers on New Testament and Related Subjects Presented to Honor Frederic Clifton Grant*, New York 1951, s. 127–148.

33 S. Heijnen, *Athens and the Anchoring of Roman Rule in the First Century BCE 67–17*, *Journal of Ancient History* 2018; 6(1), s. 80–110.

34 IG II 3244; 3245.

35 IG II 3243; 3246–3247.

36 SEG 17, 68.

37 IG II 3264–3265; 4209; SEG 17, 68.

38 *Hesperia* 4, 58, 21*; IG II 3530*.

39 IG II 3257.

40 IG II 3258–3260.

41 SEG 25, 208.

Kaligula jest εὐεργέτης τῆς πόλεως⁴²; oraz ἱερεύς Πατρῶου Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Γένους⁴³. Kaligula podobnie jak Tyberiusz nosi imię dobroczyńcy oraz kapłana Apollona i Geniusza Aten.

Drusilla przedstawiana jest jako νέα θεά Ἀφροδίτη⁴⁴, nowa bogini Afrodyta i jej kapłanka⁴⁵ ἱερέος αὐτῆς.

Klaudiusz⁴⁶ to: σωτήρ καὶ εὐεργέτης; Καῖσαρ Σεβαστός⁴⁷; IG II, 3274* ἱερεύς Ἀπόλλωνος Πατρώιος αὐτοῦ καὶ τοῦ γένους⁴⁸, εὐεργέτης τῆς πόλεως⁴⁹; σωτήρ τοῦ κόσμου⁵⁰. Dobroczyńca i zbawiciel świata, pełen czci cesarz, kapłan Apollona, dobroczyńca miasta, ojciec.

Neron nazywany jest nowym Apollonem, być może ze względu na swe artystyczne zainteresowania, νέος Ἀπόλλων⁵¹. Pojawia się także tytuł: αὐτοκράτωρ μέγας, υἱός θεοῦ⁵², okreśłany jest jako wielki cesarz oraz syn boży, a także arcykapłan, ἀρχιερεύς Νέρωνος⁵³.

Tytuły nadawane cesarzom i osobistościom z rodziny cesarskiej wiązały się także z przywilejami im należnymi oraz z obowiązkami ze strony Achajczyków w stosunku do nich. Tytuły te są często identyczne z tytułami, jakie chrześcijanie przypisywali Jezusowi Chrystusowi. To także może tłumaczyć, dlaczego chrześcijanie dystansowali się od kultu cesarzy i starali się stać z boku różnych politycznych uroczystości.

Fakt, że wielu rzymskich cesarzy i urzędników było kapłanami i arcykapłanami bóstw panteonu greckiego, wskazuje także na bardzo żywe życie religijne w Achai w I wieku. Po wojnach i zniszczeniach z czasów Sulli następowało odrodzenie i ubogacenie tradycyjnych kultów greckich.

42 IG II 3267.

43 SEG 34, 182.

44 SEG 34, 180.

45 IG II 3266.

46 IG II 3269; 3271–3272.

47 IG II 3266; 3268; 3270; 3276.

48 IG II 3274.

49 IG II 5175; 5177–5178; SEG 19, 235; 23, 130.

50 IG II 3273.

51 IG II 3278; SEG 32, 252; 44, 165; SIA 1, 60.

52 IG II 3277.

53 Tabela pochodzi z pracy: S. Heijnen, *Athens and the Anchoring of Roman Rule*, op. cit., s. 103.

Dokonując przeglądu cesarzy, szukałem informacji o ich wiedzy na temat chrześcijan lub ich kontaktów z chrześcijanami. Jest ich mało. Wydaje się, że w I wieku chrześcijanie stanowią malutką wspólnotę kojarzoną z Żydami, jak to już było wspomniane.

Oktawian August (30 p.n.e. – 14 n.e.) po zwycięskiej bitwie pod Akcjum w 31 roku p.n.e. podporządkował sobie jeszcze mocniej Greków. W 12 roku został Augustem i *Pontifex Maximus*, zażądał dla siebie kultu boskiego. W czasie jego panowania przyszedł na świat Jezus z Nazaretu. Na terenie Grecji były już obecne wspólnoty żydowskie, chrześcijanie dotarli dopiero po zmartwychwstaniu Jezusa, czyli w czasach Tyberiusza i jego następców. Oktawian założył rzymską kolonię Nikopolis, by uczcić swoje zwycięstwo pod Akcjum. Tam właśnie przebywał jakiś czas św. Paweł i jego towarzysze. *Pax Romana* doprowadził do polepszenia sytuacji materialnej prowincji, dzięki czemu Grecja zaczęła się podnosić z upadku. W tym okresie w Tarsie przyszedł na świat Saul. Swetoniusz, opisując życie boskiego Augusta, wspomina o decyzji o zakończeniu dawno rozpoczętej budowy świątyni Jowisza Olimpijskiego w Atenach⁵⁴. Jeśli wierzyć Swetoniuszowi, August prowadził bardzo rozwiązłe życie, jego cudzołóstwa z kobietami i mężczyznami były powszechnie znane. Wspierał kultury orientalne o charakterze orgiastycznym, szczególnie kult Magna Mater, Kybele i Attisa, którym towarzyszyły ofiary z byków (taurobolia) i orgiastyczne wtajemniczenia w kultury frygijskie i greckie. Poeci współcześni tak o nim pisali:

gdy przy stole zasiada choreg ze swym chórem,
a dom Malii sześć bogiń ujrzał, sześciu bogów,
gdy bezbożnymi kłamstwy Cezar z Feba szydzi,
nie znaną dotąd bogom rozpustą się syci,
wszyscy wtedy bogowie od ludzi odeszli,
sam Jowisz z nimi umknął ze złotego tronu⁵⁵.

Religijność rzymska i grecka uległy w tym czasie mocnemu wymieszaniu. W tej atmosferze wielkiej swobody religijnej i moralnej pojawiają

54 Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, t. J. Pliszczyńska-Niemirska, Wrocław 1972, s. 60.

55 *Fragm. Poet. Rom.*, wyd. Baehrens, s. 340, w: Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, op. cit., s. 105.

się uczniowie Jezusa, świadczący o Bogu prawdziwym. Próby reformy religijności pojawiały się już wcześniej. Bóg filozofów był inny od bogów ludu. Pitagorejczycy, stoicy, arystotelicy i platończycy dostrzegali ograniczoność wierzeń religijnych, ale akceptowali różne formy kultu religijnego. Cyceron dokonał mocnej krytyki religijności w *De natura Deorum*. Uczniowie Jezusa wywodzący się początkowo ze wspólnot żydowskich, do których dołączyli prozelici i członkowie pochodzący ze świata helleńskiego, będą zmuszeni do zajęcia stanowiska wobec świata, w którym przyszło im żyć. Jak widzimy w obrazie przekazanym nam przez Swetoniusza, był to świat, który swoją bezbożnością i rozpustą raził nie tylko żyjących, ale nawet ich „bogów”. Swetoniusz przytacza opinię Cezara Augusta odnośnie do Żydów, twierdząc: „chyba Judejczyk nawet, mój Tyberiuszu, tak skrupulatnie nie przestrzega postu w dniu sabatu”⁵⁶.

Tyberiusz (14–37 n.e.). W czasie jego panowania umarł Chrystus. Achaja w 15 roku stała się prowincją cesarską, prawdopodobnie z powodu nadużyć dokonywanych przez Greków: sprzedaż obywatelstwa, handel terytorium (Juliusz Nikander kupił Salaminę i podarował ją Atenom). W 27 roku Achaja została odłączona od Macedonii. Tacyt w *Rocznikach*⁵⁷ wspomina o podróżach Germanika, jego odwiedzinach w Nikopolis, Delfach, Milecie, Atenach. O chrześcijaństwie Tacyt pisał jako o zabobonie zgubnym i rodzaju mizantropii. Opinia ta przypominała zarzuty stawiane Żydom przez Diodora Sycylijskiego⁵⁸. Tyberiusz pełen lęku o siebie, podejrzliwy, dużą część życia spędził na Capri. Interesował się literaturą i astrologią, którą częściowo poznał na Rodos.

Gajusz Kaligula (37–41 n.e.). Informacji o nim dostarcza Filon w *Legatio ad Gaium*, który pisze o konflikcie Żydów aleksandryjskich z Grekami. Achaja nie pojawia się tam, jedynie zhellenizowana Aleksandria. Kaligula sprofanował świątynię jerozolimską, ustawiając tam swój posąg. Był hojny w udzielaniu obywatelstwa rzymskiego w prowincjach. Być może część chrześcijan skorzystała z tej okazji.

56 Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, op. cit., s. 76.

57 Tacyt, *Roczniki* II, 15.53 i 73.

58 Por. Tacyt, *Roczniki* XV, 44. Diodor Sycylijski, *Bibliotheca historica*, XXIV. Por. J. Danielou, op. cit., s. 79.

Klaudiusz (41–54 n.e.). W 44 roku dokonał reformy prawnej, poddając kontroli senatu Achaję. W 49 roku wydał *Edykt przeciwko Żydom*, o czym pisze Swetoniusz w *Klaudiusz* 25.3 oraz Dion Cassius LX.24 i LX.6. Żydzi i chrześcijanie żydowskiego pochodzenia opuścili Rzym. Niektórzy z nich jak Pryscyła i Akwila dotarli do Koryntu, stolicy prowincji. Klaudiusz dbał o prowincje i o sytuację materialną Rzymu, budując między innymi akwedukty. Na jego dworze ważną rolę odgrywali wyzwolenci z Grecji: Narcyz i Pallas. Z Klaudiuszem wiąże się *Akta Piłata*, pismo apokryficzne. Miało ono powstać na podstawie rzekomego raportu pisanego przez Piłata do Klaudiusza. Euzebiusz wspomina o sfałszowanych przez heretyków aktach, które w czasach cesarza Maksymina Dai były rozprawiane w szkołach i pośród ludzi, by oskarżać chrześcijan. W czasie panowania Klaudiusza Paweł z uczniami dotarł do Europy. Napotkał opór ze strony judeochrześcijan. Danielou⁵⁹ twierdzi, że wydali go w ręce władz właśnie judeochrześcijanie jako winnego rozruchów. Pierwszy pobyt św. Pawła w Europie przypada na końcówkę rządów Klaudiusza. *Listy św. Pawła do Tesaloniczan, Filipian i Koryntian* opisują pierwsze wspólnoty chrześcijańskie w Europie.

Neron (54–68 n.e.). Z nim wiąże się *Institutum Neronianum*, czyli pozytywne prawo proskrypcyjne przeciw chrześcijanom. Wydaje się, że takiego prawa nie było wcześniej. Prześladowano głównie za przynależność do sekty o niemoralnym zachowaniu. W jego czasach zakończono budowę świątyni jerozolimskiej. Rzym został spalony. Około 64 roku wybuchły pierwsze prześladowania chrześcijan w Rzymie⁶⁰. Na ten czas przypada także śmierć Piotra i Pawła.

Neron odwiedził Ateny w 66/67 roku, zdobywając liczne nagrody. W czasie igrzysk istmijskich ogłosił wolność Hellenów, czyli zwolnienie z podatków. Miał także rozpocząć budowę przesmyku korynckiego, wbijając pierwszą łopatę. Rzekomo był zakochany w greckiej niewolnicy Akte. W latach 66–73 wybuchła wojna w Judei i konflikt z Żydami, o czym pisał Józef Flawiusz w *Wojnie żydowskiej*. Państwem przez pewien czas rządzili Seneka i Burnus.

59 Ibidem, s. 46.

60 Tacyt, *Roczniki* 15; Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, op. cit., *Neron* 16.

Galba, Othon, Witeliusz (68–69 n.e.). Nie mamy informacji o ich kontaktach z chrześcijanami. Nie ma także informacji o ich działalności na terenie Achai.

Wespazjan (68–79 n.e.). Zdobył Jerozolimę. Niewolnicy żydowscy zostali wykorzystani do budowy kanału korynckiego. Jest możliwe, że pośród nich byli i chrześcijanie. W 73 roku odebrał Grekom wolność дарowaną im przez Nerona, uważając, iż oduczuli się jej. Wyrzucił z Rzymu stoików i zbliżonych do nich filozofów (może i chrześcijan), ponieważ głosili poparcie dla republiki, a nie cesarstwa. W *Templum Pacis*, wybudowanym przez Wespazjana około 75 roku, zostały złożone skarby zrabowane w świątyni jerozolimskiej.

Tytus (79–81 n.e.). W 79 roku wybuch Wezuwiusza zniszczył Pompeje. W samym Rzymie zakończono budowę Koloseum, w którym śmierć poniosło wielu chrześcijan (między innymi św. Ignacy Antiocheński, który został dowieziony do Rzymu po drodze Egnatia). W czasach Wespazjana i Tytusa tworzył Józef Flawiusz. W *Wojnie żydowskiej* i *Przeciw Apionowi* przekazał wiele informacji dotyczących sposobu postrzegania Żydów przez Greków i Rzymian. Ciekawe jest także świadectwo Sulpicjusza Sewera:

Opowiadają, że Tytus zwołał radę i wprzód zastanawiał się, czy świątynię z takim nakładem pracy wzniesioną ma zburzyć. Niektórzy bowiem byli zdania, że świąty przybytek, od wszelkiej doczesności okazalszy, nie powinien ulegać zagładzie. Jeżeli się go zachowa, będzie dowodem umiarkowania Rzymian, jeżeli natomiast zniweczy się go, wyciśnie na wieki piętno okrucieństwa. Jednakowoż inni i sam Tytus uważali, że przede wszystkim świątynię trzeba zburzyć, aby tym gruntowniej uprzątnąć religię Żydów i chrześcijan. Obie te przecież religie, choć sprzeczne z sobą, wyszły od tych samych twórców: chrześcijanie z Żydów powstali, jeżeli więc usunie się korzeń, to pień z niego wystający łatwo zniszczyje⁶¹.

Część uwag dotyczących religii i moralności, stosunku do władz rzymskich, można także zastosować do chrześcijan w pierwszym okresie ich istnienia.

61 Sulpicjusz Sewer, *Kronika II*, 30, tł. A. Bober, Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 19–20, 1986–1987, s. 183–210, s. 187.

Domicjan (81–96 n.e.). Wydał edykt przeciwko filozofom, astrologom i chrześcijanom. Przyczyną miała być ich niechęć do cesarstwa. Toczył walkę z senatem, mordując lub wyganiając wielu senatorów i znacznych obywateli. Miał też wydać rozkaz, by zgładzić wszystkich wywodzących się z rodu Dawidowego⁶². Kasjusz Dion (67, 14) wspomina o zgładzeniu Flawiusza Klemensa, krewnego cesarza w roku 95 z powodu bezbożności. Klemensa i jego żonę Flawię Domitillę uznano za męczenników. Wspomina o nim także Swetoniusz (*Domit. 15–17*), zarzucając mu *contemptissimae inertiae*. Były to zarzuty wysuwane przeciwko chrześcijanom. Stoikom w rodzaju Epikteta i Marka Aureliusza trudno było zaakceptować darmowość zbawienia⁶³. Domicjan prześladował Kościoły głównie w Azji. Wielu uważa, że *Apokalipsa św. Jana* jest tego świadectwem. W tym czasie św. Jan miał być zesłany na Patmos. Według Danielou niechęć Domicjana wynikała z nieodróżniania chrześcijan od Żydów, którzy w tym czasie byli naznaczeni mocnym duchem mesjanizmu politycznego. O prześladowaniach Domicjana miał wspominać także *List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego. Euzebiusz, omawiając czas panowania Domicjana, wspomina, że:

w owych czasach nauka wiary naszej takie roztaczała blaski, że nawet obcy przekonaniu naszemu pisarze nie wahali się w swych dziełach historycznych potomności przekazać wieści o prześladowaniu i ponieśionych wśród niego męczeństwa; co więcej zapisali dokładnie zdarzeń tych datę⁶⁴.

Nerwa (96–98 n.e.). Nazwany jednym z pięciu dobrych cesarzy. Zmniejszył podatki dla Żydów. Wprowadził alimenty, prowadził politykę wspierającą skarb państwowy i uboższe grupy. Około 98 roku zwolnił dekretem chrześcijan z płacenia *fiscus iudaicus*, dokonując oficjalnego rozróżnienia między chrześcijanami i żydami. Wspierał bardziej potrzebne rodziny poprzez fundusz alimentacyjny pozwalający na zakup ziemi. Według Euzebiusza⁶⁵ w czasie jego panowania Jan wyszedł na wolność.

62 HE, III, 19.

63 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 387.

64 HE, III, 18.4.

65 HE, III, 20, 9; 23, 1.

Senat zarządził, by wymazać pamięć o Domicjanie i pozwolić powrócić niesprawiedliwie wygnanym oraz zwrócić im majątki. Ta informacja Euzebiusza jest potwierdzeniem faktu zabierania majątków chrześcijanom. Zastanawia jednak brak archeologicznych świadectw związanych z chrześcijańskimi wspólnotami w I wieku.

Stabryła⁶⁶ twierdzi, że panowanie rzymskie przyniosło Grecji utratę znaczenia politycznego oraz wyludnienie i biedę. To może także częściowo tłumaczyć, dlaczego posiadamy tak mało informacji o Achai w tym okresie. Wiek I był czasem odrodzenia się ducha hellenistycznego. Jednocześnie następowała romanizacja Achai. Ateny i Korynt ustąpiły miejsca Aleksandrii, Antiochii czy Pergamonowi i innym ośrodkom kultury helleńskiej w Azji Mniejszej.

66 S. Stabryła, *Starożytna Grecja*, op. cit., s. 218–261.

4. Pisarze i filozofowie w I wieku

Tadeusz Sinko uważa, że brak wybitnych filozofów w Atenach nie świadczył o zaniku filozofii⁶⁷. Działali oni głównie w Rzymie, Aleksandrii i znaczących miastach Azji Mniejszej. W samych Atenach tak zwany Uniwersytet przymierał z powodu braku adeptów.

4.1. Szkoła arystotelesowska

O kontynuacji szkoły arystotelesowskiej w Atenach mamy wzmiankę u Plutarcha, który mówi, że Kratipus był jej uczniem⁶⁸. W sierpniu 2013 roku udostępniono publiczności pozostałości po Liceum Arystotelesa, które znajdują się w okolicach stadionu panatenajskiego. Z czasem perypatetyzm rozpląnął się w neoplatonizmie. Lukian z Samosat (*Demonax*), mówiąc o Demonaksie, wymienia całą serię filozofów. Wspomina perypatetyka Agathoclesa, Cypriana Rufinusa. Ostatnim wielkim perypatetykiem był w III wieku Aleksander z Afrodisias, który uczył w Atenach na przełomie II i III wieku. Jego nauczycielami byli Herminus i stoik Sosigenes.

Herminus jest wspominany przez Boecjusza, Simplicjusza (*De caelo* II, 23) i Lukiana (*Demonax* 56). Zajmował się krytyką filozofii Arystotelesa, jego systemem sylogizmów.

67 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 349.

68 Plutarch, *Brutus* 24. Cyncero 24. *Plutarch's Lives*, tłumaczenie angielskie B. Perrin, Harvard University Press, Cambridge MA, William Heinemann Ltd., London 1918, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0011%3Achapter%3D24>

4.2. Szkoła epikurejska

Przedstawicielem szkoły epikurejskiej w I wieku przed Chrystusem był Catus⁶⁹. Tytus Albucjusz studiował w Atenach, później był pretorem. Patro był następcą Phaedrusa w szkole epikurejskiej w Atenach. Wszedł w konflikt z Memmiusem⁷⁰ o mury około roku 70 p.n.e. Również Horacy około 44 roku p.n.e. był w Atenach, gdzie zapoznał się z epikureizmem. Od niego pochodzą słynne słowa: *non omnis moriar*⁷¹. Znanym epikurejczykiem był także Filodemus z Gadary, uczeń Zenona z Sydonu, który studiował w Atenach, ale w I wieku przed Chrystusem. *Dzieje Apostolskie* mówią, że Paweł dyskutował z epikurejczykami w Atenach. Kim byli owi epikurejczycy?

4.3. Stoicy

Musonius Rufus, stoik, był nauczycielem Epikteta. Został wygnany w 62 roku na wyspę Gyaros w pobliże Syros na Cykladach. Wspomina o nim Orygenes w *Contra Celsum* i cesarz Julian Apostata, stawiając go na równi z Sokratesem, nazywając go Sokratesem Rzymskim. Suda pod hasłem *Musonius* podaje, iż napisał różne mowy noszące jego imię. Wspominają go także: Tacyt, *Annales*, XIV. 59; XV. 71; *Historiae* III, 81. IV. 10,40; Kasjusz Dion (Cassius Dion), L XV, 13. LXII, 7; Filostratos (Philostratus), *Vit. Apoll.*, IV, 46. VII, 16; Pliniusz, *Epistolae*, III. 11; Stobajos (Stobaeus), *Floril.* XXXIX. 78; LVI. 18; Epiktet, *Diatryby*, I. Suda także wspomina o listach do Apolloniusza z Tyany. Istnieją wątpliwości odnośnie do autentyczności listów. Wspomina o tym prof. M. Dzielska. Nie wiadomo, czy sam coś napisał. Jego nauczanie zebrali uczniowie. Lucius, o którym wspomina Stobaeus, przytacza 21 fragmentów. Kolekcja Pollio, zachowana przez późniejszych pisarzy (Aulus Gellius V), przekazuje nam tytuły prac Musoniusa: *Człowiek rodzi się ze skłonnością do cnoty. Również kobiety powinny studiować filozofię. Czy córki powinny otrzymać takie same wychowanie jak synowie? Co jest bardziej skuteczne; teoria czy*

69 Cycero, *Ad fam.*, XV, 16. Quintilian, *Instit. Orat.*, X, 1.

70 Cycero, *Ad fam.*, XIII, 1 oraz *Ad Att.*, V, 11.19.

71 Horacy, *Oda* III, 30.

praktyka? O ćwiczeniach. Również królowie powinni studiować filozofię. Zło nie jest wyjściem. Czy filozof powinien prześladować kogoś z powodu osobistej obrazy? O seksualnej pobłażliwości. Co jest głównym celem małżeństwa? Czy każde urodzone dziecko powinno być wychowane? Czy rodzicom należy być posłusznym w każdej sytuacji? Co jest najlepsze w starości? O pokarmie. O ubraniu i schronieniu. O wyposażeniu. O obcinaniu włosów.

Stoicko-cynicka doktryna Musoniusa Rufusa przypomina nauczanie chrześcijańskie. Epiktet, sławny uczeń Musoniusa, blisko 30 lat po pobycie św. Pawła w Nikopolis (kolonii rzymskiej powstałej na pamiątkę zwycięstwa pod Akcjum) założył tam swoją szkołę filozoficzną. Musoniusa wspomina Dion z Prusy, który w *Mowie do Rodyjczyków* pisze o upomnieniu Ateńczyków, by nie godzili się na walki gladiatorów. Oburzony odmową opuścił Ateny. Czy zachęta do odrzucenia walk gladiatorów była tylko wynikiem filozofii stoickiej? Może zawierała jakąś nutę sympatii do chrześcijan, którzy często byli ofiarami walk gladiatorów?

Rubellius Plautus pochodził z rodziny spokrewnionej z dynastią julijsko-klaudyjską. Neron zmusił Rubelliusa i jego najbliższych do śmierci samobójczej. Rubellius był uprzedzony o zamiarach Nerona, ale kierując się nauczaniem stoickim, pozostał w Rzymie i przyjął śmierć. Postać Rubelliusa pokazuje, że prześladowania w Rzymie dotyczyły różnych grup, nie tylko chrześcijan. *Roczniki* Tacyta są dla nas głównym źródłem odnośnie do życia Rubelliusa.

Publius Thrasea Paetus, mąż stanu i polityk, ale też stoik działający w Rzymie w czasie panowania Nerona. Pełnił funkcję konsula w 56 roku, zaraz po Senecie. Podobnie jak Rubellius skazany w 66 roku na śmierć. Był pełen podziwu dla cynika Demetriusza, gardzącego bogactwem i łaską Kaliguli i Nerona. Podciął sobie żyły, umierając w swojej willi. Wspomina o nim: Dion 61.15 i 62.26; Tacyt, *Roczniki* 13.49; 14.12; 15, 20–22; 16, 21–35; Pliniusz Młodszy, *Listy* 3.16.10.

Lucius Annaeus Cornutus także działał w czasie panowania Nerona. Pochodził z Leptis Magna w Afryce. W Rzymie prowadził szkołę filozoficzną w duchu stoickim. Został skazany na wygnanie z Rzymu z powodu swojej twórczości. Miał niezbyt pochlebnie opisać historię Rzymu. Do kręgu jego przyjaciół należał komediopisarz Persius i Klaudiusz

Agathurnus. Swetoniusz wspominał go, mówiąc o Persiusie⁷². Napisał między innymi prace: *Retoryka*, *De figuris sententiarum*, *Peri ekton*, *Theologiae Graecae compendium*. Zgodnie z fizyką stoicką opisał bóstwa i wierzenia greckie. Zastosował alegoryczne wyjaśnianie wierzeń greckich. Sinko uważa, że jego alegoryczną metodę zastosowali później chrześcijańscy pisarze. Dzięki nim zachowała się pamięć o Lucjuszu. Nie wiemy, gdzie się udał na wygnanie w 66 roku, być może osiadł w którejś z prowincji wschodnich imperium. Wspomina o nim Swetoniusz, *Vita Persii* oraz Cassius Dion, *Historia Romae* 62.29.

Euphrates stoik żył w I wieku n.e. Był bardzo dobrym oratorem. Chwalony przez Pliniusza i krytykowany przez Apoloniusza z Tyany. Za zgodą Hadriana popełnił samobójstwo. Mówią o nim: Philostratus, *Vitae sophistarum* I. 7, *Vit. Apoll.* I. 13; Pliniusz Młodszy, *Listy*, I. 10; Epiktet, *Diatryby*, III. 15, IV. 8; Marek Aureliusz, X. 31; Dio Cassius, LXIX. 8.

Atenodoros Kananita, wspomniany przez Pliniusza Młodszego, żył od 74 roku przed Chrystusem do 7 roku po Chrystusie. Zmarł w Tarsie. Pliniusz przekazał nam historię domu w Koryncie, nawiedzanego przez ducha. Atenodoros stoik uwolnił ten dom od nawiedzeń. Napisał kilka dzieł filozoficznych. Wspominają o nim: Strabon, XIV. 14; Pliniusz Młodszy; Plutarch, *Solon i Publicola* 17.

Seneka Młodszy umarł w 65 roku n.e. Był doradcą Nerona, przez niego zmuszony do samobójstwa. Jego brat Galio był prokonsulem w Koryncie i w 51 roku spotkał się z Pawłem⁷³.

Seneka Starszy z Kordoby (55 p.n.e. – 40 n.e.) był autorem *Historii rzymskiej*. Doprowadził ją aż do czasu Tyberiusza. Był ojcem Seneki Młodszego.

Epiktet (50–125 n.e.). Działał w Nikopolis bezpośrednio na terenie współczesnej Grecji. W 63 roku był tam św. Paweł, a około 90 roku Epiktet założył swoją szkołę filozoficzną po wygnaniu filozofów z Rzymu przez Domicjana. Wydaje się, że miał kontakty z chrześcijanami⁷⁴. Jeden raz wspomina Galilejczyków:

72 Swetoniusz, *Vita Persii*, <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.persius.html>.

73 Ibidem, s. 773–774.

74 A. Bonhoffer, *Epiktet und das Neue Testament*, Giessen 1911.

A jeśli znowu znajdzie się ktoś, który w takim stosunku pozostaje do swego mienia, w jakim tamten do swego ciała, do dzieci, do żony, i który, jednym słowem, czy to pod wpływem szaleństwa, czy też rozpacz jest w takim nastroju ducha, że za nic zgoła nie poczytuje sobie tego, czy ma te dobra, czy ich nie ma; jeżeli podobnie jak dzieci, które bawiąc się glinianymi skorupami, pochłonięte są samą zabawą, a o skorupy nie dbają wcale, tak samo i on, do rzeczy zewnętrznych nie przywiązując żadnej wartości, lubi bawić i zajmować się nimi, to jakież wreszcie tyran albo jakież zbrojne zbiry, albo jakież miecze grozę w nim wzbudzą? A zatem skoro niejedyn pod działaniem szaleństwa, a także przyzwyczajenia, może zajmować wobec tych rzeczy taką postawę jak Galilejczycy, to czyż pod działaniem rozumu i dowodzenia nie może nikt dojść do zrozumienia tego, że bóg stworzył wszystko, co się na świecie znajduje, jak również i wszystek ten świat, a stworzył go jako niezależną i samą dla siebie istniejącą całość, poszczególne natomiast jego części – wprzął w służbę dla pożytku owej całości? I oto żadnym istotom nie dał on możliwości poznania swoich rządów nad światem, lecz tylko stworzenie rozumne otrzymało siły i środki pomocne do rozumienia tych wszystkich faktów, że mianowicie jest ono częścią, a jednocześnie – jaką jest częścią całości, oraz że słuszną jest rzeczą, aby część ustępowała pierwszeństwa całości. Ponadto, ponieważ owo stworzenie rozumne jest z natury szlachetne, wielkoduszne i wolne, zdaje sobie ono dobrze z tego sprawę, że jedne rzeczy, mające z nim związek, są od niego zależne, i co za tym – wyjęte spod konieczności, drugie przeciwnie – są zależne od innych, i co za tym – poddane konieczności. Wyjęte spod konieczności są rzeczy zależne od wolnej woli, poddane natomiast konieczności – niezależne od wolnej woli. [...] Jeśli ktoś przepoi się takimi zasadami, to co mu przeszkodzi żyć sobie spokojnie i beztrudno, w pogodnym oczekiwaniu tego wszystkiego, co się dopiero przydarzyć może, a w cierpliwym znoszeniu tego wszystkiego, co się już przydarzyło. [...] „Ale nadeszła już chwila, że musisz umrzeć”. – Dlaczego powiadasz, że muszę umrzeć? Tylko nie ubieraj tej sprawy w szatę tragiczną, ale powiedz po prostu: Nadeszła już chwila, żeby materia rozpadła się na pierwiastki, z których była złożona. I co w tym strasznego? I co przez to na świecie obróci się w nicość? I co się przez to stanie nadzwyczajnego albo niedorzecznego? Czy z tych właśnie powodów jest tyran straszliwy? Czy dlatego, jak ludziom się zdaje, jego straż przyboczna nosi długie i ostre miecze? Niech sobie inni tak myślą! Ja jednak to wszystko dokładnie rozważyłem. Nade mną nikt nie ma władzy. Zostałem przez boga obdarzony wolnością, znam jego przykazania, nikt

mnie już nigdy nie zdoła uczynić niewolnikiem, mam ja orędownika, jakiego trzeba, mam ja i sędziów, jakich trzeba⁷⁵.

Pojawia się zarzut, że Galilejczycy, czyli chrześcijanie działają pod wpływem szaleństwa, czyli nieracjonalnie⁷⁶. Podkreślona jest ich wolność w stosunku do mienia, posiadania, rodzin, dzieci. Jest to jakby echo nauczania Jezusa o porzuceniu wszystkiego jako warunek pójścia za Nim. Czy może chrześcijanie achajscy byli tak radykalni? Ruch pustelniczy rozpocznie się trochę później.

Modlitwa Epikteta czy też jego widzenie Boga przypomina *Prolog z Ewangelii wg św. Jana*. Cesarz Hadrian miał odwiedzić Epikteta w czasie swojej podróży do Eleusis i Koryntu. Nikopolis od czasów Pawła było miejscem przebywania chrześcijan. Nauczanie Epikteta przetrwało dzięki *Encheiridion i Diatribaj Epiktetu* spisany przez Flawiusa Arrianusa, jego ucznia i historyka. Arrian swoje dojrzałe lata życia spędził w II wieku w Atenach, gdzie osiadł.

Sosigenes to stoik wykładający w Atenach pod koniec I wieku. Jego uczniem był Aleksander z Afrodiasias. Fragmenty prac Sosigenesa zachowały się w komentarzach Simplicjusza do Arystotelesowskiego *De Caelo*.

Lukian z Samosat w *Demonax* wspomina jeszcze stoika Demetriusa. Być może jest to Demetrius z Koryntu, przyjaciel Seneki, w swoim nauczaniu zbliżony do św. Pawła.

4.4. Pitagorejczycy

Sotion był neopitagorejczykiem z I wieku. Był nauczycielem Seneki Młodszeo, który wspomina go w swoich listach. Nauczał o wegetarianizmie i wędrówkach duszy, która jest nieśmiertelna.

Potamon z Mityleny⁷⁷ to filozof z Mityleny, syn Lesbonaxa. Żył w I wieku. Po bitwie pod Akcjum pełnił także funkcję kapłana kultu

75 Epiktet, *Diatryba* IV, 7, 1 – 8, 12, 6, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1998.

76 Por. F. Rugierro, *Szaleństwo chrześcijan*, Kraków 2007, s. 65–75.

77 R. Parker, *Potamos of Mytilene and his Family*, ZPE 85(1991), s. 115–129.

cesarskiego na wyspie. Mówią o nim: Suida, *Potamon Mitylineos* 2; Plutarch, *Aleksander*.

Apolloniusz z Tiany żył między 15 a 100 rokiem, był neopitagorejczykiem. Odwiedził Ateny. Jego życie opisał Filostratos w *Vita Apolloni*. Do Apolloniusza jeszcze powrócę, omawiając Ateny.

4.5. Cynicy

Wreszcie pojawia się Demonax, który żył w Atenach między 50 a 150 rokiem n.e. Był bardzo cenionym cynikiem. Został jednak posądzony o bezbożność, ponieważ nie chciał uczestniczyć we wtajemniczeniach w misteria eleuzyjskie. Był przeciwny składaniu ofiar, gdyż uważał, że bóg ich nie potrzebuje. Innym znanym cynikiem żyjącym w Atenach w czasach Hadriana był Sekundos z Aten (*Secundus*), który także praktykował neopitagoreizm. Mówi się, że złożył ślub milczenia. Wspomina o nim Filostratus w *Życiu sofistów* I, 26. Do cyników należał także Peregrinus Proteus, znający chrześcijan; pisał o nim Lukian. Jego przyjacielem był Theagenes z Patry; miał on rozpaść stos, na którym spłonął w Olimpii Proteus. Informacje o nim przekazują Lukian, Filostratos i Galen lekarz w *Methodus medendi* 13.15.

4.6. Akademia Platona

W I wieku działał w Atenach Ammonius, który był nauczycielem między innymi Plutarcha. Wspomina go Athenaeus, *Dip* XI. W II wieku działali z kolei Alcinous i Taurus oraz studiował w Atenach Apulejusz. Za czasów Marka Aureliusza scholarchą w Akademii był Atticus (Euzebiusz, *Praep. Ev.* XV, 4–9). W III wieku znanym platonikiem był Cassius Longinus (213–273), a także Evander (215–250), Telecles i Hegesinus (*Diog. Laert.*, IV, 60).

4.7. Historycy

Dion Chryzostom pojawił się w Grecji około 40 roku n.e. Został wyrzucony z Italii do Bitynii, gdzie zmarł około 82 roku. Pozostawił

opisy Koryntu z okresu pobytu tam św. Pawła. Prawdopodobnie był w Atenach. Odnośnie do swoich poglądów pozostawał pod wpływem Posydoniusza. Nie mamy w jego dziełach informacji o chrześcijanach.

Plutarch z Cheronei urodził się około 45 roku, wychowywał się w Atenach. Nauczycielem jego był Ammoniusz. Należał do neoplatoników. Trajan nadał mu tytuł konsula Achai. Przez kilka lat był także kapłanem w Delfach. Napisał komentarz do Platona *Platonika zitimata, przeciwko epikurejczykom i stoikom*. Według niego człowiek nie może mieć żadnego bezpośredniego związku z bogiem, odrzucał mity. Napisał *Żywoty* (równoległe biogramy sławnych Greków i Rzymian). Plutarch używał pojęcia *aurea mediocritas*, odnosząc je do życia moralnego. Almqvist, analizując dzieła Plutarcha pod kątem kontaktu z chrześcijaństwem, doszedł do wniosku, że istnieją pewne podobieństwa. Na 329 punktów styucznych 79 to formuły lub słownictwo podobne, 63 to podobny styl, 41 dotyczy wartości moralnych, tylko 18 ma związek z wartościami religijnymi (Mt 1, 18, oraz Numa 4, 62, gdzie jest mowa o poczęciu dziewiczym)⁷⁸. Plutarch, podobnie jak i *Nowy Testament*, podkreśla wartość moralności rodzinnej. Sinko⁷⁹ uważa, że musiał się spotkać z chrześcijanami lub przynajmniej o nich słyszał. W zachowanych pismach występują wspomniane wcześniej podobieństwa. Liczne pisma Plutarcha nie dotarły do naszych czasów albo jeszcze czekają na odkrycie. Być może tam znajdują się bezpośrednie odniesienia do chrześcijan. Będąc kapłanem Apollina w Delfach i mieszkając w Cheronei, mógł słyszeć o działalności św. Pawła w Koryncie, w Nikopolis i o śmierci św. Łukasza w pobliskich Tebach.

Józef Flawiusz pisał w *Wojnie żydowskiej*⁸⁰, iż w 67 n.e. około sześciu tysięcy Żydów pracowało przy budowie kanału korynckiego. Ślady rozpoczętych prac są widoczne częściowo do dziś, chociaż obecny kanał jest wykopany w miejscu wyznaczonym przez Rzymian. Tenże Józef w *Dziejach Izraela*⁸¹ wspomina dekrety, w których zwalniano Żydów ze służby wojskowej lub pozwalano im działać zgodnie z ich prawem

78 H. Almqvist, *Plutarch und das Neue Testament*, Uppsala 1946, s. 30–32.

79 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 409.

80 Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, 3, 5. 40.

81 Józef Flawiusz, *Dzieje Izraela*, XIV, 10.

w Atenach, na Delos, w Sardes, Efezie, Tralles, Pergamonie. W tych miejscach z czasem pojawią się także wspólnoty chrześcijan⁸².

Pliniusz Starszy (23–79 n.e.) jako geograf pozostawił nam opis miast w ówczesnym cesarstwie, pisząc *Historia Naturalis*.

Pliniusz Młodszy umarł w 114 roku, w swoich listach⁸³ wspominał chrześcijan z Azji. Pisząc do Trajana, charakteryzuje chrześcijan, przedstawiając ich sytuację: jest ich wielu, należą do różnych stanów, posiadają własną strukturę, istnieje wśród nich grupa kobiet usługujących (*ministrae* – diakonise). Wspomina o edykcje cezara zabraniającym tajemnych zebrań. Ponieważ list opisuje sytuację w okresie panowania Trajana, to wiemy, że dotyczy końca I wieku. Czytając *List*, możemy w pewnym stopniu odnosić go także do sytuacji w Achai. Wspólnoty założone przez św. Pawła, wspierane przez Apollosa, Tymoteusza, Tytusa, Sylasa, Łukasza, Marka i innych uczniów rozwijają się pomimo wewnętrznych napięć i zewnętrznych prześladowań. List Pliniusza Młodszego opisuje postępowanie urzędnika rzymskiego w stosunku do chrześcijan. Wydaje się, że dla urzędników nie było istotne to, w co wierzą, ale na ile wypełniają nakazy cesarskie. Pliniusz Młodszy w cytowanym niżej fragmencie mówi o sytuacji w Azji. Tylko częściowo możemy odnieść ją do Achai. Potwierdza rozwój chrześcijan. Są oni w miastach i na wsiach. Ważne jest stwierdzenie, że ich działalność jest ograniczona do prostych wspólnych posiłków (eucharystii) oraz uczciwego i wstrzemięzliwego życia. Cierpią prześladowania, są oskarżani przez swoich sąsiadów, pogan. Posądza się ich o upór, krnąbrność, obłąd. Wymusza się na chrześcijanach, by przed posągiem cezara, wizerunkami bóstw, składali ofiary z wina i kadzidła. Gdy odmawiają, skazuje się ich na śmierć. Część z nich ulega naciskom. Podobne opisy pochodzą z Afryki Północnej, z Kartaginy i okolic, o czym pisze św. Cyprian w swoich dziełach. Wróćmy do świadectwa Pliniusza i Trajana:

Nigdy nie uczestniczyłem w prowadzeniu śledztwa przy badaniach chrześcijan; dlatego nie wiem, co i w jakim stopniu zazwyczaj się karze ani jak się przeprowadza badania. Niemalże też zastanawiałem się nad tym, czy trzeba brać pod uwagę wiek, czy też młodych należy

82 Por. P. Fredriksen, *When Christians were Jews. The first generation*, New Haven 2018.

83 Pliniusz Młodszy, *List* X 96, w: *Pierwszi świadkowie*, op. cit., s. 361–363.

traktować tak samo, jak bardziej dorosłych. Czy przebacza się tym, którzy żałują swoich czynów? Czy temu, który w ogóle był chrześcijaninem, nie pomaga to, że odstąpił od tej wiary? Czy samo miano „chrześcijanin” jeśli byłoby wolne od czynów występnych podlega karze, czy też dopiero występki z nim związane?

Dotychczas w stosunku do tych, których przyprowadzono do mnie oskarżonych o to, jakoby byli chrześcijanami, stosowałem taki sposób postępowania: pytałem ich samych, czy są chrześcijanami; kiedy przyznali się, pytałem ich po raz drugi i po raz trzeci grożąc karą śmierci. Trwających uparcie przy swoim kazałem odprowadzać [na śmierć]. Nie miałem bowiem wątpliwości, cokolwiek by wyznali, że z pewnością należy ukarać upór i nie dającą się zmienić krnąbrność.

Byli znów inni, których opanowywał podobny obłęd, ale, ponieważ byli obywatelami rzymskimi, zanotowałem, że należy ich odesłać do Rzymu. Wkrótce jednak, w czasie, gdy załatwiano jeszcze te sprawy, jak to zawsze się dzieje, pojawiły się różne formy zarzutów, ponieważ przestępstwo to zaczęło się rozszerzać. Przedstawiono mi wykaz anonimowy zawierający imiona wielu osób. Uważałem, że należy uwolnić tych, którzy twierdzili, iż nie są ani nie byli chrześcijanami, skoro ze mną wzywali bogów i przed twoim posągiem, który w tym celu kazałem przynieść wraz z wizerunkami bóstw, składali ofiary z kadzidła i wina, i, co więcej, złorzeczyli Chrystusowi, do czego podobno nic nie jest w stanie zmusić prawdziwych chrześcijan. Inni wymienieni w owym piśmie mówili, że są chrześcijanami, a zaraz potem zaprzeczali temu, mówiąc, że wprawdzie byli, lecz zerwali już z chrześcijaństwem, niektórzy – przed wielu laty, inni – nawet przed dwudziestu. Ci wszyscy także uczcili twój posąg i wizerunki bogów, a także złorzeczyli Chrystusowi.

Zapewniali zaś, że największą ich winą czy też błędem było to, że mieli zwyczaj w określonym dniu o świcie zbierać się i śpiewać na przemian pieśni ku czci Chrystusa jako Boga, i że związali się przysięgą dotyczącą nie jakichś występków, lecz że nie będą popełniać kradzieży, rozbojów, cudzołóstwa, że nie będą składać fałszywej przysięgi ani zapierać się wobec żądających zwrotu powierzonej im własności. Po tych obrzędach zazwyczaj rozchodzili się i znowu zbierali się, aby spożyć wspólny i niewinny posiłek; zaprzestali tego natychmiast po wydaniu przeze mnie edyktu, w którym – zgodnie z twoim zaleceniem zabroniłem wszelkich tajnych zrzeseń.

Po tych oświadczeniach uważałem za rzecz konieczną wymusić przy pomocy tortur zeznania, ile jest w tym prawdy, od dwóch niewolnic, które nazywały siebie usługującymi. Nie znalazłem nic innego, jak tylko niegodziwy i nieumiarkowany przesąd.

Dlatego odroczyłem śledztwo i zwracam się do Ciebie z prośbą o radę. Sprawa bowiem wydaje mi się zasługująca na zasięgnięcie rady, zwłaszcza że wielu jest narażonych na niebezpieczeństwo; liczni bowiem ludzie w różnym wieku, różnego stanu i obojga płci są i zostaną jeszcze wezwani na śledztwo. Nie tylko bowiem miasta, ale i osady oraz wioski opanowała zaraza tego przesądu. Zdaje mi się jednak, że można ją zahamować i z niej wyleczyć. Jest bowiem rzeczą pewną, że już znowu zaczęto odwiedzać opuszczone świątynie, wznawiać zaniedbane przez długi okres czasu uroczystości religijne oraz tu i ówdzie sprzedawać mięso na ofiarę, na które w ostatnich czasach rzadko nadarzał się kupiec. Z czego łatwo wnioskować, jaka liczba ludzi może się poprawić, o ile by tylko dano im możliwość wyrażenia skruchy.

Trajan do Pliniusza: Postąpiłeś tak, jak powinieneś być, mój Sekundusie, przy prowadzeniu śledztwa, w stosunku do tych, o których doniesiono ci, że są chrześcijanami. Nie można bowiem podjąć ogólnej decyzji o ściśle ustalonej formie. Wyszukiwać ich nie należy. O ile jednak wpłynęłyby donosy i zostałyby udowodnione, należy ich karać, z tym jednak zastrzeżeniem, że jeśliby ktoś zaprzeczył, iż jest chrześcijaninem i potwierdził to swoim zachowaniem – to znaczy zanosząc modły do naszych bogów – to chociażby były podejrzenia co do jego przeszłości, powinien uzyskać przebaczenie ze względu na skruchę. Natomiast pisma anonimowe w żadnej sprawie dotyczącej przestępstwa nie mogą być brane pod uwagę. Dawałoby to bowiem najgorszy przykład nie pasujący do naszego wieku⁸⁴.

Poza pismami apologetycznymi istnieje niewiele świadectw o chrześcijanach w pismach pisarzy z pierwszych wieków. Niewiele danych mamy w oficjalnych dokumentach cesarskich. List Pliniusza Młodszego i odpowiedź cezara są czymś wyjątkowym. Historycy badający relacje pogańsko-chrześcijańskie twierdzą, że w epoce pokonstantyńskiej systematycznie niszczone i usuwane świadectwa antychrześcijańskie, uważając je za bluźniercze.

84 Pliniusz Młodszy, *List X*, w: *Pierwsi świadkowie*, op. cit., s. 361–363.

W *Liście VII*, 27 Pliniusz opisuje historię nawiedzonego domu w Atenach. Filozof Atenodoros Kananita, stoik (74 p.n.e. – 7 n.e.) rozwiązuje zagadkę, uwalniając duszę zmarłego. Natomiast w *Liście III*, 6 wspomina Pliniusz o kupnie domu w Koryncie. Nie są to świadectwa o chrześcijanach, pokazują natomiast atmosferę panującą na przełomie wieków w miastach, gdzie z czasem rozkwitało chrześcijaństwo. Listy te stanowią pewne tło kulturowe.

Tacyt w dziele *Roczniki XVI*, 48 wspominał chrześcijan, mówił także o Jezusie i Poncjuszu Piłacie.

Swetoniusz przyjaźnił się z Pliniuszem Młodszym. Zachowały się *Żywoty cesarzów*. Opisując panowanie Klaudiusza, Swetoniusz wspomina o wyrzuceniu chrześcijan z Rzymu⁸⁵. Przekazuje nam także krótkie biogramy poetów i retorów (między innymi Persiusa).

Asconius (9–76 n.e.) napisał *Cic. Orationum scholiaste*, które jest jednym ze źródeł dla tej epoki. Jest to komentarz Asconiusa do pięciu mów Cyncerona. Petronius żył i tworzył w czasie panowania Nerona. Poniósł śmierć około 60 roku. Napisał *Satyricon*, który przedstawia życie w ówczesnym Rzymie. Określany był jako *arbiter elegantiae*. To on uważał, że w Atenach łatwiej spotkać boga niż człowieka. Paweł oburzył się, widząc miasto pełne bożków.

Juvenalis (60–140 n.e.) krytykował wychowanie klasyczne. Napisał około 16 satyr. W pewnych środowiskach uważany był za pisarza bliskiego chrześcijaństwu. Od niego pochodzi powiedzenie o „chlebie i igrzyskach” (*panem et circensem*), „W zdrowym ciele zdrowy duch” (*In corpore sano, mens sana*), „Kto będzie pilnował swoich stróżów?” (*Quis custodiet ipsos custodiet?*).

Martialis (40–102 n.e.), cynik. Napisał *Liber spectaculorum*, *Epigrammata*, *Xenia*, *Apophoreta*. Pochodził z Hiszpanii podobnie jak Seneka. Prawdopodobnie przez Senekę został wyswobodzony. Opisał życie rzymskie w epigramacie, gatunku, który sam stworzył. W tym okresie chrześcijanie byli postrzegani jako sekta stosująca zasady życia podobne do cynickich. Być może także część chrześcijan wywodziła się spośród cyników i stoików.

85 Swetoniusz, *Żywoty cesarzów*, op. cit., *Klaudiusz* 25.

Quintilianus (35–95 n.e.) był retorem i politykiem. W jego szkole retoryki prawdopodobnie studiowali Pliniusz Młodszy i Tacyt. Pełnił także funkcję konsula. Występował przeciwko dekadencji. Udało mu się przetrwać czas panowania Nerona i Domicjana. Jego główne dzieło *Institutio Oratoria* miało wielki wpływ na sztukę oratorską.

Crinagoras był nadwornym poetą w Rzymie. Pisał między innymi o swoich dobroczyńcach i podróżach po Cykladach. Poezje zostały zebrane w *Antologię*. Urodzony około 70 roku przed Chrystusem, zmarł na początku naszej ery, pochodził z Mityleny.

Wymienieni wyżej pisarze, filozofowie, cesarze pomagają nam zrozumieć atmosferę, w jakiej rodziło się chrześcijaństwo. Niewiele wzmianek na temat chrześcijan możemy znaleźć w ich tekstach. Cały czas jednak mówimy o chrześcijaństwie na terenie szeroko rozumianej Achai. Ponieważ Grecja jest w tym czasie prowincją bliską Rzymowi, nieleżącą w granicach imperium, to życie tutaj toczy się dość spokojnie. Ma to także pewien negatywny skutek, mianowicie pojawia się znacznie mniej odniesień do Achai niż do różnych peryferyjnych prowincji.

5. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i wywodzący się z Grecji (I w.)

Najwięcej świadectw o życiu chrześcijan dostarczają nam księgi *Nowego Testamentu*, szczególnie dzieła św. Łukasza i Pawła. Paweł jest najbardziej znanym uczniem Chrystusa, który mieszkał i pracował na terenie Grecji. Z *Dziejów* i *Listów* wiemy, że kilkakrotnie powracał do Grecji. Mowa wygłoszona przez Pawła na Areopagu przypomina trochę *Poimandresa XXXIII*, *Kerygma Petri*, *Ody Salomona*. Norden dopatruje się podobieństwa z mową rzekomo wygłoszoną w Atenach przez Apolonia z Tiany⁸⁶. Bibliści zasadniczo akceptują autentyczność i Pawłowy charakter tej mowy. Wspomnienie przez Pawła pomników, ołtarzy poświęconych Nieznanemu Bogu, znajduje potwierdzenie w źródłach historycznych⁸⁷.

W Filippi chrześcijaninem był strażnik więzienny oraz Lidia, która ochrzciła się razem ze swoim domem. Później dołączyli się inni. W Tesalonice chrześcijanami byli wierni pochodzenia żydowskiego. Z imienia znamy Jazona. W Berei oprócz Żydów chrześcijanami zostało wiele Greczynek i niemało mężczyzn. W Atenach wspomnieni będą z imienia Dionizy i Damaris oraz „inni”. W Koryncie mieszkali wypędzeni przez Klaudiusza z Rzymu Akwila i Pryscylla. Akwila pochodził z Pontu. Czasami wskazuje się na związek Kościoła korynckiego z Kościołem z Pontu. W Koryncie znamy imiona jeszcze innych chrześcijan: Tycjusz Justus, Kryspus przełożony synagogi. Łukasz wspomina, iż w widzeniu Paweł usłyszał słowa, „że wiele ludu mam w tym mieście” (Dz 18). Sylas i Tymoteusz towarzyszyli Pawłowi w podróżach misyjnych. Tymoteusz

86 E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede*, Leipzig 1913.

87 Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych mężów*, Warszawa 1984; Pauzanasz, *Wędrowka po Helladzie. W świątyni i w mieście*, Zakład Wydawniczy im. Ossolińskich, Wrocław 1973, I, 14.

osiadł później jako biskup w Efezie. Apollos z Aleksandrii głosił Ewangelię w Koryncie. Stefanus wraz ze swoim domem został ochrzczony przez Pawła w Koryncie. Tytus został przez Pawła ustanowiony biskupem na Krecie. Do dzisiaj przechowywane są relikwie głowy Tytusa w Iraklio na Krecie. Łukasz w *Dziejach* mówił także o Febe z Kenchres. W czasie drugiego pobytu w Koryncie Pawłowi towarzyszyli: Sopater syn Pyrusa z Berei, Arystarch i Secundus z Tesalonik. Na zakończenie *Listu do Filipian* wspomina „tych z domu Cezara”. Może jest to wskazanie na istnienie wśród chrześcijan grupy rzymskich urzędników. Oprócz Sylasa i Tymoteusza Pawłowi w Grecji towarzyszył Łukasz. Według tradycji⁸⁸ św. Łukasz poniósł męczeńską śmierć w okolicach Elaei na Peloponezie (Achaja). Nicephorus mówi o Tebach jako miejscu męczeństwa św. Łukasza. Szczątki jego miały być w IV wieku przechowywane w Patras, a następnie przewieziono je do Konstantynopola. W roku 1992 przekazano z Padwy z kościoła św. Justyny relikwie św. Łukasza Ewangelisty dla kościoła św. Łukasza w Tebach beockich. W kościele tym jest przechowywany sarkofag rzymski z II wieku należący do rodziny rzymskiej⁸⁹. Według tradycji miał to być grób św. Łukasza. O tradycji tebańskiej wspominają *Prologi monarchiańskie*⁹⁰, św. Hieronim, a także Niceforus (historyk z XIV w.).

Erastus. Postać ta wzbudziła wiele emocji wśród biblistów i klasyków. Paweł w *Listie do Rzymian* 16, 23 wspomina Erastusa, skarbnika (*aedilis*) miasta. W 2 Tym 4, 19–21 także mówi o Erastusie, postać ta pojawia się jeszcze w Dz 19, 22. Czy był on edylem Koryntu? Czy pośród pierwszych chrześcijan byli ważni urzędnicy cesarscy? Odnaleziono w 1929 roku w Koryncie inskrypcję z imieniem Erastusa: „ERASTVS

88 Ta opinia jest przypisywana św. Hippolitowi, kapłanowi rzymskiemu żyjącemu w III wieku. We wprowadzeniu do *Ewanagelii wg św. Łukasza* mówi, że św. Łukasz zmarł w Elei w Achai. Wiele opracowań odsyła do manuskryptu zachowanego w Bibliotece Bodleiańskiej w Oxfordzie: *Hippolytus in MS. Bodleianae Bibl. a.p. Milles in Praef. in Luc. s. 120*. Por. <https://www.newadvent.org/cathen/07360c.htm>; https://jesus-passion.com/saint_luke_evangelist3.htm; <https://www.ewtn.com/catholicism/library/st-luke-the-evangelist-5864>.

89 Por. R. Allegri, *Saint Luke's Bones*, Messenger of Saint Anthony, Padova 24.06.2005, <https://www.messengersaintanthony.com/content/saint-lukes-bones> (dostęp: 13.05.2023).

90 Por. J. Chapmann, *Notes on the Early History of the Vulgate Gospels*, Oxford 1908, s. 220.

PRO AEDILIT E S P STRAVIT”. Według niektórych filologów można ją tłumaczyć: „Erastus⁹¹ edyl, po powrocie na swój koszt kazał położyć”. Trwa jednak dyskusja, czy jest to ten sam Erastus. Goodrich, analizując postać Erastusa, podaje w wątpliwość fakt, iż pośród pierwszych chrześcijan mogli być wysocy urzędnicy administracji rzymskiej. Erastus nie był jednak jedynym wysokim urzędnikiem, który przyjął chrześcijaństwo. Pamiętamy, że Paweł z Barnabą nawrócili prokonsula na Cyprze. Wiele szlachetnych kobiet w Tesalonikach i Berei przyjęło chrześcijaństwo. W Efezie azjarcha został chrześcijaninem. W Atenach natomiast Dionizy z trybunału z Areopagu został uczniem Chrystusa. Argumenty Goodricha i Friesena wydają się wątpliwe. Pisarze chrześcijańscy: Chryzostom, Epifaniusz, Theodoret wspominają Erastusa, często łącząc go z Erastusem, biskupem Paneas. Dla dalszej pracy podaję poniżej wybraną bibliografię odnośnie do Erastusa⁹².

W 2007 roku University of Texas at Austin zorganizował sesję: *Corinth in context*. Poruszono tam kilka interesujących nas tematów: Lanci J.,

-
- 91 J. Goodrich, *Erastus of Corinth (Rom 16.23): Responding to Recent Proposals on His Rank, Status, and Faith*, *New Testament Studies* 57.3, 2011. Również praca S.J. Friesena, *The Wrong Erastus: Ideology, Archaeology, and Exegesis*, w: S.J. Friesen, D. Schowalter, J. Walters, *Corinth in Context: Comparative Studies on Religion and Society*, Brill, Leiden 2010, s. 231–256.
- 92 H.J. Cadbury, *Erastus of Corinth*, *JBL* 50 (1931), 42–58; A. Clarke, *Secular and Christian Leadership in Corinth: A Socio-Historical and Exegetical Study of 1 Corinthians 1–6*, Leiden 1993, s. 46–56; A. Clarke, *Another Corinthian Erastus Inscription*, *TynBul* 42 (1991), s. 146–151; A. D’Hautcourt, *Corinthe: financement d’une colonisation et d’une reconstruction*, w: *Constructions publiques et programmes éditaires en Grèce entre le IIe siècle av. J.C. et le Ier siècle ap. J.C.*, eds. J.-Y. Marc, J.-C. Moretti, D. Viviers, Athens 2001 (=BCH Suppl. 39), s. 427–438; S. Friesen, *The Wrong Erastus: Ideology, Archaeology, and Exegesis*, op. cit., s. 231–256; D. Gill, *Erastus the Aedile*, *TynBul* 40 (1989), s. 293–301; J. Goodrich, *Erastus, Quaestor of Corinth: The Administrative Rank of Οικονόμος της πόλεως (Rom 16.23) in an Achaean Colony*, *New Testament Studies* 56, s. 90–115; J. Goodrich, *Erastus of Corinth (Rom 16.23): Responding to Recent*, op. cit.; J. McRay, *Archaeology and the New Testament*, Grand Rapids 1991, s. 331–333; W.A. Meeke, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, New Haven 1983, s. 51–73; J. Meggitt, *The Social Status of Erastus (Rom. 16.23)*, *Nov.T.* 38 (1996), s. 218–223; G. Theissen, *The Social Setting of Pauline Christianity: Essays on Corinth*, Philadelphia 1982, s. 69–119; W.D. Thomas, *Erastus: The V.I.P. at Corinth*, *ExpTim* 95 (1984), s. 369–370; A. Weiss, *Keine Quästoren in Korinth: Zu Goodrichs (und Theißens) These über das Amt des Erastos (Röm 16.23)*, *New Testament Studies* 2010, s. 576–581; A. Weiss, *Sklave der Stadt: Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten des Römischen Reiches*, Franz Steiner 2004, s. 50–59; B. Winter, *Seek the Welfare of the City: Christians as Benefactors and Citizens*, Grand Rapids 1994, s. 179–197.

Refiling the cup of Demons: Paul and Private Religious Culture in Roman Corinth; Rife J., *Religion and society at Corinthian Kenchreai*; Sanders G., *Chthonic Cult in the Corinthian Agora*.

5.1. Biskupi Aten

Dionizy Areopagita, który umarł w czasie prześladowań Domicjana (89–91), uznawany jest za pierwszego biskupa Aten⁹³. Inni wspominają także Hierotheosa Thesmothetosa⁹⁴, Narkissosa z Palestyny (umarł w czasach Hadriana), Publiusa z Malty (umarł w czasach Marka Aureliusza), Quadratusa, który w czasie wizyty Hadriana w Atenach przekazał mu swoją apologię⁹⁵. Kościół ateński w I wieku zależał od Koryntu. W czasach św. Bazylego i Grzegorza w Atenach znajdowało się już kilka kościołów, miasto nadal jednak pozostawało centrum życia pogańskiego. Lud Aten był pobożny. Pauzaniusz żyjący w II wieku po narodzeniu Chrystusa tak opisywał wejście do miasta:

U samego wejścia do miasta widać budynek (Pompejon) do przygotowywania procesji, które się urządza raz na rok lub od czasu do czasu. Tuż niedaleko jest świątynia Demetry. W niej stoją posągi: Demetry, jej córki i Jakcha niosącego pochodnię. Na ścianie literami attyckimi jest napisane, że to dzieło Praksytelesa [...] Od bram do kerameiku prowadzą portyki, a przed nimi stoją posągi brązowe i kobiet i mężczyzn, którzy mieli jakiś tytuł do sławy. Jeden z portyków mieści kapliczki bogów [...]. Mieści się także w portyku domostwo Pulytiona, w którym podobno co najznamiętnisi Ateńczycy jeszcze przed misteriami eleuzyńskimi odprawiają wstępne uroczystości religijne⁹⁶.

Kolejne opisy Pauzaniausza ukazują bogate życie religijne ludności Hellady. Podobne wrażenie odniósł św. Paweł, kiedy wkraczał do Aten blisko 100 lat wcześniej. Pośród wielu różnych religii i tradycji rodziło się chrześcijaństwo.

93 Hieronim, *De vir ill.*, 27. Euzebiusz, *H.E.*, IV, 23.

94 Doukakes, *Megas Synaksaristis*, październik, s. 43.

95 Euzebiusz, *HE* IV. 23.

96 Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie*, op. cit., s. 30–31.

5.2. Męczennicy ateńscy

O żywotności Kościoła może świadczyć obecność męczenników i pamięć o nich. W martyrologiach greckich wspomina się: Herakleiosa, Benedimosa, Paulinosa, Leonidasa⁹⁷ († ok. 250 r. w czasie Decjusza), Chariszę. Relikwie męczenników miały być przechowywane w bazylice nad rzeką Ilissos w pobliżu Akropolu. Wiemy, że na soborze w 325 roku było obecnych czterech biskupów z Achai: Pistos z Aten, Marek z Eubei, Strategios z Hephestia na Lemnos oraz Cleonicos z Teb⁹⁸. Małą kronikę prześladowań przekazuje Sulpicjusz Sewer⁹⁹:

II 31. Po pewnym czasie Domicjan (81–96), syn Wespazjana, rozpoczął prześladowanie chrześcijan. W tym czasie zesłał Jana apostoła i ewangelistę na wygnanie na wyspę Patmos, gdzie otrzymał objawienie tajemnic Bożych i spisał je w księdze świętej Apokalipsy, nie przyjmowanej przez wielu głupio i bezbożnie¹⁰⁰. Po niedługiej przerwie nastąpiło trzecie prześladowanie¹⁰¹ rozpętane przez Trajana (98–117). Nie mogąc jednakże ani torturami, ani sądowym postępowaniem niczego znaleźć u chrześcijan godnego śmierci, zakazał srożyć się nad nimi na przyszłość¹⁰². Za Hadriana chcieli Żydzi wzniecić powstanie i zagarnąć Syrię i Palestynę. Posłano wojsko i zostali ujarzmieni¹⁰³. Hadrian (117–138), wychodząc z założenia, iż przez zhańbienie miejsc świętych zniszczy wiarę chrześcijańską, kazał w tym czasie ustawić w świątyni i na miejscu męki Pańskiej posągi demonów. Ponieważ zaś uważano, że

97 Niektórzy twierdzą, że chodzi o Leonidasa z Koryntu i utopione z nim w morzu dziewice: Karysę, Gallinię, Teodorę, Nikę, Nunecję, Kallis, Bazylisę. Ich imiona znamy z *Martyrologium Hieronimiańskiego*. Por. H. Fros i F. Sowa, *Księga Imion i Świętych*, t. 3, Kraków 1998, s. 606.

98 *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclesiastiques*, t. 1–5, Paris 1931. Achaia i Athenes.

99 Sulpicjusz Sewer (363–420), mnich z Galii, z Akwitanii. Po szkole w Bordeaux i śmierci żony, idąc za przykładem Paulina i św. Marcina, został mnichem. Napisał dwie księgi kronik: *Vita S. Martini, Dialogorum Libri II*, PL 95–222. Por. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 360.

100 Obecność Jana na Patmos i jego autorstwo pism było uznawane przez wczesną tradycję chrześcijańską, por. Justyn, *Dialog z Żydem Tryfonem*, 81, przekład A. Lisieckiego.

101 W tym czasie zginie umęczony w Rzymie Ignacy Antiocheński. W drodze do Rzymu, płynąc statkiem, mógł zawinąć także do portów greckich.

102 Reskrypt do namiestnika Bitynii Pliniusza Młodszego (111–113), jak ma postępować z chrześcijanami, *Epistolarum liber X*, 96–97, ed. Schuster, Lipsk 1933, 363–365; por. Kirch 28–31. Przekład polski J. Sajdak. Tekst jest cytowany w pracy.

103 Powstanie Bar Kochby w 132–135 roku zakończyło się tragicznie dla Żydów.

chrześcijanie wywodzą się głównie z Żydów – Kościół miał wówczas w Jerozolimie biskupa tylko z obrzezania – wydał rozkaz, żeby kohorta żołnierzy po wsze czasy pełniła straż, nie dopuszczając do Jerozolimy żadnego Żyda¹⁰⁴. Wyszło to bez wątpienia na korzyść chrześcijańskiej wierze, albowiem wówczas bez mała wszyscy wierzyli w Jezusa, zachowując Prawo [Mojżeszowe]. Tak to więc Bóg zrządził, że wolność wiary i Kościoła została oswobodzona od niewolniczego służenia Prawu. Dzięki temu został wówczas po raz pierwszy biskupem Jerozolimy Marek, pochodzący z pogan. Prześladowanie za Hadriana liczy się jako czwarte. Odwołał je później, oznajmiając, iż jest niesprawiedliwe, żeby uznawać kogokolwiek za winnego, jeżeli nie popełnił przestępstwa¹⁰⁵. Po Hadrianie Kościoły zażywały pokoju za panowania Antonina Piusa (138–161). Następnie wybuchło piąte za panowania Marka Aurelego, syna Antonina. Wówczas to po raz pierwszy oglądano prześladowanie w Galii, bo za Alpami religię Bożą stosunkowo późno przyjęto. Szóste dręczenie chrześcijan przypadło na czasy panowania Sewera. W tym czasie Leónidas, ojciec Orygenesy, przeleł świętą krew w męczeństwie. Przez następne 38 lat cieszyli się chrześcijanie pokojem. Jedynie w połowie tego czasu Maksymin dręczył duchownych niektórych Kościołów. Niebawem za panowania Decjusza już po raz siódmy rozsrożyło się prześladowanie chrześcijan. Następnie Walerian był ósmym wrogiem chrześcijan. Po nim, po upływie bez mała 50 lat, wybuchło najokrutniejsze prześladowanie za panowania Dioklecjana i Maksymiana, sięjąc przez 10 lat bez przerwy spustoszenie wśród ludu Bożego. W tej burzy zbroczył się krwią męczeńską cały świat, albowiem na wyścigi szło się wówczas do chwalebnych walk i z daleko większym pragnieniem szukano wtedy chwalebnej śmierci męczeńskiej niż dzisiaj z przewrotnej ambicji pożąda się biskupstwa. Żadnymi dotąd wojnami świat nie został bardziej wyczerpany, myśmy też nigdy nie odnieśli większego triumfu nad ten, że dziesięcioletnimi rzeziąmi nie zdołano nas zwyciężyć. Istnieją także przekazane na piśmie wspomniane opisy męczeństw tego okresu, lecz nie uważałem za potrzebne włączyć je tutaj, żeby nie przekroczyć ram dzieła.

104 Hieronim, *Ep* 58,3, przekład J. Czuj. Również miejsca święte dla chrześcijan jak Betlejem, Nazaret, Grób Pański były świętokradzko bezczeszczone, o czym wspomina Hieronim w liście.

105 Reskrypt do Minucjusza Fundanusa, prokonsula Azji z 125 r. Tekst przekazał Justyn, *Apologia I*, nr 68 i Euzebiusz, *HE IV*, 9, por. *Pierwsi apologetci greccy*, op. cit., s. 257.

Sulpicjusz Sewer tworzy pod koniec IV wieku, pisząc z perspektywy Galii. W swych tekstach nie wzmiankuje męczenników achajskich. Poza wspomnieniem Jana na Patmos, nie ma odniesienia do Kościołów w Achai czy w Illirii i Macedonii. Wspomina natomiast męczeńską śmierć ojca Orygenesusa, relacjonuje prześladowanie chrześcijan, ale nie naświetla sytuacji w Achai.

5.3. Papieże¹⁰⁶

Ziemia grecka wydała w pierwszych wiekach kilku wybitnych ludzi, którzy zostali wybrani na biskupów Rzymu. Fakt, że na biskupów Rzymu byli wybierani Grecy, może świadczyć o sile wspólnot chrześcijańskich na terenie Achai, chociaż nie należy zapominać o znaczącej diasporze greckiej w Rzymie. Po św. Piotrze w I wieku n.e. na biskupa Rzymu został wybrany Anakletus (Anacletus) uważany za Greka¹⁰⁷. Do 1946 roku królowało przekonanie, że piątym papieżem był ateńczyk Anakletus. Od czasów wydania w 1947 roku *Annuario Pontificio* uważa się, że Anakletus i Kletus to ta sama osoba, następcą Linusa od 76 aż do 92 roku. Dzisiaj duża część historyków akceptuje listę papieży obecną u św. Ireneusza. Zatem św. Anakletus byłby trzecim papieżem. *Liber Pontificalis*¹⁰⁸ pisze o Anaklecie:

Anaklet, Grek z Aten, syn Antiocha, zasiadał na stolicy 12 lat, dieście miesięcy i siedem dni (84–95). Było to za czasów Domicjana, od 10 konsulatu Domicjana i Sabina aż do 17 konsulatu Domicjana i Klemensa. Zbudował monument upamiętniający błogosławionego Piotra i ustalił, gdzie mają być chowani biskupi. W tym miejscu także on sam został pochowany.

Między historykami trwa jednak dyskusja dotycząca osoby Anakleta. Grekiem, ale z Antiochii, był następcą Anakleta, Ewaryst (96–108). Ojcem jego był Żyd o imieniu Juda z Betlejem. Był biskupem Rzymu

106 Por. J. O'Malley, *Historia papieży*, Kraków 2011.

107 C. Rendina, *I papi. Storia e segreti*, Roma 2001, s. 24–25.

108 *Liber Pontificalis I–XCIV*, *Synodi et Collectiones Legum vol. IX*, opr. M. Ożóg i H. Pietras, Kraków 2014, s. 17–18.

w czasie panowania Domicjana, Nerwy i Trajana. Konsulami byli Walens i Wetus oraz Gallus i Bradui. Według *Liber Pontificalis*¹⁰⁹ zginął śmiercią męczeńską¹¹⁰.

109 Ibidem, s. 19.

110 In *MartHier* 23 decembris. Wydawca polskiego wydania *Liber Pontificalis*, s. 19*, twierdzi, że męczeństwo Ewarysta nie jest potwierdzone.

6. Miejsca związane z chrześcijaństwem w I wieku na terytorium Grecji

6.1. Saloniki

Oprócz informacji pochodzących z *Listów do Tesaloniczan* oraz z *Dziejów Apostolskich* Łukasza, wiemy także ze źródeł pozabiblijnych o istnieniu wspólnoty żydowskiej i chrześcijańskiej w Macedonii w I wieku. Potwierdzeniem jest pismo cesarza Antonina Piusa dotyczące chrześcijan w Atenach, Larissie oraz w Salonikach. Szczególnym jednak dokumentem są *Listy św. Pawła* do wspólnoty w Salonikach.

6.1.1. Listy do Tesaloniczan

Wprowadzając w analizę *Listów św. Pawła*, chcę wskazać, że na przełomie I i II wieku chrześcijanie stanowili wspólnotę zdolną do refleksji filozoficznej i teologicznej. Posługiwali się językiem greckim, bliska im była kultura żydowska i klasyczna. Do wspólnot należeli przedstawiciele różnych grup społecznych i etnicznych. Chrześcijanie powoli potrafili wypracować elementy dotyczące prawa regulującego życie wspólnotowe, liturgiczne, relacje rodzinne i społeczne. Fragmentaryczna egzegeza *Listu do Tesaloniczan* i *Filipian* oparta jest na *The New Jerome Biblical Commentary*¹¹¹. Podaję wybraną bibliografię odnośnie do Macedonii

111 Por. *The New Jerome Biblical Commentary*, red. R. Brown, J. Fitzmyer, R. Murphy, Englewood Cliffs 1986.

chrześcijańskiej¹¹² oraz wybraną bibliografię odnośnie do *Listów św. Pawła do Tesaloniczan*¹¹³.

Założenie Kościoła w Salonikach. Samo miasto zostało założone około roku 316 przed Chrystusem przez Casandra, generała Aleksandra Wielkiego, na cześć żony, przyrodniej siostry Aleksandra, Saloniki. Położone jest przy drodze Via Egnatia, która łączy Azję z Rzymem. Dawna nazwa miejscowości to Therma. Była ona wolna od czasów Oktawiana, który po bitwie pod Filipi w 42 roku darował miastu prawa rzymskie, a już od bitwy pod Pydną (168 r.) znajdowało się ono pod panowaniem rzymskim ze swoim *demos, bule* i *polemarchami*. W mieście tym była spora gmina żydowska, o czym świadczą obecność synagogi. Paweł, Sylwan i Tymoteusz przybyli do Salonik około 50 roku w czasie drugiej podróży¹¹⁴. *Dzieje* mówią, że Paweł przebywał tam przez trzy tygodnie, inni natomiast sugerują, że przez trzy miesiące, zakładając w domu Jazona jakby kościół domowy. Podczas pobytu w Tesaloniczach otrzymał pomoc od Filipian¹¹⁵, zarabiał także sam na własne utrzymanie. To wszystko wskazuje na dłuższy pobyt. Pozostawił tam dość dobrze uformowaną wspólnotę chrześcijańską. Trzy tygodnie wydają się więc zbyt krótkim czasem.

112 Αγγελόπουλος Αθανάσιος, Η Χριστιανική Θεσσαλονίκη προϊσταμένη του Ιλλυρικού (50–395 μ.Χ., 107–116), Χριστιανική Θεσσαλονίκη (Απο τοθ αποστολου Παυλου μεχρι και της Κωνσταντινειας εποχης), ΚΓ' Δημητρια Β' Επιστημονικο Συμποσιο, Θεσσαλονίκη 1990; L. Bruyne de, *Les lois de l'art paleochretien*, Rivista di Archeologia Cristiana (35), 1959; D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIème au VIe siècle*, B.C.H. 1983, Supplement VIII; A. Grabar, *Le premier art chrétien (200–395)*, Paris 1966; Μαρκη Ευτερπη, Η ταφική ζωγραφική των πρώτων χριστιανικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, s. 169–194, ΚΓ' Δημητρια Β' Επιστημονικο Συμποσιο, Θεσσαλονίκη 1990; L. Mircovic, *La necropole paleochretienne de Nis*, Archeologia Jugoslavica II, 1956; I. Nicolajevic, *Necropoles et tombes chretiennes en Illyricum Oriental*, Πρακτικά του 10 ου Συνεδριου Χριστιανικής Αρχαιολογιας, Θεσσαλονίκη 1980, τ. 1; S. Pelekanidis, *Gli affreschi paleochristiani e gli piu antichi mosaici parietali di Salonico*, Collana di Qaderni di Antiquita Rvennati, Cristiane e Bizantine, Ravenna 1963.

113 O. Da Spinetoli, *Lettere ai Tessalonesi*, Roma 1971; B. Rigaux, *Les Epitres aux Thessaloniens*, Ebib, Paris 1956; H. Schurmann, *Prima Lettera ai Tessalonesi*, Roma 1965; G. Rinaldi, *Le lettere ai Tessalonesi*, Torino 1965; J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, Pallottinum, Poznań 1979; W. Neil, *The Epistles of Paul to the Thessalonians*, MNTC, New York 1950; H. Marshall, *The New Century Bible Commentary, I and II Thessalonians*, London 1990; W. Most, *The Thought of St. Paul*, Christendom Press, 1994, s. 9–18; K. Seyoon, *The Jesus Tradition in 1Thess. 4, 13-5, 11*, NTS 48/2/2002.

114 Por. Dz 17, 1–9.

115 Por. Flp. 4, 15.

Wspólnota kościelna składała się z Żydów i z licznych hellenistów. Helleniści tutaj to prawdopodobnie poganie, gdyż w liście wspomni Paweł, że odwrócili się od idoliów do Boga żywego i prawdziwego¹¹⁶. Według tradycji św. Paweł ustanowił Demetriusza pierwszym biskupem Salonik. Ma to potwierdzać starożytna bazylika św. Demetriusza pochodząca z V wieku. Męczeństwo Demetriusza przypada jednak na 306 rok, za rządów Dioklecjana. Paweł został wyrzucony z Tesalonik na skutek konfliktu z Żydami lub z żydującymi chrześcijanami. Udał się do Berei, skąd samotnie uciekł do Aten. Tymoteusz i Sylwan odnaleźli go w Atenach, przynosząc wieści z Tesalonik. Paweł odesłał ich ponownie do Salonik, sam udał się do Koryntu. Po pewnym czasie spotkał się z Tymoteuszem, który poinformował go o sytuacji w Salonikach. W odpowiedzi napisał list. Jest on pełen życzliwości; 21 razy użył Paweł słowa „bracia”. List był napisany około roku 51, drugi list zaś kilka miesięcy później. Są to najstarsze dokumenty literackie nowotestamentalne odnośnie do chrześcijan w Grecji. Tematami listów do Tesaloniczan był:

- konflikt między żydującymi i hellenistami (Baur), brak jednak typowego dla tego konfliktu słownictwa (grzech, prawo, usprawiedliwienie, dzieła);
- atak na Kościół z zewnątrz, Paweł bronił się przed zarzutami, iż działa z podobnych pobudek jak wędrowni filozofowie czy też misjonarze;
- polemika Pawła z inną koncepcją wiary (zmartwychwstanie, paruzja), według Schmithals¹¹⁷ byli to gnostycy, wprowadzający liberalizm moralny i seksualny¹¹⁸.

Jawett uważa, iż problemem są charyzmatyczni entuzjaści, którzy utożsamiają przyjęcie Ducha Świętego z paruzją. Więcej na temat sytuacji w Tesalonikach można znaleźć w pracy Cranfielda¹¹⁹.

Autentyczność listów. Posiadamy świadectwa zewnętrzne, zbiory listów Pawła wspominają zawsze o *1 i 2 Liście do Tesaloniczan*. Kryteria zaś wewnętrzne to: ponad 80% słownictwa tych listów jest obecne

116 Por. 1 Tes. 1, 9.

117 W. Schmithals, *The theology of the First Christians*, Westminster 1997.

118 Por. 1 Tes 4, 3–8.

119 B. Cranfield, *A Study of 1 Thess.*, IBS I, 1979, s. 215–226.

także w pozostałych listach; teologia i tematyka listów zgadzają się ze świadectwem ucznia Pawła, którym był Łukasz (Dz 17, 1nn). Jedynie na przełomie wieków szkoła biblijna z Tybingi podważała autentyczność listów (Baur F.C.). Pewną trudność mogła sprawiać tematyka listów, która wydaje się sobie zaprzeczać, a także styl literacki drugiego listu. Trilling uważa *2 List do Tesaloniczan* za niepauliński, dostrzega różnice stylistyczne i teologiczne.

Manson stworzył swoją teorię odnośnie do kolejności napisania listów. Według tej teorii pierwszym listem był drugi, który wydaje się bardziej ogólny. Pierwszy zaś byłby odpowiedzią na reakcję na drugi list. Teoria ta nie uwzględnia danych tradycji¹²⁰. Różnicę między listami wyjaśnia się także odmiennością kręgów odbiorców poszczególnych listów. Drugi list pisany miałby być do Filipian¹²¹.

Znaczenie doktrynalne. Nie mają one takiego znaczenia jak listy więzienne lub cztery wielkie listy. Jako najstarsze listy dają nam obraz wspólnoty chrześcijańskiej 20 lat po wniebowstąpieniu. Teologia, którą zawierają, jest archaiczna i funkcjonalna. Mówią o formacji pierwszych chrześcijan, bardzo jasnej i obszernej. Wiara, nadzieja i miłość charakteryzują życie chrześcijan, Jezus jest Zbawicielem, Synem Bożym, którego Ojciec wskrzesił z martwych. Bóg wylał Ducha Świętego na tych, którzy przyjęli Ewangelię. Chrześcijanie powinni wieść życie w sprawiedliwości, czystości, w porządku miłości, pracując i oczekując na przyjście Chrystusa Zbawiciela. Ważnym elementem doktrynalnym listów jest ich charakter eschatologiczny. Paruzja Chrystusa, *orge* – dzień gniewu, *dies irae, iom kippur*. Problem apostazji i Antychrysta. W perykopach eschatologicznych¹²² użyty jest styl apokaliptyczny. Pojawia się wezwanie do przejścia od idolków do Boga żywego i prawdziwego¹²³. Mamy w tym liście także zręby antropologii Pawła: wspomina o *sarks, psyche i pneuma, kardia, prosopon i epithymia*. Można także mówić o początkach trynitarnej teologii. Paweł kilkakrotnie będzie ukazywał relacje między Ojcem,

120 W. Manson, *Studies in the Gospels and Epistles*, Manchester 1962.

121 Opinie Schweizera i Besta.

122 1 Tes 4, 13–18, 2 Tes 1, 7–10; 2, 1–12.

123 Por. 1 Tes 1, 9–10.

Synem i Duchem. Nie są to rozważania filozoficzne, nie jest to ontologia, ale teologia funkcjonalna.

Ważnym elementem listów jest także przedstawienie postawy ewangelizatora-pasterza, jaki sam naśladuje – *mimetai*, Chrystusa, który jest *typos* i chrześcijanie mają być *typos* dla innych. Ciekawym elementem doktrynalnym jest myśl odnośnie do porządku społecznego, zachęta do życia spokojnego – *hesychia*, sprawiedliwego – *dikaïos*. Wyczuwa się pewne napięcie pomiędzy strukturą charyzmatyczną i hierarchiczną. Paweł podaje pierwsze kryteria rozeznawania darów Ducha Świętego.

Istnieje wiele teorii odnośnie do problemów, jakie występowały w Kościele w Tesalonikach. Baur F.C. oraz szkoła tybińska uważają, że głównym problemem byli żydujący. Wydaje się jednak, iż ta teza nie jest usprawiedliwiona, ponieważ Paweł w tym liście nie mówi o prawie, usprawiedliwieniu. Schmithals widzi zagrożenie ze strony gnostyków odrzucających zmartwychwstanie całego człowieka, a uznających tylko zmartwychwstanie duchowe. Jako dowód przytacza on 1, 2–2, 12, gdzie Paweł podkreśla element duchowy. W tekście 4, 3–8 zaprezentowana została walka z *porneią*, czyli libertynizmem gnostyków. Wydaje się jednak wątpliwe istnienie gnostyków w tym czasie. Można co najwyżej wspominać o pregnostykach. Yamauchi w swoim *Pre-Christian Gnosticism* zaprzecza teorii Schmithalsa¹²⁴. Jewett twierdzi, że trudności Tesaloniczan związane są z mocnym doświadczeniem duchowym (charyzmatycznym), z paruzją. Źle zrozumiana paruzja skutkowała libertynizmem w dziedzinie moralności seksualnej i lenistwem. Simpson Jr uważa, że problemem mogli być także charyzmatyczni wolni misjonarze¹²⁵. Jewett sądzi, że eschatologia tych listów jest reakcją na kult Kabirusa¹²⁶ w Tesalonikach, popularny szczególnie wśród ubogich¹²⁷.

Główne tematy 1 i 2 Tes. Być może dzisiaj dopatrujemy się znacznie więcej w treści listów, niż to widział sam autor, lecz cechą dzieła natchnionego jest to, iż ciągle odsłania nowe prawdy. Paweł w pierwszych

124 M. Yamauchi, *Pre-Christian Gnosticism*, London 1973.

125 *Dictionary of Paul and his Letters*, ed. G. Hawthorne, R. Martin, D. Reid, Dovners Grove. III., 1993. Hasło *1Thess*, s. 934 nn.

126 Był to kult związany z bóstwami płodności, który z Teb rozszerzył się na całą Grecję. Towarzystwo mu misteria o charakterze orgiastycznym.

127 R. Jewett, *Enthusiastic Radicalism and the Thessalonian correspondence*, 1972.

listach dotyka problemu eschatologii, która tutaj koncentruje się na przyjściu Jezusa. Wspólnota w Tesalonikach nie do końca rozumie znaczenie tego przyjścia, być może ze względu na środowisko pogańskie i wzorce myślowe pochodzące z religii synkretycznych i filozofii panujących w tym przejściowym okresie. Błędne zrozumienie prowadzi do fałszywych postaw, przejawiających się w lenistwie i rozwiązłości. Paweł w wyjaśnieniu swoim da więc podstawy tak dogmatyczne, jak i moralne dotyczące paruzji. Odnośnie do eschatologii jest zależny od katechezy pierwotnego Kościoła, fragmenty jej znajdujemy także w 2 Tm 4,1; 1 P 4,5; Barn 7, 2. Opiera się na nauczaniu Jezusa zakorzenionym w tradycji żydowskiej. Druga Księga Izajasza, Psalm, Księga Daniela oraz 2 Księga Machabejska wielokrotnie odwoływały się do ostatnich dni, czasów ostatecznych (Iz 2, 2; Jr 23, 20; Ez 38, 16; Oz 3,5). Jest też bardzo możliwe, że Paweł czerpał niektóre idee z literatury judaistycznej, apokaliptyki żydowskiej (4 Ezd 8, 1 i ApBa 48, 50 wspominają o wieku przyszłym i wieku obecnym w podobny sposób, jak to czyni Paweł w Ef 1, 21; 2, 2; 2, 7 czy Gal 1, 4)¹²⁸. Również apokaliptyka żydowska uważała, że przyjście Mesjasza poprzedzą znaki: wzrost zła, prześladowanie wiernych, apostazje. Innym jeszcze źródłem apokaliptyki Pawła może być literatura związana ze wspólnotą qumrańską, gdzie także jest mowa o czasach prześladowania, apostazji, zdradzie Nowego Przymierza, nieposłuszeństwie Mistrzowi Sprawiedliwości.

Paweł w swojej apokaliptyce nie jest jednak nacjonalistyczny, tak jak esseńczycy czy judaizm; czasy ostateczne i paruzja u Pawła nie są związane z jakimś konkretnym wydarzeniem politycznym. Jest to apokalip-tyka religijna. Paweł stosuje cztery określenia na dzień przyjścia: paruzja, epifania, apokalipsa, dzień Pański (*he hemera tou Kuriou*). Każde z tych pojęć zawiera inny aspekt, posiada także całą historię w literaturze tak biblijnej, jak i klasycznej. By lepiej zrozumieć Pawła, przyjrzymy się znaczeniu tych pojęć. Paruzja¹²⁹ oznacza w literaturze klasycznej albo obecność, albo przybycie. W czasach hellenizmu słowo to nabrało znaczenia przybycia jakiejś ważnej osoby, wizyty króla. Czas przybycia był święto-

128 W. Baird, *Pauline Eschatology in Hermeneutical Perspective*, NTS 17/1971, s. 314–327.

129 M. Dibelius, *An die Thessalonicher I, II. Der Gebrauch des Wortes parusia*, Tübingen 1911; J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, Poznań 1979, s. 240–267.

wany i upamiętniany na monetach. Był to radosny, tryumfalny ingres, w czasie którego władca brał w posiadanie to, co mu przynależało. Posiadało to słowo także znaczenie religijne, czyli obecność bóstwa, lecz obecność skuteczną, opatrność nad całym światem. Judaizm przejął z hellenizmu to pojęcie, stosując je do literatury apokaliptycznej. W LXX występuje, ale tylko w księgach greckich¹³⁰ w znaczeniu przybycia. W *Nowym Testamencie* występuje to słowo około 24 razy, Paweł stosuje je 14 razy, także w dwojakim znaczeniu. W *Listach do Tesaloniczan* występuje 6 razy. Znaczenie tego wyrazu w dużym stopniu zależy od kontekstu. W *Listach do Tesaloniczan* widzimy, że paruzja to pełne chwały przyjście Mesjasza, które obwieszcza dźwięk trąby i głos archanioła. Mamy także orszak świętych zmartwychwstałych i żyjących, porwanie na obłoki i spotkanie z Panem w przestworzach. Pojawia się tutaj również wspomnienie o paruzji Antychrysta (2 Tes 2, 9–12), która jest negatywem paruzji Mesjasza, pozbawiona radości i prawdy, pełna pozorów, kłamstwa. Słowo „epifania” oznaczało nagle objawienie się bóstwa (Herodot 8, 37) lub cesarza (Polibiusz III, 94, 3). W hellenizmie słowo to odnosi się do objawienia się bóstwa w celu niesienia pomocy, dlatego często towarzyszy temu pojęciu słowo *soter* (zbawiciel). U Pawła *epifaneia* występuje w listach pasterskich¹³¹, a także w 2 Tes 2, 8 i jest ona synonimem paruzji. W 2 Tes 2, 8 *katargesei te epifaneia tes parousias autou...* – obecność Chrystusa przybywającego w chwale zniszczy Antychrysta. Słowo „apokalipsa” w literaturze klasycznej oznaczało odkrywanie, objawianie tego, co ukryte. Nie posiadało jednak znaczenia religijnego. W znaczeniu religijnego objawienia występuje tylko w Biblii. W judaizmie słowo to nabiera znaczenia objawienia tajemnic Bożych na końcu czasów. Objawienie to może się dokonywać albo przez Boga, albo przez Jego aniołów. W *Nowym Testamencie* czasownik *apokalyptein* występuje około 26 razy, z tego u Pawła około 13, forma rzeczownikowa zaś 18 razy, z tego u Pawła 13 razy. *Apokalyptein*, *apokalypso* są pojęciami ważnymi dla Pawła. Mają one charakter religijny i wskazują na objawienie dokonujące się w sposób nadprzyrodzony (światło łaski lub wizje). Z ewangelistów tylko Łukasz użyje tego pojęcia (Łk 17, 30). *He hemera tou Kurion* jest to zwrot

130 Por. Jdt 10, 18; 2 Mch 8, 12; 15, 21.

131 Por. 1 Tm 6, 14; 2 Tm 1, 10; 4, 1, 8; Tt 2, 13.

pochodzący ze *Starego Testamentu* i oznaczający przyjście Mesjasza, nawiedzenie przez JHWH¹³². Dzień ten jest czasem kary i gniewu dla grzeszników¹³³, jest to także dzień zbawienia dla reszty Izraela¹³⁴. Dnia Pańskiego oczekują również poganie i całe stworzenie. Przyjście Mesjasza będzie więc wyzwoleniem. Dn 7, 13–28 i 12, 1–12 mówi, iż dokona się to wszystko na końcu czasów. W znaczeniu eschatologicznym tego zwrotu używają ewangelści i Paweł. Najczęściej jest ten zwrot stosowany przez Pawła i to we wszystkich jego listach. Zawsze odnosi się do Chrystusa, jest to dzień Chrystusa (Flp 1, 6.10; 2, 10), dzień Pański¹³⁵, dzień przyjścia Jezusa pod koniec świata (1 Tes 5, 2; 2 Tes 2, 2), dzień gniewu dla bezbożnych, a chwały dla sprawiedliwych¹³⁶. Paruzja znajdowała się w centrum katechezy pierwotnego Kościoła. Zawierała wyznanie wiary w zmartwychwstanie Jezusa i wyznanie nadziei na przyjście Jego królestwa. 1 Tes 1, 9–10 mówi o oczekiwaniu Syna Jego z niebios, przypomina to inną formułę z 1 Kor 16, 22; Ap 22, 20 *Maran atha*. Opis paruzji z 1 Tes 4, 13–18 dopełnia Paweł w 2 Tes 1, 5–12 i 2, 3–12, gdzie wspomina o sądzie i udziale sprawiedliwych w odpocznieniu, jego chwale. Dupont¹³⁷ twierdzi, że inspiracją Pawła odnośnie do opisu paruzji była teofania na górze Synaj z Wj 19, 16–18. Cała zaś symbolika związana z paruzją jest także pochodzenia biblijnego: głos archanioła¹³⁸; trąba Boża¹³⁹; zstępowanie z nieba¹⁴⁰; obłok (2 Mch 2, 8; Ezd 13, 3)¹⁴¹. Także wychodzenie na spotkanie ze zstępującym jest częścią symboliki biblijnej (wyjście na spotkanie Dawida po pokonaniu Absaloma w 2 Sam 19, 16). Odnośnie do czasu paruzji pewną trudność sprawia 1 Tes 4, 15, gdzie wydaje się, iż Paweł uważa, że paruzja nastąpi za jego życia. Taka opinia mogłaby z kolei w błąd wprowadzić wiernych z Salonik. Egzegeci,

132 Por. Am 5, 18–20; 8, 2 n.

133 Por. Mi 2, 7; Iz 5, 19; Jr 5, 12; So 1, 15–18; Ez 7, 7.

134 Por. Oz 2, 1; Am 9, 8–11.

135 Por. 1 Tes 5, 2; 2 Tes 2, 2; 1 Kor 5, 5.

136 J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan*, op. cit., s. 248–249.

137 J. Dupont, *L'union avec le Christ suivant Saint Paul*, Bruges 1952, s. 47–79.

138 Por. Mt 24, 31; Ap 1, 10–12; 4, 16.

139 Por. Wj 19, 16.19; 20, 18; So 1, 16; Za 9, 14; Jl 2, 1.15; Ps 11, 1; 4 Ezd 6, 23.

140 Por. Wj 19, 11; Ap 3, 12.

141 H.L. Strack-Billerbeck, *Kommentar zum Neue Testament aus Talmud und Midrash*, C. Beck, Munchen 1961, I, 956, III, 635, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv180h4jj>.

broniąc Pawła, twierdzą, że mamy tutaj do czynienia z figurą literacką – *enallage personarum* (zamiana osób). Paweł stawia się w położeniu osób, które doczekają paruzji. 2 Tes 2, 1–3 pokazuje, iż Paweł uważa, że paruzję poprzedzą różnego rodzaju znaki, które dopiero mają się ukazać. Sądzi, że przyjdzie ten czas jak złodziej, niespodziewanie (1 Tes 5, 1–3). Paweł nie zna czasu paruzji, lecz zgodnie z całym biblijnym doświadczeniem łączy ją z licznymi znakami. Czy spodziewał się rychłej paruzji, nie wiemy. Pesch twierdzi, że z wypowiedzi Pawła można tylko wnioskować o tym, że ma się dokonać, lecz Bóg nie objawił nam czasu, pozostaje on tajemnicą. Mimo że Papieska Komisja Biblijna wydała w 1915 r. oficjalną interpretację odnośnie do tych fragmentów, to dyskusje między biblistami nie ustały. Rigaux w swoim komentarzu do listów uważał, że Paweł wierzył w rychłą paruzję, to jednak nie wynikało z natchnienia. Widział on paruzję jako rychłą możliwość. Inni jeszcze egzegeci¹⁴² wspominają o podwójnej lub potrójnej perspektywie eschatologicznej, utożsamiając paruzję z utwierdzeniem królestwa Mesjańskiego na zgliszczach Jerozolimy. Widzą także paralelizm pomiędzy Mt 23, 31 (plerosate) i 1 Tes 2, 15 n (*anaplerosai*), co doprowadziło do stwierdzenia o znajomości *Ewangelii wg św. Mateusza* przez Pawła. Jest to hipoteza dyskusyjna, chociażby ze względu na chronologię. Spadafora uważa, że Paweł w swoich listach mówi o trzech przyjściach-paruzjach Chrystusa. Pierwsze przyjście to wcielenie¹⁴³; drugie przyjście przy zburzeniu Jerozolimy, czas oddzielenia Kościoła od Synagogi¹⁴⁴; trzecie przyjście na końcu czasów (1 Tes 4, 13–18; 1 Kor 15, 51). W takim kontekście siłą powstrzymującą paruzję byłoby imperium rzymskie. Hipotezy te są bardzo słabe, opierają się na wątpliwej chronologii. Są interpolacjami, próbą wyjaśniania rzeczywistości przy pomocy faktów, które dokonały się w późniejszym terminie. Paruzja to czas przyjścia Mesjasza, czas sądu i zmartwychwstania. Paweł zmartwychwstanie rozumie jako konsekwencję śmierci i zmartwychwstania Jezusa. Mocno podkreśla element bycia z – *syn*, przez – *dia*, w – *en* (1 Tes 4, 14.16; 5, 10). Jest to wymiar mający odniesienie do Trójcy

142 P. Benoit, *L'évangile selon Saint Matthieu*, Paris 1953, 136; F. Spadafora, *L'escatologia in San Paolo*, Roma 1957; E. Cothenet, *La II Epître aux Thessaloniens et l'Apocalypse synoptique*, RSR 42/1954, s. 5–39.

143 Por. 1 Tes 1, 10; 2, 19; 3, 13; 5, 23.

144 Por. 1 Tes 2, 14–16; 5, 1–11; 2 Tes 2, 1–12.

Świętej: Ojca, Syna i Ducha Świętego. Zmartwychwstanie, o którym mówi Paweł, nie jest powrotem do nieśmiertelności na sposób pogański, lecz wskrzeszeniem ze śmierci i przemianieniem (*allagesometha* 1 Tes 4, 17); nie używa Paweł pojęcia *metamorphosa*, które mogłoby rodzić skojarzenia związane z religiami pogańskimi. Podobnie jak w 1 Kor 15, 50 uważa, że w zmartwychwstaniu wszyscy otrzymają nowe ciała. W 2 Tes 2, 3–11 Paweł wspomina o znakach poprzedzających paruzję. Jednym z nich jest apostazja. Pojęcie to występowało w literaturze greckiej i oznaczało przede wszystkim odstępstwo polityczne. Septuaginta (LXX) natomiast zaczyna używać tego pojęcia w znaczeniu¹⁴⁵ odstępstwa od prawa Bożego. U Pawła to pojęcie występuje tylko jeden raz, ma znaczenie religijne, podobnie jak w żydowskich księgach apokaliptycznych. Nie wiemy jednak, czy chodziło Pawłowi o wyrażenie apostazji w środowisku judaizmu, czy chrześcijaństwa, czy wiąże się ona z Antychrystem. Paweł używa jeszcze słowa *aphistanai* na określenie odpadnięcia (2 Kor 12, 8; 2 Tm 2, 19). Wydaje się, że chodzi tutaj o apostazję chrześcijan, podobnie jak o tym mówi Łk 18, 8 czy Mt 24, 4–12, wyrażając troskę Jezusa o wytrwanie tych, którzy uwierzyli. Opinia, iż jest tutaj mowa o gnozie żydowskiej związanej z nauką ezoteryczną *Minuth*¹⁴⁶, nie znajduje żadnego potwierdzenia w dokumentacji. Drugi znak to pojawienie się Antychrysta. Justyn, Teodoret, Augustyn nazywają go *homo apostasiae*, lecz z samego nauczania Pawła to nie wynika, gdyż rozróżnia on apostazję od Antychrysta. Określa go jako *ho anthropos tes anomias* – człowiek nieprawości. W 2 Tes 2, 7 wspomina Paweł o tajemnicy bezprawia – *mysterion tes anomias*, rozumianej jako sytuacja nieprawości w okresie eschatologicznym, jako bunt sił zła przeciw królestwu Bożemu, ma ona charakter szatański¹⁴⁷, działa tajemniczo i podstępnie w łonie Kościoła. Antychryst u Pawła w odróżnieniu od *pseudoprophetai* (Mk 13, 22) i *pseudochristoi* jest nie tylko uwodzicielem, ale buntownikiem, aktywnie występującym przeciwko Bogu.

145 Por. Joz 22, 22; 1 Krl 21, 13; 1 Mch 2, 15.

146 Hebrajskie słowo *Minuth* (מִנּוּת) oznacza „herezję” w języku hebrajskim. Problem herezji; określenia, która wspólnota jest heretycka, był istotny w okresie kształtowania się relacji z chrześcijanami w samych jej początkach. Por. <http://jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=627&letter=M&search=Min> Jewish Encyclopedia: Min.

147 I. Potterie de la, *Le peche, c'est l'iniquite*, NRTTh 78, 1956, s. 788.

Antychryst to jest – *anomos*/wichrzyciel, buntujący się przeciwko królestwu Bożemu, nie jest to Szatan, lecz ten, który działa pod wpływem Szatana (2 Tes 2, 9). Jest to także – *ho anthropos tes anomias* – semityzm określający człowieka, który jest nieprawością i źródłem wszelkiej nieprawości. *Ho hyios tes apoleias*/syn zatracenia – w *LXX apoleia* i *apollymi* występuje w odniesieniu do piekła, śmierci i grobu¹⁴⁸. Na 17 razy w *Nowym Testamencie* 15 razy oznacza stratę wieczną. Zatracenie dla Pawła oznacza stan przeciwny do zbawienia. Nie jest to miejsce określone jak przepaść w Ap 17, 8. *Ho antikeimenos*/sprzeciwiający się – tutaj widać wpływ Dn 11, 36, gdzie jest mowa o postawie pysznej i wrogiej. Paweł zastosuje ten opis do charakterystyki działania Antychrysta, który chce ogłosić siebie Bogiem, zając Jego miejsce w świątyni. Przewyższa w pysze Antiocha i Kaligulę. Paweł wspomina w 2 Tes 2, 9–10 o paruzji Antychrysta, będzie to apogeum kłamstwa, skutkiem tego będzie zwiedzenie wielu, ściągnięcie kary i zatracenia na siebie. W spotkaniu Chrystusa z Antychrystem nastąpi zwycięstwo Chrystusa. Wśród pisarzy kościelnych istniała wątpliwość odnośnie do natury Antychrysta. Niektórzy utożsamiali go z Szatanem (Firmicus Maternus), lecz wydaje się, że jest to konkretna osoba, jakby wysłannik Szatana. Nie jest to jednak żadna ze znanych postaci historycznych (niektórzy widzieli tutaj papieży, herezjarchów, Hitlera, Stalina...). Na podstawie interpretacji Rdz 49, 17 niektórzy dopatrują się kogoś z pokolenia Dana (pokolenie to jest pominięte w Ap 5–8). Syn zatracenia wyjdzie spośród wierzących, ponieważ jego działalność jest złączona z apostazją. Problemem pozostaje, czy jest jeden, czy więcej antychrystów. *To katechon* i *ho katechon* – moc powstrzymująca z 2 Tes 2, 1–8 – jest dla egzegetów *crux interpretum*. Nie wiemy, czy jest to moc powstrzymująca paruzję Chrystusa, czy Antychrysta. Większość egzegetów opowiedziała się za powiązaniem z opóźnieniem przyjścia Antychrysta (Jan Chryzostom, Teodoret...), działalności św. Michała (F. Prat), apostoła Jakuba (V. Harth). Knox, Coppens natomiast uważają, że chodzi o opóźnienie przyjścia Jezusa; *ek mezoou genetai* oznaczałoby zniesienie i unicestwienie, a tylko wtedy w pełni objawi się Chrystus. *To katechon* i *ho katechon* odnosiłoby się do tego, co opóźnia paruzję Chrystusa.

148 Por. Jb 28, 22; Ps 87, 12.

Nauka moralna: wezwanie do czujności, spokoju i pracy. List ten daje nam pewien obraz życia chrześcijan w połowie I wieku. Nauka moralna w *Listach do Tesaloniczan* posiada charakter chrystologiczny i eschatologiczny. Fundament i cel moralności tkwią w Chrystusie. Jesteśmy wezwani do postępowania zgodnie z wolą Bożą¹⁴⁹ oraz do podobania się Bogu¹⁵⁰, do świętości¹⁵¹. Jezus nas wzywa do zbawienia i sam staje się przykładem, jak wypełniać wolę Bożą¹⁵².

Człowiek wzrasta przez praktykowanie cnoty wiary, nadziei, miłości. W listach tych Paweł często powraca do tej tematyki. Podkreśla on element relacji, wiara jest związana z zawierzeniem komuś, tutaj chodzi przede wszystkim o Chrystusa¹⁵³, ale także element treści, jest to wiara w jedyne prawdziwego Boga, syna Jego Jezusa Chrystusa, wiara w śmierć i zmartwychwstanie Jezusa. Wiara powinna być mocna i objawiać się w czynach. Miłość jest tym, co dopełnia wiarę, nadaje jej sens. Miłość Boga do nas objawia się w miłości do bliźniego. Wzrasta i udoskonala się ciągle, jest to dar Boży, a nie tylko ludzka działalność czy uczucie. Nadzieja jest oczekiwaniem spełnienia się obietnic Bożych. Występuje ona w przeciwstawieniu się uciskom i prześladowaniom. Z nadzieją związane jest wieczne pocieszenie¹⁵⁴. Wiara, nadzieja i miłość stanowią wewnętrzne życie chrześcijanina. Paweł, słysząc o cierpieniach Tesaloniczan, wzywa ich do wierności i czujności (1 Tes 5, 6.8; 2 Tes 2, 15). Nadchodzący dzień Pański powinien ich mobilizować do pracy i miłości, a nie do lenistwa czy rozpusty (2 Tes 3, 10–14).

Nauka dogmatyczna: eschatologia, pneumatologia, chrystologia. Doktryna teologiczna w tych listach wydaje się najbardziej pierwotna. Mamy do czynienia z krótkimi formułami wiary (1 Tes 1, 9; 4, 14), o charakterze monoteistycznym czy wręcz monarchistycznym na wzór żydowski. O pierwotności świadczy także częste stosowanie określenia

149 Por. 1 Tes 4, 3.7; Rz 12, 2; Ef 5, 17.

150 Por. 1 Tes 4, 1; 1 Kor 7, 32; 2 Kor 5, 9; Ef 5, 10; Kol 3, 20.

151 Por. 1 Tes 4, 3.4.7; 2 Tes 2, 13 także 1 Tes 3, 13; Rz 6, 19.22; 15, 23.

152 Por. 1 Tes 1, 6; 2, 12; 5, 9; 2 Tes 1, 5; 2, 13.

153 Por. 1 Tes 1, 10; 4, 14; Rz 3, 22.26; 1 Kor 8, 6; 15, 1–11; Ga 2, 16.20.

154 Por. 1 Tes 1, 10; 4, 13–5, 17; 5, 9; 2 Tes 1, 4.6–8.10.

Boga jako Ojca¹⁵⁵. Bóg jest dawcą wszelkiego dobra¹⁵⁶, jest Bogiem miłości (2 Tes 2, 16) i pokoju (1 Tes 5, 23).

Chrystologia podkreśla historyczność Jezusa, Jego cierpienie, śmierć i zmartwychwstanie. Jezus jest zbawicielem¹⁵⁷. Pierwotna formuła wiary z 1 Tes 4, 14 mówi o Chrystusie, który umarł i zmartwychwstał i który udzieli zmartwychwstania tym, którzy wierzą w Niego.

Pneumatologia zajmuje ważne miejsce w tych listach. Paweł sześć razy wspomina Ducha Świętego. Zastosowanie rodzajnika i kontekst wskazują, iż rozumie on Ducha Świętego jako trzecią osobę boską. Można więc dopatrzeć się elementu trynitarnego. Duch jest dawcą charyzmatów, ale jednocześnie tym, który przebywając w wiernych, uświęca ich (1 Tes 4, 8; 5, 19). Celem zaś uświęcenia jest zbawienie (1 Tes 5, 23). Duch Święty działa – z wielką siłą przekonania – 1 Tes 1, 5 – *en dynamei kai en pneumatihagion*. Radość Ducha Świętego – *charas pneumatohagion* – 1 Tes 1, 6 – z jaką przyjęli ucisk. *Theon ... didonta to pneuma autou to hagion* – 1 Tes 4, 8 – Bóg dał nam Ducha Świętego w kontekście wezwania do świętości.

Ducha nie gąście – 1 Tes 5, 19 – *pneuma me sbennyte*. *Dia pneumatohagion* – 2 Tes 2, 2 – przez Ducha – w kontekście zwodzenia. *To pneumatohagion stomatos* – 2 Tes 2, 8 – tchnienie ust – w kontekście paruzji i sądu. Te zastosowania pojęcia Ducha Świętego pokazują, że Paweł dokonuje refleksji na temat działania Ducha. Duch ten jest według mnie utożsamiany z *ruah* ze *Starego Testamentu*. Duch, który towarzyszy przy stwarzaniu, a ponadto jest mocą dawaną prorokom czy też innym Bożym ludziom. Ta poszerzona analiza jednego z najstarszych pism chrześcijańskich pokazuje, że już w połowie I wieku chrześcijanie potrafili prowadzić refleksje teologiczną i społeczną. Listy miały swoich adresatów i autora. Istniała już struktura organizacyjna pierwszych wspólnot. Same listy nie dostarczają nam jeszcze informacji o świątyniach, budowlach i posiadłościach chrześcijańskich.

155 Por. 1 Tes 3, 11.13; 2 Tes 1, 1; 2, 16.

156 Por. 1 Tes 3, 11–13; 5, 23; 2 Tes 1, 11; 3, 16.

157 Por. 1 Tes 1, 10; 2 Tes 2, 13.

6.2. Inne ośrodki z zachowanymi śladami obecności chrześcijan

Kontynuujemy teraz przegląd materialnych śladów chrześcijaństwa w rzymskiej Achai. Na Peloponezie odnaleziono do końca lat 80. zeszłego wieku około 60 różnego rodzaju budowli z zachowanymi fragmentami chrześcijańskich mozaik. Z pierwszych trzech wieków praktycznie nie możemy wskazać żadnej. Dopiero od IV wieku zaczynają się wiarygodne świadectwa. Ze źródeł pisanych znamy tylko nazwy miejscowości, gdzie byli chrześcijanie, zachowały się także inskrypcje z pierwszych wieków, jak ta mówiąca o Erastusie w Koryncie, czy także inskrypcje nagrobne. Assimakopoulou-Atzaka¹⁵⁸ opisuje dziewięć różnych zabytków w Argos, bazylikę i dom w Epidaurus, bazylikę i dwa budynki w Ermioni, budynek w Lyrkeion, dom w Megalopoli, bazylikę w Pallantio, dwie bazyliki w Tegei, bazylikę w Aigio, sześć domów i bazylikę w Patras, bazylikę w Ilis, bazylikę w Kenchries, łaźnię i trzy budynki w Starym Koryncie, dwa budynki w Nemei, bazylikę w Sikyona, bazylikę w Sofiko, bazylikę w Gytheio, bazylikę w Molaoi, pięć budynków w Sparcie, bazylikę w Koroni, świątynię w Methoni oraz bazylikę w Filiatra. Większą uwagę zwrócimy na kilka miejscowości bardziej znanych z *Dziejów Apostolskich*, co częściowo potwierdza istnienie tam chrześcijan już w I i II wieku.

6.2.1. Kenchries

Miasteczko istnieje do dzisiaj. Zachował się fragment portu i resztki świątyni Izydy, a także kościoła z początków IV wieku. Prace archeologiczne prowadzone w Kenchries w latach 60. XX wieku potwierdziły istnienie starochrześcijańskiej bazyliki i baptysterium¹⁵⁹. Paweł w tym

158 P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, op. cit.

159 Wybrana bibliografia odnośnie do badań archeologicznych w Kenchries i śladów chrześcijaństwa oraz źródeł literackich: P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, op. cit., s. 93, tablice 128–131, Tesalonika 1987; R. Scranton, E. Ramage, *Investigation at Corinthian Kenchreai*, *Hesperia* 36, 1967, s. 153–154. S. Adamsheck, *Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens, IV. The Pottery*, Leiden 1978; W.W. Cummer, *A Roman Tomb at Corinthian Kenchreai*, *Hesperia* 40, 1971; R. Holfelder, *Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens*,

porcie ostrzygł się i odpłynął do Jerozolimy. Żegnała go między innymi diakonisa o imieniu Febe, którą wspominał Paweł na zakończenie *Listu do Rzymian*. Jest to dla nas świadectwo o istnieniu zorganizowanej wspólnoty chrześcijańskiej już w drugiej połowie I wieku. Wspomnienie o Febe pokazuje także rolę kobiet we wspólnocie. Różniła się ona od roli kobiet we wspólnocie żydowskiej.

6.2.2. Lechajon¹⁶⁰

Bazylika i baptysterium w Lechajon należą do najlepiej zachowanych świadectw archeologicznych dotyczących początków chrześcijaństwa w Grecji. Bazylika jest utożsamiana z miejscem męczeństwa Leonidasa¹⁶¹, zamęczonego nad Zatoką Koryncką razem z towarzyszkami, którymi były: Charissa, Nike, Galina, Kalisa (Kalida), Nunekhia, Basilisa, Theodora. Męczeństwo miało się dokonać w 258 roku, czyli w czasach panowania Waleriana (wspomina się także rok 250). Tak Leonidas, jak i pozostałe towarzyszki mieli być utopieni w zatoce po licznych torturach. Fakt męczeństwa jest potwierdzeniem, że musiała w Koryncie i okolicach istnieć silna wspólnota chrześcijańska. Bazylika pochodzi z IV wieku i była częściowo budowana na pogańskich resztkach. Baptysterium świadczy o nawróceniach w Koryncie. Wcześniej istniał w tych okolicach kult związany z mitem o Arionie, uratowanym przez delfina z rąk swych oprawców. Może chrześcijanie, pielgrzymując *ad sanctos*, wykorzystali także ten mit. Teraz z wód śmierci ratuje Chrystus w chrzcie

III. *The Coins*, Leiden 1978; R. Holfelder, *A 6th Century Hoard from Kenchreai*, *Hesperia* 42, 1973; R. Holfelder, *A Small Deposit of Bronze Coins from Kenchreai*, *Hesperia* 39, 1970; L. Ibrahim, R. Scranton, R. Brill, *Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens, II. The Panels of Opus Sectile in Glass*, Leiden 1978; R.L. Scranton, J.W. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens, I. Topography and Architecture*, Leiden 1978; J.W. Shaw, *Shallow-water excavation at Kenchreai II*, *American Journal of Archaeology* 74, 1970; Πausanίας, *Ελλάδος Περιήγησις* (II. 2, 3), τl. Ν. Παπαχατζή, *Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα. Στράβων, Γεωγραφικά*, VIII.6. 20[378], 22[380]) τl. Π. Θεωχαρίδης, *Κάκτος, Ο. Χατζόπουλος* 1994.

160 <http://mediterraneanworldarchive.wordpress.com/2010/03/24/some-thoughts-on-st-leonidas-and-baptism-at-lechaion-in-greece/> (dostęp: 26.07.2013).

161 AS II, Kwiecień 16.

świętym. W okolicach bazyliki odkryto także nymfeon¹⁶², który świadczy o istniejącym tam miejscu kultu, które z czasem zostało zastąpione przez kult męczenników chrześcijańskich. Odkryto także dwa budynki z zachowanymi częściowo mozaikami wczesnochrześcijańskimi. Jeden znajduje się w okolicach bazyliki św. Leonidasa na wzgórzu św. Gerasima, drugi zaś w okolicach starożytnego portu¹⁶³. Odnaleziono również fragmenty bazyliki z V/VI wieku w Sikyona (Σικυώνα) (Vasyliko), zbudowanej na starożytnej świątyni. Także w Sofiko (Σοφικο) odkryto bazylikę z tego okresu¹⁶⁴.

6.2.3. Argos

Paulin z Noli pisał: *Hic pater Andreas hic qui piscator ad Argos missus, vaniloquas docuit mutescere linguas*¹⁶⁵. W Argos odkryto resztki paleochrześcijańskiej bazyliki, odnaleziono także inskrypcje¹⁶⁶. Assimakopoulou-Atzaka¹⁶⁷, omawiając mozaiki, wspomina o budynku przy ul. Gounari (Kuśnierzy) 29, gdzie zachowały się mozaiki z IV wieku. Mówi także o budynku w północno-wschodniej części starego miasta. Datacja również wskazuje na koniec IV wieku. Pozostałe chrześcijańskie budowle odnalezione w Argos pochodzą z późniejszego okresu.

Teraz spojrzymy na Kretę. Nie należała do Achai, ale ze względu na św. Pawła i św. Tytusa warto jest zwrócić uwagę na tę wyspę.

162 E. Stikas, *Ergon* (1957), s. 53–58. Por. <https://mediterraneanworldarchive.wordpress.com/category/early-christian-baptisteries/> (dostęp: 17.05.2023). I. Bolonaki, *Ta Palaiochristianika Baptisteria tes Ellados*, Athens Archaeological Society, Athens 1976, s. 65–66.

163 P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, op. cit., s. 96.

164 Ibidem, s. 98.

165 Paulin z Noli, *Poem*. 27. PL, t. XLI, col. 657, w: DHGE, t. IV, s. 80.

166 A. Chaniotis, T. Corsten, R.S. Stroud, R.A. Tybout, *Argeia. The early Christian inscriptions of Argos (53–311)*. Supplementum Epigraphicum Graecum. Current editors: A.T. R.S. R.A. Chaniotis Corsten Stroud Tybout. Brill Online, 2014. Reference: 21 January 2014, http://www.blonline.nl/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/argeia-the-early-christian-inscriptions-of-argos-53-311-a53_311.

167 Por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, op. cit., s. 47–59.

6.2.4. Kreta¹⁶⁸

Na powstanie wspólnot chrześcijańskich na Krecie miała wpływ mocna diaspora żydowska. *Stary Testament* odnosi się do Gortyny na Krecie, wspominając o liście Lucjusza Kalpurniusza Pizona z około 139 roku p.n.e., w którym mowa o odnowieniu przymierza między Rzymem i Żydami¹⁶⁹. Także Filon¹⁷⁰ wspomina Kretę i liczną wspólnotę żydowską. Kreta i wspólnota żydowska powracają również w dziełach Józefa Flawiusza¹⁷¹. Najwięcej informacji o Krecie i Kreteńczykach mamy w *Liście św. Pawła do Tytusa*. Łukasz w *Dziejach* w 2, 1–41 wspomina o Żydach pochodzących z diaspor, w tym z Krety. W drodze do Rzymu statek wiozący Pawła zawinął do portu nazywanego *Dobre Porty* w pobliżu Lasaia na Krecie (Dz 27, 8). Według tradycji Paweł w Gortynie miał naznaczyć Tytusa pierwszym biskupem Krety. Gortyna w tym czasie była stolicą administracji rzymskiej. Nie wiemy, jak długo Paweł przebywał na Krecie. Z *Listu do Tytusa* możemy wywnioskować, że problemem wspólnoty na Krecie, czyli między innymi w Gortynie i Konossos, były baśnie żydowskie, genealogie. Tytus miał ustanowić prezbiterów w wielu miastach. Paweł posłał do niego Zonasa z prośbą, by Tytus przybył do niego do Nikopolis. W muzeum historycznym Krety w Iraklio w pobliżu starożytnego Knossos znajdują się trzy małe artefakty mające związek ze starożytnymi chrześcijanami. Pochodzą z przełomu II i III wieku. Jest to gnostycki *abraxas gemma*, amulet z bóstwem w kształcie człowieka o głowie koguta (ranek) i węzowym ogonie (odradzanie się). Wskazywałby na obecność gnostyków na Krecie. Kolejny artefakt to medalion z mężczyzną walczącym z wężem. Trzyma on włócznię i krzyż, a z boku jest napis *sabaoth*. Są także dwie postacie stojące obok siebie. Muzeum zawiera również wiele elementów marmurowych i wyposażenie bazyliki wczesnochrześcijańskiej z Gortyny oraz ze świątyni Afrodyty i Hermesa

168 Por. S. Pelekanidis, *Syntagma ton paleochristianikon psyfidaton dapedon tis Ellados Nisiotikis Ellas* (we współpracy – synergasia z Assimakopoulou-Atzaka), I, Thessaloniki 1974 s. 108–125. Wszystkie wymienione chrześcijańskie budowle pochodzą z późniejszego okresu, zaczynając od V wieku.

169 1 Mach 15, 23.

170 Filon, *Legatio ad Gaium*, 282.

171 Józef Flawiusz, *AJ* 17.324–8; *BJ* 2.101–10.

z Kato Symi, gdzie powstała bazylika chrześcijańska. Datowane są one na przełom IV i V wieku. Natomiast w muzeum archeologicznym w Iraklionie znajduje się rzeźba Apoloniusza z Tyany, który według tradycji zmarł na Krecie i tam też został pochowany. Muzea te posiadają bardzo dużą liczbę nieopisanych jeszcze fragmentów ceramicznych i inskrypcji. Może pośród nich znajdują się jakieś pozostałości po chrześcijanach.

Wybrana bibliografia dotycząca starochrześcijańskiej Krety została podana w przypisie¹⁷².

Spójrzmy jeszcze na *List do Tytusa*.

Oдноśnie do czasu i miejsca napisania można snuć różne hipotezy. Jeśli przyjmiemy uwolnienie Pawła z więzienia rzymskiego i podróż na wschód, to mógłby ten list być napisany w drodze do Nikopolis albo w samym Nikopolis, gdzie Paweł zamierzał zimować. Mógłby to być 67 rok. Jest to tylko hipoteza, która znajduje pewne uzasadnienie w samym liście (por. 3, 12).

Autorstwo i autentyczność tego listu nie budziły wątpliwości we wczesnym okresie chrześcijaństwa wśród ojców Kościoła. Dopiero radykalna i liberalna krytyka literacka XIX i XX wieku podważyła tak autorstwo, jak i autentyczność. Paweł ten list napisał do Tytusa, którego na Krecie ustanowił biskupem, zlecając dokończenie budowy wspólnoty. Szczególnym zadaniem Tytusa było strzeżenie wspólnoty od błędnych nauk. Budowa listu przedstawia się w następujący sposób: Adres 1, 1–4. Część pierwsza: Posługi w kościele (1, 5–2, 1). Prezbiterzy ich wybór 1, 5–9. Upominanie nieposłusznych 1, 10–2, 1. Część druga: Szczegółowe posługi 2, 2–3, 11. Starcy, wdowy i wdowcy 2, 2–2,5. Młodzi 2, 6. Przykład biskupa 2, 7–10. Przykład samego Jezusa 2, 11–14.

172 A.C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970; Th. Detorakes, *Hoi Hagioi tes Protes Buzantines Periodou tes Kretes*, Athens 1970; Euzebiusz, *Historia Ecclesiastica*; *Encyclopedia of Early Christianity*, ed. E. Ferguson, Garland, New York 1990. S.v. "Titus."; *Clavis Patrum Graecorum*, 5 vols, ed. M. Geerard, Turnhout Brepols 1974–1987; S.v. "Andreas Cretensis"; Józef Flawiusz, *Antiquitates Judaicae i De Bello Judaico*, The Loeb Classical Library, 1965–1969; B. Nystrom, *Inscriptiones Creticae IV*. 509; *An Ancient Christian Priest?*, *Zeitschrift fuer Papyrologie und Epigraphik*, 50 (1983) 122; Filon Aleksandryjski, *Legatio ad Gaium*, Leiden 1961; I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982; S. Spyridakis, *Notes on the Jews of Gortyna and Cret*, *Zeitschrift fuer Papyrologie und Epigraphik*, 73 (1988), s. 171–175; S. Spyridakis, *Cretan Ecclesiastical Inscriptions*, *Kretika Khronika*, 30 (1990), s. 62–76.

Chrześcijaństwo w świecie 2, 15–3, 7. Postawa wobec herezji i heretyków 3, 8–11. Epilog 3, 12–15.

W Gortynie obecnie znajdują się ruiny bazyliki z V wieku poświęconej św. Tytusowi. Także w Iraklio są zachowane szczątki Tytusa. Euzebiusz w *HE* 4, 23 wspomina o korespondencji pomiędzy Dionizym biskupem Koryntu i Pinytosem biskupem Knossos. Dionizy miał napisać *List do Knosyjczyków*. Także biskup Pinytos z Krety napisał list do biskupa Koryntu, zachęcając, by był bardziej wymagający¹⁷³.

W Gortynie biskupem miał być Filip, o którym wspomina Euzebiusz w *HE* 4, 25; miał on napisać dzieło *Przeciwko Marcjonowi*.

W liście biskupów z 458 roku¹⁷⁴ mówi się, że dziesięciu świętych męczenników pochodziło z różnych regionów Krety. Według tradycji męczeństwo ponieśli w latach panowania Decjusza (250–251). Dokumenty soborowe i synodalne wspominają biskupów z Krety. Uczestniczyli oni w synodzie w Sardyce w 343 roku. Byli to biskupi z miejscowości: Hierapytna, Cydonia i Kissamos. Na soborze chalcedońskim w 451 roku uczestniczyło natomiast siedmiu biskupów z Krety. Wracamy teraz na Peloponez do właściwej stolicy Achai, czyli Patras.

6.2.5. Patras

Tradycja wspomina o męczeństwie św. Andrzeja Apostoła w Patras w czasie panowania Nerona. Na synodzie w Sardyce pojawia się biskup z Patras. Z VI wieku pochodzą chrześcijańskie inskrypcje¹⁷⁵. Wspomina się o Maximalli¹⁷⁶, żonie rzymskiego wicekonsula Aegeatesa, którą św. Andrzej uzdrowił. Brat wicekonsula Stratoklis został ochrzczony i назначony biskupem Patras. Aegeates nakazał ich aresztować i stracić.

173 R. McQueen Grant, *Second-Century Christianity: A collection of Fragments*, John Knox Press, Westminster 2003.

174 Por. *Acta concilionum oecumenicorum*, Vol. II, ed. E. Schwartz, Berlin 1936, epist. 48, s. 96–97; Detorakes, 53–94.

175 Por. H. Pleket, R. Stroud, *Patrai. Mosaic inscription, early Christian (29–425)*. Supplementum Epigraphicum Graecum. Current editors: A. T. R. S. R. A. Chaniotis Corsten Stroud Tybout. Brill Online, 2013. Reference 16 October 2013, http://brillonline.nl/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/patrai-mosaic-inscription-early-christian-29-425-a29_425.

176 Por. M. W. Baudart, *In Apophthegm Christian. lib. 1, super Andream, ex August. de Vera et Falsa Poenitentia*, cap 8.

Jak już wcześniej było wspomniane, z Patry pochodził Theagenes, cynik z I wieku, przyjaciel Proteusa. Z połowy IV wieku pochodzi mozaika o charakterze roślinno-geometrycznym z chrześcijańskimi elementami¹⁷⁷. Znalaziono ją w domu przy ulicy Maizonos 177–179. Odkrycia dokonał archeolog Papapostolou w 1972 roku i datował je na wiek IV n.e. Assimakopoulou w swojej pracy o mozaikach wspomina o tym odkryciu¹⁷⁸.

Przejdźmy teraz do centralnej Grecji i kolejnej miejscowości związanej ze św. Pawłem.

6.2.6. Nikopolis

W *Liście do Tytusa* 3, 12 św. Paweł wspomina o zamiarze przezimowania w Nikopolis nad Adriatykiem. Historycy podają nam trochę informacji o Nikopolis i tak około 18 roku n.e. Germanik zatrzymał się tutaj w swojej drodze do Azji. Wspomniany wyżej św. Paweł zimował tutaj około 65 roku, być może po zwolnieniu z więzienia rzymskiego. Przez pewien czas towarzyszył mu Tytus, który przybył do niego z Krety, a także Artemas, Tychik i Zemas¹⁷⁹. Około 66 roku zawitał do Nikopolis Neron w trakcie swej podróży greckiej. Miał uczestniczyć w igrzyskach aktiańskich na cześć Apolla Aktiosa. Epiktet wygnany przez Domicjana wybrał Nikopolis na miejsce swej szkoły. Umarł tutaj około 135 roku. Cesarz Trajan około 110 roku stworzył nową prowincję Epir ze stolicą w Nikopolis. Przetrwała ona do czasów reformy Dioklecjana (284–305). Około 128 roku cesarz Hadrian (117–138) odwiedził Nikopolis i Korynt. Z Nikopolis pochodził papież Eleutherius (180), który sprawował swą misję w latach 174–189. Urodzony w Nikopolis według *Liber Pontificalis* posługiwał jako diakon w Rzymie. Uczestniczył w walkach z montanistami. W 268 roku Goci i Herulowie zaatakowali Grecję, pustosząc Ateny, Korynt, Spartę, Argos. Nikopolis wzmocniło mury i Grecy wspólnymi siłami pokonali Gotów w Epirze, zadając im decy-

177 Μουτσαλη Αφεν., Η πολη των Πατρων κατα την πρωτοβυζαντινη περιοδο, Α.Δ., 42/1987. www.helios-eie.ekt.gr oraz www.archive-gr.com i www.archetai.gr.

178 Por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma*, op. cit., s. 82–83.

179 Tytus 3, 12.

dujący cios w bitwie w okolicach dzisiejszego Niszu w Serbii (Naissus). Nikopolis posiadało własną mennicę. Po reformie Dioklecjana Nikopolis było stolicą prowincji Epirus Nova, zarządzaną przez Praesesa. Żyjący na przełomie III i IV wieku Arnobiusz z Sicca wspomina o chrześcijanach w Achai, Macedonii i Epirze¹⁸⁰. Euzebiusz pisał o biskupach z Epiru uczestniczących w soborze w Nicei w 325 roku. Wydaje się, że w czasach Konstantina biskupstwa Epiru przeszły pod metropolię w Koryncie. Od 327 roku Nikopolis zostało podporządkowane Tesalonikom. Na synodzie w Sardyce uczestniczył biskup Izidor z Nikopolis. Dimitrios Palla¹⁸¹ omawia mozaiki z baptysterium w bazylice z Nikopolis, pochodzą one dopiero z IV lub V wieku. W Nikopolis i okolicach odkryto około ośmiu starochrześcijańskich bazylik. Al. Philadelphus, A. Orlandos i G. Soteriou prowadzili badania archeologiczne od 1914 do 1967 roku. Następnie w latach 1991–1993 badania prowadził 8 Ephorate of Byzantine Antiquities (Urząd Bizantyńskich Starożytności). Muzeum archeologiczne posiada wiele fragmentów z bazylik i cmentarzy. Dotyczą jednak późniejszego okresu (IV–VII wiek). Ciekawą pracę na temat Nikopolis napisał Zachos¹⁸²; chociaż nie omawia chrześcijańskich pamiątek, to daje pewien obraz rzymskiego Nikopolis w I wieku.

6.2.7. Filippi

Pięknym świadectwem o chrześcijaństwie w Filippi jest *List do Filipian* św. Pawła oraz *Dzieje Apostolskie* 16. Paweł daje nam obraz pierwotnego Kościoła¹⁸³.

Filippi w czasach Pawła było ważnym miastem w Macedonii (Dz 16, 12). Leżało na drodze Egnatia, nad rzeką Gangites. Kiedyś nazywało się

180 Arnobiusz, *Adversus Nationes*, II, 12, 3.

181 D.I. Pallas, *Psyfidota*, Athina 1968, wyciąg z *Encyklopedii religii i etyki*, col. 1085–1086.

182 K. Zachos, *The tropaeum of the sea battle of Actium at Nikopolis: interim raport*, *Journal of Roman Archeology*, vol. 16/2003, s. 65–95.

183 Podaję wybraną bibliografię odnośnie do *Listu do Filipian*: K. Barth, *Erklärung des Philipperbriefes*, Zurich 1947, P. Martin, *The Epistle of Paul to the Philippians*, London 1959, J. Gnilka, *Lettera ai Filippesi*, Roma 1970, A. Segovia, *Carta a los Filipenses*, Madrid 1962, P. Benoit, *Les Epitres de Saint Paul aux Philippiens, a Philemon, aux Colossiens, aux Ephesiens*, Paris 1953; D. Coffey, *The theandric Nature of Christ*, *Theological Studies* 60/99, s. 405–432; S. Vollenweider, *Der Raub der Gottgleichheit: Ein Religionsgeschichter Vorschlag zu Phil 2, 6–11*, *NTS* 45/99/413–433.

Krenides-źródła, później Aleksander Wielki zmienił nazwę na Filippi na cześć swojego ojca, który około 356 roku zdobył miasto i umocnił, eksploatując kopalnie złota w pobliskim Panagion¹⁸⁴. W 167 roku przeszło pod panowanie rzymskie, w 42 roku po rozgromieniu przez Oktawiana i Antoniusza wojsk Brutusa i Kajusa otrzymało prawa italskie. W 31 roku po bitwie pod Akcjum Oktawiusz zasiedlił Filippi weteranami¹⁸⁵. Mieszkańcami byli głównie Rzymianie i Macedończycy oraz niewielka garstka Żydów, którzy nie posiadali swojej synagogi (Dz 16, 13). W mieście działali *duumviri iuri dicundo*, *liktorowie*, *archontes* i *stratego*. Jako kolonia Filippi było pełnoprawnym miastem rzymskim, którego obywatele należeli do *tribus Voltinia*, byli wolni od podatku gruntowego – *tributus soli*. Propretor z władzą *proconsularia potestas* rządził miastem. Odnośnie do wierzeń, na tym terenie czczono triadę kapitołińską: Iuppitera Optimusa Maximusa, Iuno Reginę i Minervę Augustę oraz pomniejszych bóstwa, takie jak: Merkury, Liber, Diana, Mars Ultor, Roma i August (geniusze miasta). Czczona była także triada grecka: Zeus, Hera, Atena i odpowiadające rzymskim bóstwom bóstwa greckie: Ares, Hermes, Afrodyta, Dioskurowie, Nemesis, Nike. Znane także były bóstwa trackie: Parthenos, Dionizjos, Bendis, egipska Izyda, frygijska Kybele i Mena, irański Mitra¹⁸⁶. Był to pierwszy Kościół lokalny w Europie. Około roku 50 w czasie swojej drugiej podróży Paweł założył ten Kościół (Dz 16, 16–24). Na podstawie imion można wywnioskować, że większość nawróconych to poganie. Pełna nazwa miasta to Colonia Augusta Iulia Victrix Philippensium. Filippi w czasach Pawła odgrywało ważne znaczenie jako węzeł komunikacyjny pomiędzy Rzymem a Bizancjum, tędy bowiem wiodła najkrótsza droga lądowa, a przez port w Neapolis, odległy około 15 km, droga morska. Obserwując zachowanie Pawła w Filippi, można poznać jego sposób ewangelizowania.

- (a) Paweł po przybyciu kilka dni czekał do soboty (Dz 16, 12).
- (b) W szabat zaczynał uczyć, w miejscach modlitwy, czyli w synagogach, albo też tam, gdzie gromadzili się Żydzi i osoby zainteresowane wiarą

184 Por. Strabo, *Geogr.*, 7, 34; Diodor Syc., *Biblioth.* 16, 3, 7.

185 Por. Pliniusz Starszy, *Hist natur.*, 4, 18; Kasjusz Dion, *Historia Ro.* 51, 4, 6.

186 Por. A.J. Festugiere, *Le monde greco-romain au temps de N.S., II. Le milieu spirituel*, Paris 1935.

w Jedynego Boga. W Filippi takie miejsce było nad rzeką. Uczył więc Paweł nad rzeką, ponieważ nie było synagogi, woda potrzebna była do żydowskich obmyć rytualnych (Dz 16, 13). Ten opis początków wspólnoty chrześcijańskiej w Macedonii jest być może częściową odpowiedzią na nasze pytanie o ślady obecności chrześcijan. Korzystają oni z gościnności gmin żydowskich, a następnie z domostw uczniów. Nie ma w I wieku osobnych miejsc kultu i spotkań. Pojawia się z czasem na miejscach śmierci męczeńskiej pierwszych uczniów, a następnie domy chrześcijan będą przekształcały się w *domus ecclesiae*. (c) Niewiasty były pierwszymi słuchaczami wraz z grupą Żydów. (d) Przyjmuje gościnę w domu ochrzczonej Lidii. (e) Paweł starał się być posłusznym władzy świeckiej Dz 16, 24. (f) Świadczył o Chrystusie w każdej sytuacji, co pokazuje nawrócenie strażnika i jego rodziny. Po ugruntowaniu wspólnoty kontynuował podróż misyjną (Dz 16, 40).

6.2.7.1. List do Filipian

To kolejne literackie świadectwo potwierdzające istnienie wspólnot chrześcijańskich na terenie Grecji. Zasadniczo nie jest podważana autentyczność tego listu. Kwestionowała ją tylko szkoła z Tybingi, dzisiaj jest ona ogólnie przyjęta. Od I wieku list ten był znany i wykorzystywany przez Klemensa Rzymskiego w: 1 *ad Cor.* 47, 1, 2: „Weźmiecie list błogosławionego Pawła Apostoła. Cóż wam pisał wówczas, gdy rozpoczął opowiadanie ewangelii?”; Ignacego Antiocheńskiego w: *Ad Smyrn.*, 11, 3, zapożyczenia z Pawła: Flp 3, 15 i 4, 13; Świętego Polikarpa w: *Ad Philipp* 3, 2, wspomnienie o listach Pawła oraz zapożyczenia z Flp 2, 16 i 3, 18; Lukiana w: *De morte Peregrini* 1, 2, mamy zapożyczenie z Flp 2, 4. Święty Ireneusz wykorzystuje *List do Filipian* w *Adv. haer* 4, 8, 3 jako Pawłowe przytacza Flp 4, 17. Wspominają list Pawłowy także św. Teofil, *Ad Autolyicum* 1, 2, 4, *List do Diogneta* 5, 9. Również św. Polikarp ze Smyrny, męczennik z czasów Aureliusza, według tradycji miał napisać swój *List do Filipian*. Jest to potwierdzenie istnienia wspólnoty w II wieku. W *Kanonie Muratoriego* z lat 150–200 czytamy:

Apostolus Paulus sequens praedecessoris sui Iohannis ordinem non nisi nominatim septem ecclesiis scribat, ordine tali: ad Corinthios prima, ad

Ephesios secunda, ad Phlippenses tertia, ad Colossenses quarta ... verum ad Philemonem una ...¹⁸⁷.

Nawiązania do listu znajdują się też u Tertuliana w: *Adversus Marcionem* 5, 20, w *De carnis resurrectione* 23. Klemens Aleksandryjski¹⁸⁸ wiele razy odwołuje się do Pawła, ale jest to już III wiek.

Podczas ewangelizowania Tesaloniczan około roku 50 św. Paweł otrzymał pomoc od Filipian (Flp 4, 16). Także będąc w więzieniu, otrzymał pomoc przekazaną przez Epafrodyta. Z więzienia napisał podziękowania, odsyłając Epafrodyta do domu. Pisał, aby ustrzec przed żydującymi, upominał Euodię i Syntychę. Spotkanie z Filipianami zostało opisane w Dz 16, 8–11. W czasie drugiej wyprawy misyjnej po licznych interwencjach opatrności Bożej Paweł dotarł do Europy. Nie mogąc z woli Bożej głosić we Frygii i Galacji, Paweł dociera do Troady, miasta założonego przez Antygona, wodza Aleksandra Wielkiego. Troada znajdowała się w odległości 18 km od Troi (Ilionu). Lizymach zmienił nazwę miejscowości na Aleksandria he Troas, o czym wspomina Strabon w *Geogr.* 13, 1, 26. Juliusz Cezar zamierzał tu przenieść swoją stolicę¹⁸⁹. Oktawiusz zmienia nazwę na Colonia Augusta Alexandria Troas, dając miastu prawo italskie. Również Konstantyn myślał o Troadzie, szukając miejsca na stolicę. Mówiono, iż tutaj podały sobie ręce Europa i Azja, Grecja i Rzym. Paweł w Troadzie odnajduje się jako obywatel Rzymu wychowany na kładkach greckich, podróżujący do Rzymu i Hiszpanii (Rz 15, 22). W *Dziejach Apostolskich* Łukasz od 16, 10 używa liczby mnogiej „my”, jakby opisując odyseję Pawła. Festugiere twierdzi, że miejsce modlitwy (*proseuche*) oznaczało stałe miejsce modlitwy, a *synagoge* aktualne zgromadzenie Żydów. Ponieważ Filippi było miastem rzymskim, to w obrębie murów rzymskiego *pomoerium* nie mogła znajdować się synagoga, dlatego miejsce modlitwy było nad rzeką. Na małą liczbę Żydów wskazuje także obecność tylko kobiet. Lidia, o której mowa w Dz 16, 14, czcicielka Boga z Tiatyry, może być wyzwoloną niewolnicą, a jej imię bardziej wskazuje na krainę pochodzenia z Lidii. Sama Tiatyra była

187 *Fragmentum Muratorianum* 48–52, w: *Florilegium Patristicum*, Bonnae 1905.

188 Klemens Aleksandryjski, *Stromata* 4, 13, 92.

189 Por. Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, op. cit., *Divus Julius*, 79.

kolonią macedońską¹⁹⁰, słynęła jako ośrodek przemysłowy, barwienia tkanin (Ap 2, 18), podobnie jak Hierapolis. Purpura należała do luksusów i dlatego Lidia mogła być kobietą zamożną. Chrzcząc całą rodzinę, korzystała z prawa *patria potestas* (argument na chrzest niezależnie od wieku: dzieci i dorośli, wolni i niewolnicy). Paweł przymuszony przez nią zamieszkał w dobrych warunkach. Często z sentymentem wspomina Filipian (2 Kor 11, 9), oni to przysłali mu pomoc do Salonik. Dom Lidii dał też początek Kościołowi. Renan, tłumacząc list Pawła, uważał, że słowo „przymusiła” wiąże się z małżeństwem Pawła i Lidii. Ten pogląd w tradycji nie znajduje poparcia. Sprawa z uwolnioną niewolnicą od *pneuma python* może oznaczać, iż w Filipii istniała jakaś grupa kapłanów wróżbitów, którzy posługiwali się medium. Paweł był oskarżony nie o to, że uzdrowił, ale że sieje zamęt, szuka prozelitów. Religia żydowska w imperium była *licita*, ale bez prawa zdobywania wiernych spośród Rzymian¹⁹¹. Niechęć do Żydów była obecna w środowisku rzymskim, można odnaleźć jej ślady u Horacego, w *Sat.*, 1, 4, 142; u Kwintyliana, *Inst. orat.*, 3, 7, 21. Polecenie: *Submovete, despoliate, verberate*, które wydano likatorom wobec Pawła, było bezprawne, gdyż był obywatelem rzymskim, a zgodnie z prawem *Lex Valeria* z 509 roku nie można było chłostać obywatela rzymskiego bez wyroku zgromadzenia; *Lex Porcia* z 248 roku wprowadza całkowity zakaz chłosty. Dlatego też pretorzy, dowiedziawszy się o tym, kazały ich wypuścić. Paweł, opuszczając Filipii, pozostawia wspólnotę opartą na dwóch filarach: domu Lidii i nawróconego naczelnika. Nawrócony strażnik rzymski – *desmophylax* – był urzędnikiem stosunkowo wysokim rangą. Opis jego nawrócenia¹⁹² jest wspaniale skonstruowaną sceną z elementami psychologicznymi, pokazującą sposób przepowiadania, interwencję Bożą, atmosferę panującą w pierwszych wspólnotach, radość, świętowanie Eucharystii; „cieszył się jak ten, który uwierzył Bogu”. Dziś, zwiedzając dawne Filipii, można zobaczyć resztki więzienia, w którym był przetrzymywany Paweł. Są to dwa pomieszczenia na północ od drogi Egnatia, która dzieli wykopaliska. Tak zwana cysterna znajduje się w pobliżu rzymskiej bazyliki A.

190 Strabo, *Geogr* 13, 4, 4.

191 Por. Cynceron, *De legibus* 2, 8; Filon, *Legatio ad Caium* 23, Tertullian, *Apologia* 21.

192 Dz 16, 25–40.

List ten prawdopodobnie został napisany w Efezie, a nie w Rzymie, jak sądził Marcjon: *scribens eis a Roma de carcere*¹⁹³. O Rzymie wspomina także we wstępie Teodoret z Cyru, praktycznie cała tradycja patrystyczna uważała Rzym za miejsce napisania tego listu. Za wersją efeską przemawiają jednak: (a) napisy znalezione w Efezie mówiące, że pretorianie przebywali także w Efezie, nie tylko w Rzymie; (b) familia Caesaris była odpowiedzialna w Efezie za *fiscus Asiaticus*, *praetorium* było w Efezie; (c) z *Listu do Filipian* wynika, że Paweł kilkakrotnie jeździł do Filipi, nie byłoby to możliwe z Rzymu, natomiast możliwe z Efezu; (d) w *Dziejach Apostolskich* nie mówi się nic o więzieniu w Efezie, ale Paweł wspomina o niebezpieczeństwie śmierci (1 Kor 15, 30); (e) odnośnie do tematyki list ten jest bliższy wielkim listom z czasów trzeciej podróży (54–58) niż listom z niewoli. Paweł wspomina o tym, że przebywa w okowach. Z Pisma św. wiemy o następujących jego uwięzieniach:

a) Cezarea Nadmorska 58–60 n.e. w czasach Feliksa i Festusa Dz 23, 33; 24, 27–25, 12. Za tym, iż *List do Filipian* był w tym czasie pisany, opowiadali się protestanccy uczeni, tacy jak: Paulus, Spitta czy Lohmeyer oraz katolicy: Duchesne i Lesetre¹⁹⁴. Teoria ta jest trudna do przyjęcia, ponieważ w Cezarei Paweł nie miał tej swobody kontaktu, o jakiej mowa w liście (Flp 2, 25–58), oraz nie mógł planować szybkiego odwiedzenia Filipi, gdyż czekał na podróż do Rzymu (Flp 1, 25; 2, 23).

b) Rzym 61–63 n.e., kiedy czekał na decyzję cezara¹⁹⁵. Za tą wersją opowiadają się liczni autorzy, począwszy od św. Hieronima¹⁹⁶, który uważał, iż wszystkie cztery listy więzienne (do Filipian, Kolosan, Filemona, Efezjan) były napisane w Rzymie; podobnie sądzili św. Jan Chryzostom, Teodoret z Cyru, Jan Damasceński i Teofilakt. Niektóre kodeksy syryjskie i koptyjskie z IV i V wieku zawierają na końcu listu zdanie, że został on napisany w Rzymie za pośrednictwem Epafrodyta.

193 J. Knox, *Marcion and the NT*, Chicago 1942.

194 Por. A. Jankowski, *Listy więzienne św. Pawła*, Pallottinum, Poznań 1962.

195 Dz 28, 16.30

196 Por. Hieronim, *Comm. in ep. ad Phm ad 1* (Pl 26,641); *Comm. in ep. ad Eph 6, 20* (Pl 26, 587).

Racje przemawiające za tym, że listy powstały w Rzymie:

- jest w nich mowa o Tymoteuszu, który także występuje w listach do Kolosan i Filemona, a które wydają się typowymi listami rzymskimi;
- mowa o pretorium (1, 13) i świętych domu cesarskiego (4, 22);
- Kościół opisany przez Pawła wydaje się żywy (1, 14–17);
- Paweł oczekuje na wyrok, obawia się śmierci, sąd ostatniej instancji (1, 20).

Wątpliwości według A. Jankowskiego:

- wydaje się, iż Paweł miał możliwość szybkiego i łatwego kontaktu z Filippi, nie byłoby to możliwe, gdyby pisał z Rzymu, skąd podróż trwała ponad miesiąc;
- zamiar szybkiego przyjazdu do Filippi (2, 24) jest sprzeczny z planami, jakie miał w Rzymie – odwiedzenie Hiszpanii¹⁹⁷;
- list ten wspomina tylko o dwukrotnym udzieleniu mu pomocy, podczas gdy wiemy, że wielokrotnie odwiedzał Filippi¹⁹⁸, wydaje się więc, że musiał być pisany wcześniej;
- pretorium i święci domu cesarskiego nie muszą być utożsamieni z Rzymem, gdyż również w innych miastach byli urzędnicy i urzędy cesarskie, między innymi w Efezie i Cezarei;
- odnośnie do stylu, języka, stadium rozwoju myśli teologicznej list jest bliższy wielkim listom niż listom do Kolosan i Efezjan.

c) Rzym po raz drugi około 67 roku przed śmiercią¹⁹⁹.

Ta wersja jest jeszcze mniej prawdopodobna, nikt jej nie podejmuje.

d) Korynt Dz 18, 12–19. Przed prokonsulem Achai Galionem około 51–52 roku zbyt krótko Paweł przebywał w uwięzieniu i tak do końca nie wiemy, czy był uwięziony, czy tylko doprowadzany na przesłuchania. Z Koryntu pojechał do Efezu, nie do Macedonii.

e) Efez²⁰⁰ około 54–56 roku, nie ma tu bezpośrednio mowy o uwięzieniu, lecz niektórzy egzegeci skłaniają się do tej tezy. Spośród katolickich egzegetów tezę tę przyjmują Benoit i Cerfaux. Jak już wcześniej

197 Dz 19, 21.

198 Dz 20, 1.3.6.

199 2 Tym 1, 12.16; 2, 9; 4, 6.

200 Por. Dz 20, 1–6.

widzieliśmy, teza efeska ma wiele zalet; z Efezu Paweł pojedzie do Filipi, tak jak wspomina o tym w liście. Przebywa tutaj dłuższy czas, wspólnota jest dość duża i wpływowa, jest tutaj pretorium i urzędnicy cesarscy ściągający podatki, o czym także wspomina w liście. Zarzut uwięzienia, o jakim wspomina w Flp 1, 7, dotyczy Ewangellii, w Cezarei i w Rzymie dotyczył kwestii prawnych. W 2 Kor 1, 8 Paweł nawiązuje do niebezpieczeństwa śmierci, w Rz 16, 7 wspomina o innych współwięźniach, w 2 Kor 11, 23 mówi, że często przebywał w więzieniu; Klemens Rzymski wspomina o siedmiu pobytach Pawła w więzieniu²⁰¹. Oprócz tych biblijnych i patrystycznych świadectw pomaga nam archeologia: inskrypcje efeskie nawiązują do stacjonowania tutaj pretorian; apokryficzne *Dzieje Pawła* wspominają o uwięzieniu efeskim; monarchiański *Prolog do listu do Kolosan* podaje, że list był wysłany z Efezu (*apostolus iam ligatus scribit eis ab Epheso*). Są także trudności związane z tezą efeską:

- nie ma jasnej mowy o uwięzieniu w Efezie;
- *Akta i Prolog* są późnego pochodzenia;
- J. Schmid w swoim dziele *Zeit und Ort der paulinischen Gefangenschaftsbriefe*²⁰² twierdzi, że Paweł w czasie swego pobytu w Efezie był skupiony na zbiorce dla wspólnot palestyńskich, a wzmianki o tej zbiorce nie ma w *Liście do Filipian*. Paweł w Dz 19, 22 wspomina jednak o zamiarze wysłania Tymoteusza do Filipi i to samo mówi w Flp 2, 19, pod koniec zaś listu w Flp 4, 18nn wspomina o pomocy udzielonej przez Filipian. Nie można więc wykluczyć, że w tym wspomnieniu nie ma odniesienia do zbiórki dla biednych. Milczenie *Dziejów* o uwięzieniu w Efezie nie jest całkowite, pojawia się wspomnienie o powstrzymywaniu Pawła i niebezpieczeństwie w Dz 19, 30–32. Ciekawy jest początek Dz 20, 1–6, gdzie pojawia się opis uspokojenia wspólnoty i pożegnania, pobyt w Filipi w czasie Paschy, Dz 20, 6. Teza efeska jest zatem najbardziej prawdopodobna. Wydaje się, że Paweł trzykrotnie odwiedza Filipi, korzystając z pomocy i gościnności. Wspierano tam Pawła także pieniądze, por. Flp 4, 16. W Dz 20, 1–6 opisany jest trzymiesięczny pobyt Pawła w Grecji po konflikcie efeskim.

201 Klemens Rzymski, *1 ad Cor* 5, 6.

202 J. Schmid, *Zeit und Ort der paulinischen Gefangenschaftsbriefe*, Freiburg 1931.

6.2.7.2. Kultura chrześcijańska pod koniec I wieku

Czytając *Listy św. Pawła* i *Dzieje Apostolskie* św. Łukasza, poznajemy kulturę pierwszych wspólnot chrześcijańskich żyjących w Azji i Europie. Utwory te zawierają informacje dotyczące sposobu życia, kultu chrześcijańskiego, trudności we wspólnotach i relacji ze światem zewnętrznym. Możemy także śledzić rozwój doktryny chrześcijańskiej, tak teologicznej, jak i nauczania społecznego.

Pięknym przykładem kultury chrześcijańskiej jest hymn²⁰³ z *Listu do Filipian*. Łączy on elementy filozofii greckiej z teologią żydowską. Spójrzmy teraz krótko na *Hymn chrystologiczny*. Chrystus jest ukazany jako wzór – *typos*. Jest to wzór pokory i posłuszeństwa, pewnie w opozycji do greckich ideałów. Jest także ukazany w relacji do Trójcy i w misji. Tutaj można dostrzec dyskusję z żydującymi. Droga od Trójcy przez stanie się sługą – *doulos*; przyjęcie krzyża – *stauros*; wejście w śmierć – *thanatos*; oraz przez powstanie – *anastasis*; bycie Panem – *Kyrios* – do Trójcy Świętej. Od *alpha* do *omega*. Według Prata jest to najdokładniejsza i najlepiej wykończona formuła chrystologii.

Werset 5: *phroneite* – myśli w znaczeniu pragnienia, myśli rodzące czyny, *en hymin* – w was albo w znaczeniu pośród was, albo indywidualnie w was, *ho kai en Xristo Iesou...* miejcie te same myśli..., naśladowajcie Chrystusa, wzór... Hymn chrystologiczny, być może pochodzenia liturgicznego, to kerygmatyczne wyznanie Kościoła pierwotnego. Widoczny jest paralelizm i rytm.

Werset 6: *Hyparchein* – istnieć od początku, zaczynać²⁰⁴, *participium coniunctivum*, zdanie przyzwalające (choć). Preegzystencja boska, odnośnie do boskiej natury. *En morphe Theou*, w *Nowym Testamencie* mamy jeszcze ten zwrot w Flp 2, 7 i w znaczeniu zewnętrznego wyglądu w Mk 16, 12. Ojcowie greccy zamiennie stosują *ousia*, łacínscy *effigies* w znaczeniu istoty. Egzegeci tłumaczą to pojęcie nie jak w filozofii greckiej jako *forma/morphe* w przeciwstawieniu do niezaktualizowanej materii (Arystoteles) czy późniejsza chrystologia jak natura, tylko w znaczeniu „pozycji” boskiej *condition*. Sposób bytowania godny Boga wyrażony w sposób

203 Flp 2, 5–16.

204 Por. Gal 2, 14; 1 Kor 11, 7; 2 Kor 2, 16.

zewnątrzny. *Ouk harpagmon* – *hapax legomenon*, czyli tylko raz użyty zwrot. Jest wiele trudności z oddaniem znaczenia tego słowa: *res rapta* czy *res rapienda*? W literaturze starochrześcijańskiej *harpagmon* oznacza rzecz korzystną. Przyjmując takie wyjaśnienie, widzimy, że chodzi o rezygnację z zewnętrznego blasku chwały w czasie misji, wybór dotyczy warunków misji, środków realizacji²⁰⁵. *Isa* jest w LXX²⁰⁶ synonimem *hos-jak*, niektórzy chcieli widzieć tutaj echo próby, jakiej poddany byłby Jezus (pokusa Adama i Ewy, aniołów) (zbliżone do gnostyków), chodzi tutaj tylko o zewnętrzny blask chwały; w swojej misji Jezus z niego dobrowolnie rezygnuje. *Isa*, hebrajskie *ke-jak*, zakłada w sobie niewierność, w znaczeniu być jak X, to nie znaczy być X. Być jak, znaczy udawać – pozór (*fainein*). Jezus jest, nie jest jak. On jest.

Werset 7: *Ekenosen* – ogołocił się, termin ten występuje w *Nowym Testamencie* pięć razy tylko u Pawła. Podmiotem i przedmiotem działania jest sam Jezus (forma zwrotna), ogołocenie siebie z zewnętrznych prerogatyw. Czy jest to unia hipostatyczna? *Labon* (wziął) jest to imiesłów czasu przeszłego, wyraża czynność jednorazową, przedmiotem działania jest postać – *morphen* sługi – *doulon*. Czy chodzi tu o naturę ludzką, czy też bardziej o wypełnienie proroctwa o cierpiącym słudze Jahwe? Klemens Rzymski, Grzegorz Wielki uważają, że chodzi tutaj o *forma damnati hominis*, by odkupić człowieka (Mt 20,28). Wcielenie jest jednocześnie upokorzeniem się Jezusa i wywyższeniem człowieka.

Werset 8: *Genomenos* – oznacza czynność czasowo określoną. Jezus, będąc Bogiem, stał się podobny – *homoioima*, przyjął człowieczeństwo, nie wyzbywając się boskości. *Kai schemati* – to, co się ma, co się ukazuje zmysłom. *Schema* przemijające i *morphe* nieprzemijające. *Euretheis* – odkrywany, znajduwany jak człowiek, jeśli tylko zwracać uwagę na to, co zewnętrzne. Jest kres czasowy, do śmierci, do krzyża, to, co ludzkie, postrzegalne, co boskie, zakryte. Szczyt uniżenia – *tapeinosis* na krzyżu – por. *ebed Jahwe* Iz 53, 8. *Ipakoue mechri* – posłuszny aż, pokazane granice posłuszeństwa. Bóg, który staje się odrazą, odwracają oczy – jakże trudny do przyjęcia dla Greków, dla których Bóg jest *kalos kai eleuteros*. W jednym wersecie zawarta jest głębia tajemnicy istnienia Boga Człowieka.

205 Por. Gal 4, 4; Kol 1, 15; Rz 8, 3.

206 LXX – skrót dla greckiego tłumaczenia hebrajskiego Pisma Świętego, *Septuaginta*.

Święty Paweł kapitalnie operuje pojęciami greckimi na bazie żydowskiej tradycji.

Werset 9: *Dio kai* – dlatego (*peripeteia* – nagły zwrot), 11 razy ten zwrot występuje u Pawła jako spójnik przyczynowy. Wywyższenie Jezusa skutkiem tego, co było wcześniej powiedziane. *Hyperypsoun* – wywyższyć ponad wszystko (*hapax legomenon* – jeden raz użyte, powiedziane), w znaczeniu bezwzględnym. *Charidzestai* – darował – *charis* w porządku łaski, darmowego działania Boga. Święty Tomasz tłumaczy – ujawnił. *Kyrios* – pociąga to za sobą adorację, analogia z Iz 45, 4; Ef 1, 21.

Werset 10: Adoracja całego wszechświata, kosmiczna. Odpowiedzią na tak wielką Tajemnicę jest zgięcie kolan – poddanie się władzy, uniżenie względem godności. Za rzeczywiste przeżycie stanu sługi nagrodą jest stan *Kyrios-Pana*. Droga od sługi do Pana. Nie niewolnicza droga, lecz droga miłującego Sługi Jahwe. Podział świata na trzy sfery: *epiouranion* – duchy czyste, *epigeioi* – ludzie, *katachthonioi* – *hapax legomenon* – zmarli, szeol, potępieni (Chryzostom, Ekumeniusz). Niektórzy egzegeci (Deissmann, Dibelius, Bonard) zawężali tę strukturę do duchów na podstawie analizy porównawczej z magicznymi papirusami. Wydaje się jednak, iż w kontekście hymnu i myśli biblijnej (Ap 5, 13; 1 Kor 15, 40; Iz 49, 6; 49, 23) chodzi o wyrażenie podporządkowania Chrystusowi całego stworzenia.

Werset 11: Nowe imię – *Kyrios*²⁰⁷, które jest zrównane z Jahwe, w ówczesnym środowisku grecko-rzymskim *Kyrios* oznaczało władcę, było także przypisywane bogom. LXX odnosi ten tekst przede wszystkim do Boga – jako synonim tetragramu, zastosowując ten termin do Chrystusa. Problemem jest, jak kształtowała się świadomość mesjańska Jezusa. Mamy tutaj także do czynienia z tak zwaną teologią imienia. W środowisku żydowskim imię – *shem*, oznaczało praktycznie osobę, jej istotę, coś w rodzaju greckiego *ousia*, czy łacińskiego *substantia*. Danielou w swojej pracy dokonuje analizy tego problemu²⁰⁸. *Eksomologeisthai* – pokorne wyznanie wdzięczności (Mt 11, 25). *Passa glossa* (por. Iz 45, 23), wszystkie narody (Ap 5, 9). Hymn ten dla ojców był argumentem przeciwko

207 E. Lohmeyer, *Kyrios Iesus. Eine Untersuchung uber Phil. 2, 5–11*, SHAW 1927/28; P. Martin, *An Early Christian Confession: Philippians 2, 5–11*, London 1960.

208 J. Danielou, *Teologia judeochrześcijańska*, Kraków 2002, s. 205 nn.

wszystkim herezjom chrystologicznym starożytności: „nie otrzymał Chrystus, czego by nie miał przedtem, lecz jako człowiek otrzymał to, co miał jako Bóg” (Teofilakt). Wiersz ten kończy doksologia *eis doksan...* ku chwale Ojca. Tajemnica wcielenia, śmierci i zmartwychwstania podporządkowana chwale Ojca. Zachęta do zastosowania wzoru Chrystusa do życia osobistego i wspólnotowego 2, 12–18.

Werset 12: Czwarte wezwanie Pawła do posłuszeństwa i miłości bezinteresownej. „Z drzeniem i lękiem zabiegajcie o własne zbawienie”. Zachęta do posłuszeństwa może wskazywać na problemy z nią pośród Filippian – *meta phobu kai tromou soterian katergadzethe* – z lękiem i drzeniem zabiegajcie o zbawienie, albo idąc za użyciem w *Starym Testamencie* (Ps 2, 11; Pwt 2, 25) i Ef 6, 5 z sumiennością i czcią religijną. Zabiegać – może brzmieć dziwnie, bo wydaje się, iż Paweł podkreśla darmość łaski zbawienia, przez wiarę, a nie przez uczynki zakonu. Tutaj może mamy do czynienia z ascetycznym elementem: Jezus wszedł do chwały przez uniżenie, trud krzyża, posłuszeństwa – w tym znaczeniu zabiegał. Chrześcijanin jest wezwany do naśladowania, do dialogu z Bożą wolą. Napięcie między naturą i łaską (Gal 5, 17; 1 Kor 4, 4).

Werset 13: Wiersz ten poniekąd wyjaśnia to, co było powiedziane wyżej: *Theos gar estin ho energon* – Bóg jest energią, sprawcą... On może darmowo poruszać nasze pragnienie, dotykać naszą wolną wolę. Mamy tutaj także wyliczone części składowe człowieka (a) *thelein*, u Pawła oznacza chcenie prowadzące do spełniania religijnych czynności; (b) *energein* – działanie, zazwyczaj odnoszące się do Boga jako sprawcy, tutaj jedyny raz odnoszące się do działania człowieka lub działania łaski w człowieku. *Eudokias* – oznacza tutaj dobrą wolę, podmiotem jest Bóg – jego wola (istnieje sporo teorii interpretacji odnoszących wolę także do człowieka).

Werset 14: Zdanie to jest pouczeniem, które może mieć też wartość ascetyczną. Czynić wszystko *gongysmon/mruczeniem, szemraniem* – w całym *Nowym Testamencie* występuje cztery razy, u Pawła tylko tutaj (1 Kor 10, 10), hebrajski – *lun*, szemranie to jeden z podstawowych grzechów Izraela. Możemy zobaczyć, że jest to grzech wielu wspólnot chrześcijańskich (niezgadzanie się z wolą, *eudokia, thelema tou Theou kai dialogismon* – wątpienie (1 Tm 2, 8), złe myśli, złe pomysły, problem

bardzo mocno obecny w nauczaniu ojców wschodnich odnośnie do życia mniszego. *Dialogismo* może być także związane z językiem sądowym.

Werset 15: To wszystko ma cel – *amemptoi kai akratos* – doskonałość moralną tak zewnętrzną, jak i wewnętrzną (na wzór Chrystusa), *tekna Theou* – bycie dzieckiem Bożym. Może mamy jeszcze raz odwołanie do hymnu chrystologicznego; stać się dzieckiem Bożym, jak Jezus jest Synem Bożym.

Werset 16: *logon dzoes epechontes* – trzymajcie się mocno słowa życia – *hapax legomenon* u Pawła, można zastanowić się nad relacją między *Logos* i *remata* – słowo i mowa; chodzi o Chrystusa, Chrystus – Logos – słowo zawierające moc dawania życia, ożywiania. *Hemera Christou* – pojawia się Dzień Chrystusa, wszystko jest nastawione na wypełnienie. Jest to element eschatologii Pawła, wszystko zmierza ku Dniowi Chrystusa. Świadcstwo chrześcijańskie jest przygotowaniem na paruzję, objawienie się Chrystusa. *Kauchema i kenos*, Paweł w jakimś stopniu widzi siebie przez pryzmat Jezusa, poświęca siebie, ma nadzieję, że jego kenoza nie będzie daremna (Gal 4, 11), *ekopiassa* – trudzenie się, męczeństwo (Gal 2, 2; 5, 7) Pawła jest naśladowaniem trudzenia się Jezusa. Chrześcijanie wezwani są, by trudzić się z Chrystusem i na Jego wzór. Mała próba egzegezy na podstawie *The New Jerome Biblical Commentary*²⁰⁹ służyła pokazaniu tego, jak w drugiej połowie I wieku chrześcijaństwo potrafiło posługiwać się tradycją filozoficzną i teologiczną tak żydowską, jak i hellenistyczną.

6.2.7.3. Filipi dzisiaj

Z tego okresu pochodzą pozostałości agory rzymskiej, cysterny, które uważa się za więzienie Pawła. Można dzisiaj podziwiać teatr, łaźnie, palestrę oraz fragmenty świątyń bóstw greckich i egipskich. Część tych budowli pochodzi z II i III wieku n.e. Są późniejsze od czasów św. Pawła. Odkopane ruiny chrześcijańskich bazylik pochodzą z IV i V wieku.

209 Por. *The New Jerome Biblical Commentary (List do Filipian)*, op. cit.

6.2.8. Neapolis (Kavala)

W czasie podróży z Troady do Macedonii (Dz 16) Paweł przenocował na wyspie Samotraka i dopłynął następnego dnia do portu w Neapolis. Z tego portu odpłynął innym razem do Troady (Dz 20). Neapolis było portem Filippi odległym o około 14 km. W czasach bizantyńskich zmieniono nazwę na Christopolis, zaś Turcy nazwali je Kavalla i tak jest do dzisiaj. Kościół św. Pawła (wybudowany w 1928 r.) przypomina obecność apostoła w tym mieście w 50 roku n.e. Bibliści zastanawiają się, kim był „Macedończyk”, którego Paweł widział we śnie. Meinardus²¹⁰ stawia hipotezę, iż mógł to być św. Łukasz, towarzysz Pawła. W Filippi miała istnieć szkoła medyczna. Według Ramsaya Łukasz mógł pochodzić z Macedonii. Większość jednak skłania się do antiocheńskiego pochodzenia Łukasza. Jego towarzyszenie zaczęło się w czasie tej podróży, może właśnie od widzenia (Dz 16, 10).

6.2.9. Berea

Po opuszczeniu Tesalonik Paweł razem z Sylasem poszedł do Berei (Dz 17, 10–15). Łukasz mówi nam o istniejącej synagodze. Owocem nauczania Pawła było powstanie małej wspólnoty, do której należało wiele wpływowych Greczynek. Wspólnota była więc pogańsko-żydowska. Znajdowała się tam synagoga. Również i dzisiaj w Berei znajduje się synagoga Żydów zwanych Romaniotes albo Romaniots (Ρωμανιωτες, Rōmaniōtes). Są oni potomkami żydów mieszkających na terenie Grecji od ponad 2 tysięcy lat. Używają języka Yevanic, jest to grecki dialekt. Określają się jako mieszkańcy dawnego cesarstwa bizantyńskiego, Romaioi. Najliczniejsze wspólnoty znajdowały się w Tebach, Joannie, Chalkis, Korfu, Arta, Koryncie oraz na wyspach Lesbos, Chios, Samos, Rodos, Cypr. Znamy imiona kilku chrześcijan z Berei: Sopater syn Pyrusa z Berei (Dz 20, 4).

210 Por. O. Meinardus, *St. Paul in Greece*, Athens 1972, s. 3–4.

6.2.10. Amfipolis

Było ważnym ośrodkiem na Via Egnatia. W IV i w V wieku powstało tutaj dużo chrześcijańskich bazylik. Od 533 roku jest mowa o biskupie w Amfipolis. Po najazdach Słowian około 582 roku powoli upada. Mozaiki bazyliki w Amfipolis omawia Palla²¹¹, pochodzą już z okresu wczesnobizantyjskiego.

6.2.11. Apollonia (Mygdonia)

Leży na północ od Salonik, około 50 km. Dzisiaj znana z termalnych źródeł. Poza informacją z *Dziejów Apostolskich* nie mamy innych świadectw o chrześcijanach w Apollonii Macedońskiej.

6.2.12. Larissa

Z reskryptu²¹² Antoninusa Piusa (138–161) wiemy, że istniała wspólna ta chrześcijańska w Larissie, Tesalonikach i Atenach. Według Euzebiusza cesarz bronił wspólnoty chrześcijańskiej. Z początku IV wieku, a może i wcześniej pochodzi inskrypcja nagrobna przytoczona przez Leclercq²¹³: *D(is) m(anibus) s(acrum) sig(no) [C]hristi. Fl(avia) V[ell?] eia matrona tribuni, domina mancipio [r]u(m) vixit an[nos] s xxiiij. In [d]omo dei posita est.* Odkryta została w kościele św. Haralamposa. Interesujący jest stan socjalny chrześcijan. Widzimy matkę trybuna i wyzwolenców.

6.2.13. Lesbos

*Acta sanctorum*²¹⁴ mówią o pięciu męczennicach z tej wyspy. Wspomina się biskupa Jana z czasu soboru efeskiego (325 r.). Musiała więc na początku IV wieku istnieć w miarę żywa wspólnota, która złożyła ofiarę męczeństwa i miała swego biskupa. Według Leclercq²¹⁵ znana

211 Por. D. Palla, *Psyfidota*, coll. 1085.

212 Euzebiusz, *HE* IV, 26, 10.

213 H. Leclercq, *Larisse*, w: DACDL, t. VIII, coll. 1382.

214 *Acta sanctorum*, t. I, s. 398.

215 H. Leclercq, *Lesbos*, w: DACDL, t. VIII, coll. 2629.

jest tylko jedna inskrypcja chrześcijańska nagrobna z początków epoki bizantyńskiej (VI–IX w.): *trinitatis praeco et virginittatis custos et Christi amicus hic iacet pro nobis orans* (ο της τριαδος κηρυξ και της παρθενιας φυλλξ και του Χριστου φιλος ενθαδε κατακειται υπερ ημων ευχομενος).

6.2.14. Paros

Paros należy do wysp archipelagu Cyklady²¹⁶. Według tradycji chrześcijanie dotarli na Paros już w II wieku. Zachowały się groby. W IV wieku cesarzowa Helena miała polecić wybudowanie bazyliki. Z tego czasu ma pochodzić pierwsza bazylika chrześcijańska. Zachowały się ołtarz i prawdopodobnie baptysterium. Z VI wieku ma pochodzić także kościół M.B. Tysiąca Bram.

6.2.15. Tinos. Cyklady

Nie wiemy, kiedy dotarli tam pierwsi chrześcijanie. Quien²¹⁷ wspomina trzech pierwszych biskupów: Ecdicius, obecny w 553 roku na piątym soborze ekumenicznym; Demetrius – w 681 roku na szóstym; Eustathius – w 787 roku na siódmym²¹⁸. Jeśli końcem VI wieku jest tam biskup, to oznacza, że wspólnoty istniały już wcześniej. Nie mamy zachowanych lub odkrytych pozostałości starożytnych kościołów. Pewnym świadectwem może być jaskinia Gastria, która znajduje się około kilometr na zachód od Kionia. Sprawdzono, że w starożytności znajdowały się tam warsztaty ceramiczne. Potwierdzają to także warunki geologiczne, występowanie złoża gliny. Odkryto również dwa paleniska. Odnaleziono fragmenty wyrobów ceramicznych. Być może działalność wytwórcza związana była ze świątyniami Posejdon i Amfitrydy, które były miejscami pielgrzymkowymi. Dla celów kultu i dla pielgrzymów potrzebne były naczynia. Może nazwa Gastria pochodzi od słowa *glastria* (naczynie). Jaskinia ma około 50 m długości. Według

216 Por. S. Pelekanidis, *Syntagma I*, op. cit., s. 98–99. Omawiając chrześcijańskie mozaiki, wspomina tylko trzy wyspy: Andros, Milos i Naksos. Odkryto tam chrześcijańskie bazyliki datowane na V wiek.

217 Le Quien, *Oriens Christianus*, I, 943,

218 Por. *Encyklopedia katolicka New Advent*, hasło: Tinos.

tradycji ukrywali się w tej jaskini chrześcijanie w okresie prześladowań. Na ścianach jaskini odkryto chrześcijańskie inskrypcje. Istnieje legenda o połączeniu jaskini z Eksomburgo. W czasach średniowiecza znajdował się tam zamek. Obecnie jest to miejsce pielgrzymkowe do kościoła Najświętszego Serca Jezusowego. Miejsce to wymaga dalszych badań.

6.2.16. Astypalea²¹⁹

Orygenes w *Contra Celsum* (3, 33) wspomina Cleomedesa z Astypalei, który żył w VI wieku przed Chrystusem. Z okresu rzymskiego (146 p.n.e. do 300 n.e.) pochodzą różne dokumenty parlamentu Astypalei dedykowane rzymskim imperatorom. Miasto rozwijało się, gdyż było wykorzystywane przez Rzym do walki z piratami. W okresie wczesnochrześcijańskim (III i IV wiek), zaraz po edykcie mediolańskim, zaczęto wznosić chrześcijańskie świątynie. Odkryto resztki bazylik św. Anargyroi, Pantelejmona, Bazylego na Polach, Barbary. Oprócz fragmentów bazylik odkryto łaźnie w Talaros Maltezana z zachowanymi mozaikami. Mozaiki są datowane na V wiek po Chrystusie. Łaźnie z Messaria i Armenochori mają inny charakter niż łaźnie z czasów klasycznych.

6.2.17. Carpathos²²⁰

Od połowy I wieku Carpathos znalazło się pod panowaniem Rzymian, ale dopiero w IV wieku pojawiają się chrześcijańskie bazyliki Agia Fotini i Agia Anastasia. Z wieków V i VI pochodzi około 20 chrześcijańskich bazylik. Omawiając bazylikę św. Alipiosa w Arkassas, Pelekanidis datuje znalezione tam mozaiki i inskrypcje na IV wiek. Inskrypcja brzmi: *kyrie voithi to doulo sou presvytero Alypo to poiisanti to ergon*. Inskrypcja ta umieszczona na mozaice może wskazywać jej autora, który był kapłanem lub biskupem.

219 Por. S. Pelekanidis, *Syntagma I*, op. cit., s. 45–94. Omawiając wyspy Dodekanezu, wymienia Astypaleę z pięcioma chrześcijańskimi bazylikami i łaźniami z V wieku. Wszystkie te budowle zachowały mozaiki. Na zakończenie katalogu autor daje nam zdjęcia mozaik (obrazy 1–5).

220 Por. ibidem, s. 51–61.

6.2.18. Teby w Beocji

Według tradycji potwierdzonej przez *Dialogi monarchiańskie* Hieronima Nicephorusa, św. Łukasz miał umrzeć w Beocji. Dzisiaj wskazuje się na bazylikę św. Łukasza w Tebach jako miejsce pochówku ewangelisty. Zachowany jest sarkofag z około II wieku. Od niedawna przechowywane są tam relikwie przekazane z Włoch.

7. Symbole związane z chrześcijaństwem

Mówiąc o symbolach chrześcijańskich z tego okresu, widzimy, że jest ich bardzo mało. Najczęściej są to drobne elementy na inskrypcjach nagrobnych, czasem fragmenty graffiti w katakumbach.

7.1. Cmentarze²²¹

Najbardziej znanym cmentarzem chrześcijańskim z pierwszych wieków są katakumby na wyspie Milos²²², kojarzonej głównie z powodu słynnej Wenus z Milo. Pochowania pochodzą z okresu od połowy II wieku do końca V wieku. Są świadectwem istnienia wspólnoty chrześcijańskiej w archipelagu Cyklady. Zachowały się inskrypcje, ołtarz męczenników, gdzie sprawowano liturgię. Na agorze odkryto fragmenty prawdopodobnego baptysterium.

7.2. Domy

Wiemy, że domy modlitwy istniały już w III wieku. Pseudoklementyńskie *Recognitiones*²²³ mówią o domu Maro, który był ofiarowany Piotrowi i mógł pomieścić około 500 osób. W okresie pontyfikatu Zefiryna i Kaliksta powstają cmentarze chrześcijańskie. W Dura Europos

221 E. Gerousi, *Oi palaiochristianikes katakombes. Ena tafiko mnimeio, monadiko sto eidos tou ston elladiko choro*, w: *Nisia tou Aigaiou*, Ateny 1996, s. 142–147.

222 Por. L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des againchen Meeres*, vol. 3, Stuttgart und Tuebingen 1845; C. Bayet, *Le necropole chretienne de Milo*, w: *Bulletin de Correspondence Hellenique*, 1878; G. Sotiriou, *I christianiki katakombi tis nisiou Milou*, w: *Praktika tes Akademias Athinon*, 1928, t. 3, s. 33; I. Chadzadakis, *Istoria tis nisiou Milou*, Ateny 1927; D. Mackenzie, *Excavations of the British School at Melos. The site of the Three Churches*, w: *The Journal of Hellenic Studies*, London 1987, vol. 17.1, s. 122–123; M. Siotou, *Ai Katakombai tis Milou kai i emfanisis tou Christianismou eis tas Kykladas*, Athina 1984.

223 *Recognitiones* IV,6. Por. J. Danielou, op. cit., s. 137.

odkryto chrześcijańskie domy z połowy III wieku. Na terenie Grecji odnaleziono domy z chrześcijańskimi symbolami, pochodzą one jednak dopiero z V wieku. Nie spotkałem się natomiast z odnalezieniem domu, który można by przypisać chrześcijanom ze względu na symbolikę czy też inskrypcje datowane na wiek II lub III. W Atenach istniał od IV wieku tak zwany Dom Omega, który miał być ośrodkiem filozofów aż do zajęcia go przez chrześcijan na początku VI wieku. Eunapius w IV wieku być może opisuje ten dom jako pełen życia intelektualnego²²⁴. W trakcie wykopaliśk odnaleziono tam małe naczynia, lampki oliwne z krzyżami. Znaleziono także stół nazwany *sigma*; podobne stoły, tablice odnajdywano we wczesnochrześcijańskich bazylikach. Camp²²⁵ uważa, że jest to potwierdzenie przejścia przez chrześcijan tego domu na początku VI wieku. Dom Omega jest przykładem ilustrującym zmiany, jakie zachodziły w trakcie zderzenia się kultury klasycznej z chrześcijańską. Ruiny Domu Omega znajdują się na zboczu Areopagu przy drodze panatenańskiej. Na Eubei w Chalkidzie odkryto budynek z chrześcijańskimi mozaikami datowanymi na V wiek, a w Pisonie z inskrypcjami także z V wieku²²⁶.

7.3. Ceramika

W pierwszym okresie, czyli do końca II wieku, spotykamy judeo-chrześcijańskie symbole. Przykładem jest lulaw i etrog, symbole święta namiotów²²⁷. Dopiero od IV wieku na ceramice występują chrześcijańskie symbole, na przykład krzyż. W czasie prac archeologicznych prowadzonych przy budowie metra, w okolicach Monastyraków, amerykańska szkoła studiów klasycznych przeprowadziła badania znalezionych artefaktów. Z okresu wczesnochrześcijańskiego znaleziono lampki oliwne i trochę inskrypcji nagrobnych. Lampki²²⁸ oliwne pochodzą z III–IV wieku n.e. Na jednej z nich (XAE 1747/T.399) mamy przedstawione

224 J. Camp, *Athenian Agora*, London 1986, s. 202 nn. Patrz także: Eunapius, *Vitae Sophistarum* (Prohaeresius).

225 J. Camp, *Athenian Agora*, op. cit., s. 210–211.

226 S. Pelekanidis, *Syntagma I*, op. cit., s. 103.

227 J. Danielou, *Le symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, s. 14–15.

228 Ευαγγελία Ιωαννιδακη–Ντοστογλου, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο, XAE 11/1982–1983, σ. 109–126. Αθήνα 1983; J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period*, The Athenian Agora, VII, Princeton 1961.

dwie ryby, a od spodu napis ΡΟΥ (ΡΟΥΦΟΥ). Na kolejnej widać postać Łazarza i Chrystusa, prawdopodobnie pochodzi z fabryki na Keramei-kosie. Kolejne lampki pochodzą z wytwórni ateńskiej ΧΙΟΝΗΣ i datowane są na wiek IV–V.

7.4. Inskrypcje

Najlepszym opracowaniem do dziś jest artykuł Louisa Jalaberta²²⁹. Na około 250 różnych inskrypcji greckich zawierających odniesienia do Biblii tylko około 30 odnaleziono w Europie, reszta to Palestyna, Syria, Egipt. Odnośnie do Europy mamy opracowanie Bandy'ego²³⁰. Do początków IV wieku inskrypcje są w większości judeochrześcijańskie, a od IV wieku w większości chrześcijańskie. Ciekawą inskrypcją jest fragment z Lb 6, 22–27 z synagogi Samarytan w Salonikach; zbliżona jest ona bardziej do oryginału hebrajskiego niż do targumu samarytańskiego²³¹.

7.4.1. Inskrypcje nagrobne

Większość opracowanych inskrypcji pochodzi z późniejszego okresu. Wspominana wyżej praca Assimakopoulou-Atzaki i Pelekanidisa przy opracowaniu mozaik opisuje także odkryte na mozaikach inskrypcje. Wszystkie pochodzą z okresu od IV do VII wieku. Znaleziono je tak w bazylikach, jak i w domach prywatnych oraz w łaźniach. Epitafium z Aten²³² to adaptacja Psalmu 117, 19 jako napisu nagrobnego. Posiadamy także epitafia z Peloponezu i z Attyki²³³. Nie jest wykluczone, że niektóre wczesne inskrypcje zawierające odniesienia do Pisma Świętego są żydowskie.

229 *Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie*, III, 2 (1914), col. 1731–1756.

230 A.C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970.

231 C. Mondesert, *Le monde grec ancien et la Bible*, Paris 1984.

232 K. Konstantopoulos, *Harmonia*, Athenes 1900, s. 35.

233 D. Feissel, *BCH*, 104 (1980), s. 466.

7.5. Naczynia liturgiczne

Od początku II wieku mamy informację, że naczynia liturgiczne powinny być dotykane tylko przez posługujących. Jest to decyzja papieża Sykstusa sprawującego swój urząd w latach 116–126, czyli za czasów Hadriana: „Ustanowił, żeby naczynia poświęcone mogły być dotykane tylko przez posługujących”²³⁴. Decyzja papieża potwierdza stosowanie odpowiednich naczyń w czasie spotkań liturgicznych początkiem II wieku. Ze względu na ich ekskluzywność musiały się jakoś wyróżniać. Dziwi więc fakt, że nie znajdujemy ich śladu na badanym przez nas terenie.

Teraz spojrzymy na Korynt. Był on ważnym ośrodkiem życia administracyjnego, politycznego, kulturalnego i religijnego. Św. Paweł był bardzo mocno związany ze wspólnotą koryncką, o czym świadczą jego listy. *Listy św. Pawła do Koryntian* są więc kolejnym ważnym dokumentem kultury chrześcijańskiej²³⁵. *New Jerome Biblical Commentary* podaje dobrą analizę tematów omawianych przez św. Pawła. Listy pokazują liczne trudności, których doświadczali chrześcijanie w konfrontacji z dominującą kulturą klasyczną i religiami grecko-rzymskimi.

234 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 21.

235 Por. K. Homa, *Kultura klasyczna a teologia biblijna. Przypadek św. Pawła*, Syn/thesis 0, Athens 2013, s. 13–37.

8. Korynt w I wieku

Paweł przebywał w Koryncie około roku 50/51, co potwierdza *Inskrypcja z Delf*²³⁶ mówiąca o Gallionie, prokonsulu rezydującym w Koryncie, przed którego obliczem został postawiony Paweł. Wspomina o tym wydarzeniu Łukasze w *Dziejach Apostolskich*²³⁷. Potwierdzeniem prawdziwości narracji Łukasza jest także świadectwo Pauzaniaśa²³⁸ pochodzące z II wieku n.e., a mówiące o istnieniu w Atenach świątyni poświęconej Nieznanemu Bogu, o czym wspominał także św. Paweł w swojej mowie na Areopagu²³⁹. Ten sam Pauzaniaś²⁴⁰ wspominał o świątyni Demetry i Iakchosa oraz gimnasionie Hermesa, gdzie zdarzało się parodiowanie misteriów eleuzyńskich.

Tacyt żyjący w drugiej połowie I wieku w *Rocznikach*²⁴¹ potwierdził prawdziwość opisu prześladowań chrześcijan za czasów Nerona. Ważniejsza jest jednak opinia panująca o chrześcijanach jako sekcje żydowskiej, określanej jako *superstitio*. Mocny związek Synagogi i Kościoła widać jeszcze w *Dziejach Apostolskich*. Dla naszej refleksji istotne jest wspomnienie przez Tacyta, że Neron nakazał publiczne modlitwy do Hefajstosa, Demetry i Persefony, a także kazał złożyć ofiary na cześć Junony. Pojawia się trójca z Eleusis. Później jest mowa o strasznej śmierci chrześcijan, którzy przeciwstawili się tym nakazom. To wszystko dzieje się kilkanaście lat po pierwszym pobycie Pawła w Koryncie. Chrześcijanie są konfrontowani z kultem Demetry i Persefony²⁴². Czy to przypadek? Z reakcji

236 SIG, wyd 3, w: L. Hennequin, *Delphes (Inscription de)*. DBS 2, s. 355–373. Także: J. Murphy-O'Connor, *St. Paul's Corinth*, Good News Studies 6, Wilmington 1983, s.173.

237 Dz 18, 12–17.

238 Pauzaniaś, *Wędrówka po Helladzie*, op. cit.

239 Dz 17, 23.

240 Pauzaniaś, 1.2.4.

241 Tacyt, *Roczniki* XV, XLIV.

242 Por. Y. Khiok-Khng, *Rhetorical Interaction in I Corinthians 8&10. A Formal Analysis With Preliminary Suggestions for a Chinese, Cross-Cultural Hermeneutic*, Brill, Leiden 1995. Interesujący dla nas jest opis kultów w Koryncie w czasie św. Pawła. Autor

widać, że chrześcijanie znali te kultury w Rzymie. Czy tym bardziej nie powinni ich znać w Koryncie?²⁴³

Miasto to w I wieku stanowiło centrum życia społecznego i kulturalnego Achai (ta nazwa oznaczała w tym czasie praktycznie Grecję kontynentalną). W Koryncie w tym czasie dominował język łaciński i kultura łacińska. Miasto zostało odbudowane przez Cezara Augusta i ustanowione stolicą prowincji rzymskiej. W czasach Pawła w Koryncie rezydował jako prokonsul wspomniany wcześniej brat Seneki, Gallion. Trochę informacji o sytuacji na Peloponezie znajdujemy w *Bibliotheca Historica* Diodora Sycylijskiego²⁴⁴, dotyczy to jednak wcześniejszego okresu. Euzebiusz z Cezarei w *Preparatio evangelica* przekazuje sporo wiadomości o tradycjach, zwyczajach i religiach. Końcem I wieku w Kościele korynckim znowu wybuchły nieporozumienia. Euzebiusz²⁴⁵ pisze:

następcą Anakleta, który przez 12 lat był biskupem rzymskim, staje się Klemens. W *Listie do Filipian* Apostoł zowie go swym współpracownikiem w takich oto słowach: „Razem z Klemensem...”. Po Klemensie pozostaje jeden *List*, uznany jako niewątpliwy, obszerny i wspaniały, który w imieniu kościoła rzymskiego napisał do kościoła korynckiego, jako że w tym czasie w Koryncie wybuchły nieporozumienia. Wiemy, o tem, że ten *List* czyta się publicznie podczas zgromadzeń w bardzo wielu kościołach od dawnych już czasów aż po dni nasze.

Euzebiusz potwierdza istnienie w miarę silnej wspólnoty chrześcijańskiej w Koryncie końcem I wieku. Wspomina także o praktyce czytania *Listów* w czasie liturgii w różnych kościołach.

Bardzo dobrą pracę o Koryncie w czasach Pawła napisał Murphy-O'Connor²⁴⁶. Zebrał większość starożytnych świadectw na ten temat. Nie przytaczam więc wszystkich pisarzy omówionych przez autora. Euzebiusz wskazuje na swoje źródło informacji, czyli na Hegesipposa.

potwierdza na podstawie odkryć archeologicznych istnienie między innymi świątyni Demetry i Persefony w Koryncie.

243 Więcej na ten temat w: K. Homa, *Czy Paweł znał misteria eleuzyńskie?* Studia Bobolanum, 3(2013), s. 99–116.

244 Wspomina on między innymi, że Małe Misteria ustanowiła Demetra, by oczyścić Heraklesa z winy, którą ściągnął, zabijając Centaura (IV, 14). Mówi także, że Musaeus, syn Orfeusza, był odpowiedzialny za wstępne misteria w Eleusis (IV, 25).

245 Euzebiusz, *HE* III, 15–16.

246 J. Murphy-O'Connor, *St. Paul's Corinth. Texts and Archaeology*, op. cit.

9. Środowisko greckie w II wieku

Achaja w II wieku wciąż podnosiła się ze zniszczeń, a jej rozwój w zakresie kultury i sztuki był wspierany przez Hadriana i Marka Aureliusza. Czasem II wiek jest ukazywany w sposób zbyt kolorowy. Tak na przykład Alkifron, grecki sofista żyjący w II wieku, w swoich listach między innymi do *Glykery* daje wyidealizowany obraz demokracji ateńskiej. Wspomina o Anthesteriach, Lenajach i Dionizjach, o ćwiczeniach w Liceum i ofiarach w Akademii. Bliskie są mu zgromadzenia ludu, głosowania na Pnyksie. Obraz ten jednak bardziej odpowiada V i IV wiekowi niż wiekowi II.

9.1. Cesarze

Trajan (98–117). Prowadził wojnę z Dakami i Partami, pojawiają się tam także chrześcijanie. W opinii Aureliusza Wiktora w *De Caesaribus* (13) był to bardzo dobry cesarz. Uznanie go po śmierci za *divus* stwarzało problemy dla chrześcijan, gdyż byli zobowiązani do oddawania cesarzowi czci przynależnej Bogu. O prześladowaniach donosił Pliniusz Młodszy²⁴⁷, wstawiając się za chrześcijanami. Euzebiusz cytuje świadectwo Tertuliana²⁴⁸ o zachowaniu Pliniusza. Szczyt prześladowań miał przypadać na przełom 99/100 roku. W obronie chrześcijan wystąpili apologety z Aten: Kwadratus i Arystydes. Tak twierdzi Euzebiusz w *HE* IV, 3. Epiktet w *Diatrybie* IV, 7, 6 mówił o fanatyzmie Galilejczyków w Nikopolis. Co to mogło oznaczać, nie wiemy. Danielou²⁴⁹ uważał, że prześladowania II wieku to głównie skutek niechęci lokalnej ludności

247 Pliniusz Młodszy, *List* 10. BOK 10, 361–363. Euzebiusz, *HE*, III, 33.

248 Tertulian, *Apologetyk*, II, s. 6–7.

249 J. Danielou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, op. cit., s. 82.

do chrześcijan. Dopiero Sewerowie zaczęły wydawać akty prawne przeciwko chrześcijanom.

Hadrian (117–138). Odnowiciel kultów starożytnych, odwiedził Eleusis i był wtajemniczony w misteria. Był zakochany w Grecji. W Atenach między innymi poświęcił świątynię Zeusa Olimpijskiego, z nim jest związana biblioteka Hadriana. Rozbudował agorę rzymską. Po Hadrianie pozostało wiele rzeźb przedstawiających go, między innymi w Eleusis, Delfach, gdzie także znajduje się posąg jego ukochanego Antinoosa. O kulcie Antinoosa oraz o działalności Justyna apologety i historyka Hegesipposa wspomina Euzebiusz w *HE* IV, 8. Także według Euzebiusza Hadrian miał napisać list, w którym nakazał, by chrześcijan nie skazywano bez procesów, opierając się tylko na donosach. Miała to być odpowiedź na prośbę prokonsula Sereniusza Graniana²⁵⁰. List uważany jest za nieautentyczny. Według Kubiaka nie rozumiał on chrześcijaństwa, nie wypowiadał się na ten temat. Wydaje się, że podobnie jak Trajan na chrześcijan patrzył tylko przez pryzmat ich udziału w życiu publicznym²⁵¹. W czasie jego panowania doszło do powstania Bar Kochby (132–134). Kary nałożone na Judejczyków dotknęły także chrześcijan. Zabroniono osiedlać się w Syria Palaestina, nałożono podatek pogłówny.

Antoninus Pius (138–161). W opinii Eliusza Arystydesa w *Pochwale Rzymu*²⁵² czas panowania Antoninusa to czas szczęśliwy dla ludzi. Wybudował dla Aten akwedukty. Grecja żyła w pokoju. Według Kubiaka podobnie myśleli chrześcijańscy apologety: Atenagoras, Teofil z Antiochii i Meliton z Sardes²⁵³. Św. Justyn właśnie do Antoninusa pisał swoją *Apologię*. Czas panowania Antoninusa Piusa to czas szerzenia się herezji gnostycznych, z którymi borykali się biskupi Rzymu pochodzący z Grecji: Hygin i Eleuteros. Euzebiusz²⁵⁴ podaje nam rzekomy list Hadriana skierowany do Związku Azjatyckiego z siedzibą w Efezie w obronie chrześcijan. Również odnośnie do tego listu są wątpliwości co do jego autentyczności. Tak w czasach Antoninusa, jak i Marka Aureliusza na chrześcijan patrzono jak na wschodnich, dziwnych mystagogów.

250 Euzebiusz *HE* IV, 8–9. Także Justyn, *Apologia* I, 68, 6–10.

251 Z. Kubiak, *Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa 2003, s. 481.

252 Eliusz Arystydes, *Pochwała Rzymu*, tł. W. Madyda, Meander 6 (1951), s. 46–71.

253 Por. Z. Kubiak, *Dzieje Greków i Rzymian*, op. cit., s. 483.

254 Euzebiusz *HE* IV, 13.

Świadectwem takiego postrzegania jest postawa Cecyliusa z *Octaviusa* Minucjusza Felixa²⁵⁵. Mylono także chrześcijan z gnostykami (Justyn, *Apologia I*, 26, 7), naiwnymi prostytutkami (Lukian, *Żywot Peregryna*), łatwowiernymi ludźmi (cynik Krescens i lekarz Galen)²⁵⁶. Dzieło Cel-susa, *Słowo prawdy*²⁵⁷, pokazuje, że w II wieku rozpoczęła się walka intelektualna, której celem było propagowanie opinii, że chrześcijanie są niebezpieczni dla państwa. Wspomniany cynik Krescens doprowadził do śmierci Justyna. Śmierć ta była dowodem na coraz większą rozpoznawalność chrześcijan. Justyn i Tertulian dostarczają wiele cennego materiału dla tej epoki²⁵⁸.

Marek Aureliusz²⁵⁹ (161–180). Cesarz i filozof. Wśród pisarzy chrześcijańskich są podzielone zdania o jego stosunku do chrześcijan. W czasie jego rządów mamy prześladowania chrześcijan między innymi w Lyonie. Także męczeństwo Polikarpa ze Smyrny miało przypadać na czas jego rządów (177 r.). Jako filozof cenił sobie kulturę grecką. W swoich *Rozmyślaniach* XI, 2–3 pisze:

2. Lekce sobie cenić będziesz i wesoły śpiew i taniec i zapasy, gdy melodię dźwięku rozdzielisz na dźwięki poszczególne i przy każdym zadasz sobie pytanie, czy on cię porywa. Sprawiłoby ci kłopot przyznanie. W podobny zaś sposób postąp przy tańcu z każdym ruchem czy postawą. Tak samo i przy zapasach. W ogóle więc, poza cnotą i jej skutkami, pamiętaj rozważać wszystko w jego częściach, a wskutek rozdziału na części dojdiesz do lekceważenia. To samo stosuj i do życia całego.

255 Cecyliusz twierdzi, że chrześcijanie nie czczą Boga swego w świątyniach, jest to echo mowy Frontona przeciw chrześcijanom. Sam dialog Minucjusza Feliksa miał przybliżyć pogan do chrześcijan, zbudowany jest na wzór dzieła retorycznego Diona z Prusy, *O łuku Filokteta*. Minucjusz korzysta z Platona, Cyserona, Seneki, Tertuliana. Widoczne są pewne związki z *Mową olimpijską* Diona z Prusy i *O Izydzie i Ozyrysie* Plutarcha. Zachowany tekst *Mowy przeciw chrześcijanom* Frontona został przytoczony w dialogu *Octavius*, 9, 6–7 Minucjusza Feliksa.

256 Por. J. Danielou, op. cit., s. 84.

257 Por. T. Potok, *Prawdziwe słowo*, Meander XXXV i XXXVI. Celsus oskarża chrześcijan i nazywa Chrystusa szalbierzem.

258 Por. P. Carrington, *The Early Christian Church*, Cambridge 1957.

259 Sporo pisze o nim Euzebiusz w *HEV*, 1 nn., nazywa go Antonin Werus. Por. Ch. Parain, *Marek Aureliusz*, Warszawa 1962, s. 248–265; M. Owczarek, *Marek Aureliusz i chrześcijanie*, Meander XXXIX/1984, s. 335–348. Herodion, *Historia cesarstwa*, opisuje okres od 169 roku do 229 roku. Nie wspomina o kontaktach Marka Aureliusza z chrześcijanami

3. Jakaż to jest dusza, gotowa, gdy już zajdzie potrzeba odłączenia się od ciała albo zgasnąć, albo rozprószyć się albo dalej trwać! Byle ta gotowość szła z własnego postanowienia, nie przez prosty upór, jak u chrześcijan, ale w sposób rozumny i poważny i tak, by innego mogła przekonać, bez maski tragicznej²⁶⁰.

Marek Aureliusz jako stoik uważa, że gotowość na śmierć chrześcijan wynika nie z mądrości i cnoty, ale z upor. Słyszał o chrześcijanach, ocenia ich zachowanie. Jako kapłan najwyższy broni wierności kultów.

Euzebiusz przytacza historię zesłania deszczu na skutek modlitw chrześcijańskich żołnierzy z legionu meliteńskiego²⁶¹. W 177 roku miał wydać edykt przeciwko tym, „którzy będą przyczyniać się do tego, aby w łatwo pobudliwych umysłach tłumu wzbudzać trwogę przez zaborne wierzenia”.

Niechęć do chrześcijan miała podłoże ideologiczne, filozoficzne. W 165 roku Rustykus, dawny nauczyciel Marka Aureliusza, będąc prefektem Rzymu, skazał na śmierć Justyna, dawnego stoika, który napisał dwie apologie chrześcijan do cesarza Antonina Piusa.

Euzebiusz wspomina o księdze napisanej przez biskupa Melitona z Sardes do cesarza:

otóż co się nigdy nie działo, stało się teraz. Rodzaj ludzi, który się odznacza bogobojnością, doznaje prześladowania w Azji na podstawie nowych rozporządzeń. Bezwstydni donosiciele i ludzie chciwi dobra cudzego, korzystają ze sposobności i otwartych dopuszczają się kradzieży; w nocy i we dnie okradają ludzi niewinnych [...] twoi pobożni Ojcowie w częstych i do wielu ludzi zwróconych reskryptach karcili tych, co śmieli na chrześcijan nastawać. Tak to dziad twój, Hadrian, jak wiadomo pisał do wielu, a zwłaszcza do Fundanusa [...] O Tobie zaś, który zdanie ich w tych sprawach podzielasz i który masz w sobie jeszcze więcej ludzkości i miłości prawdy, jesteśmy przeświadczeni, że zrobisz wszystko, o co Cię prosimy²⁶².

Świadectwo Melitona z Sardes, które przekazał Euzebiusz, może być trochę przesadzone, jeśli chodzi o życzliwość cesarzy względem

260 Marek Aureliusz, *Rozmyślenia* XI, 2–3.

261 Euzebiusz, *HE* V, 5.

262 Euzebiusz, *HE* IV, 26, 5–11.

chrześcijan. Pokazuje jednak rozwój Kościoła i rodzącą się niechęć środowiska pogańskiego. Wydaje się, że niechęć była większa w środowisku wiejskim, które zachowywało tradycje pogańskie. Niechęć do chrześcijan, o której pisze Meliton, występowała także wśród kręgów uczonych i filozofów, czego przykładem jest Fronton.

Fronton²⁶³ z Cyrty, rzymski retor, który także był nauczycielem Marka, napisał *Mowę przeciwko chrześcijanom*, w której ich mocno atakuje.

8. [...] Jeśli obywatele ateńscy Protagorasa Abderytę, który raczej filozoficznie aniżeli bezbożnie o bogach rozprawiał, nie tylko wypędzili ze swoich granic, lecz nawet pisma jego na rynku publicznie spalili, to czyż nie należy ubolewać, że ludzie – darujcie, jeśli w zapale dla podjętej sprawy szczerze się wypowiem – ludzie, powtarzam, należący do zabronionej przez państwo sekty straceńców zawiedzionych w swych nadziejach rzucają się na bogów? To oni zebrawszy z najniższych mętów społecznych jednostki mniej uświadomione i kobiety łatwowierne, już z natury swojej skłonne do upadku, tworzą gromady ordynarnych spiskowców, którzy na nocnych zgromadzeniach, przy uroczystych postach i nieludzkich uctach, nie przy ofierze świętej, lecz przy zbrodni tworzą przymierze. W zaułkach kryje się i światła unika ten tłum, na ulicy niemy, po kątach gadatliwy. Na świątynie patrzą z pogardą jak na stosy ofiarne, wstręt czują do bogów, wyśmiewają się z ofiar, litują się nad kapłanami sami litości godni (o ile można się nad nimi litować), lekceważą zaszczyty i purpurę, sami na wpół nadzy. Co za dziwna głupota i trudne do wiary zuchwalstwo! Mają w pogardzie męczarnie doczesne, a boją się niepewnych i przyszłych; lękają się śmierci po śmierci, ale za to umierać się nie boją: tak dalece wszelką obawę osładza im zwodnicza nadzieja pociechę nowego życia!²⁶⁴

Wypowiedź Frontona, chociaż bardzo krytyczna w stosunku do chrześcijan, potwierdza ich obecność w środowisku Achai. Wspomnienie o Protagorasie, sofście z V wieku, jego wygnaniu i konfiskacie

263 Fronton działał w II wieku n.e., początkowo w Afryce Północnej (Cyrta), a następnie w Rzymie. Był nauczycielem Marka Aureliusza i przyjacielem Heroda Attyka. Z jego pism wynika, że znał dobrze chrześcijan. Znajomość Heroda Attyka sugeruje, że znał Achaję i Ateny. Jego surowa i prześmiewcza opinia (inwektywa) o chrześcijanach odsyła nas do *Listów św. Pawła*, które mówią o różnych nadużyciach pośród chrześcijan (nawet takich, o których wstyd mówić pośród pogan). Por. cytowane teksty Frontona pochodzą z: *Pierwsi świadkowie*, op. cit., s. 378–385.

264 Fronton z Cyrty, *Mowa przeciwko chrześcijanom*, 8.

pism, może wyjaśniać, dlaczego nie mamy świadectw o chrześcijanach z pierwszego okresu ich istnienia. Niszczenie i konfiskata dóbr oraz niechęć do rozbudowanego kultu sprawiały, że chrześcijanie swoim życiem, a nie posiadaniem majątkiem, wyróżniali się w społeczeństwie. Euzebiusz, powołując się na Ireneusza z Lyonu, pisze o gnostykach, którzy:

w wielkim poszanowaniu mieli jakieś napoje czarodziejskie... tudzież jakieś demony, sennodajne i usługne, oraz inne tego rodzaju dziwy. Stosownie do tego uczyli, że ci, co pragną dotrzeć do głębi ich wiedzy tajemnej, a raczej ich ohydy, powinni sobie pozwalać na wszystko, co najsprośniejsze, bo nie można ująć przed mocami przyziemnymi inaczej, jak tylko przez splacenie im haraczu życia bezwstydnego²⁶⁵.

Tak dla Ireneusza, jak i później dla Euzebiusza było sprawą jasną, że są to heretycy pochodzący ze wspólnot chrześcijańskich. Ich niemoralne zachowanie oraz pochodzenie chrześcijańskie mogło prowadzić pogan do utożsamiania całego chrześcijaństwa z niemoralnością i dziwacznymi obrzędami.

Wszystko, co złe, prędzej i bujniej się krzewi, dlatego przy coraz większym z dnia na dzień zepsuciu obyczajów szerzą się na cały świat wstrętne obrządki tego bezecnego towarzystwa. Z korzeniem wyrwać i precz wyrzucić powinno się tę sektę! Poznają się między sobą po tajemnych znakach i oznakach i kochają się jeszcze przed poznaniem. Wszędzie między nimi panuje jakby kult rozkoszy zmysłowej: nazywają się bez różnicy braćmi i siostrami, by nawet najzwyczajniejszy nierząd przez wprowadzenie świętego imienia stał się kazirodztwem. Tak ich próżny i głupi zabobon szuka sławy w występkach. Gdyby nie było w tym prawdy, to by o nich bystra fama nie roznosiła tak okropnych szczegółów, których bez obrazy uszu słuchających nie można powtarzać. Dochodzą mnie na przykład słuchy, że oni najpodlejszego zwierzęcia, bo osła, głowę poświęcili i oddają jej cześć, nie wiem co za głupią myśl mając: religia godna i najzupełniej odpowiednia dla takich obyczajów! Inni powiadają, że oni czczą części rodne przewodnika swego i kapłana modląc się jakby do ojcowskiej siły rozrodczej. Nie wiem, czy podejrzenie to jest fałszywe, w każdym razie odpowiada w zupełności owym tajemniczym i niecnym rytuałom. Kto dalej powiada, że i człowiek, który za swój występki poniósł najwyższą karę, i drzewo krzyża

265 HE IV 7, 9; Ireneusz, *Adv. Haer.*, I, 25, 1 nn.

nieszczęsne to jego świętości, ten godne straceńców i zbrodniarzy postawił ołtarze, by to czcili, na co zasługują²⁶⁶.

Fronton wspomina o znakach chrześcijańskich, krzyżach; rzecz dziwna, że ich tak mało pozostało na terenie Achai. Dziwnie brzmią oskarżenia Frontona o kult falliczny przypisywany chrześcijanom, kiedy w środowisku klasycznym był on dość rozpowszechniony przy okazji kultu Attisa, Priapa, Demetry, Kabirów, Kybele, a także podczas bakchanaliów i innych świąt. Wyśmiewanie chrześcijan, przedstawianie Jezusa na krzyżu z głową osła, znalazło potwierdzenie w starożytnym graffiti znalezionym na Palatynie w Rzymie.

A już opowiadanie o sposobie przyjmowania nowych członków jest równie potworne, jak i znane wszystkim. Temu, który ma być wtajemniczony w świętości, podają dziecko mąką przykryte, by oszukać niebacznym. Kandydat widząc tylko mąkę i sądząc, że uderzenia będą niewinne, ślepyimi i niewidocznymi ranami zabija niemowlę. Oni zaś krew tego dziecka – co za okropność! – łakomie liżą, wśród bójkę rozdierają jego członki. Przy takiej ofierze przymierzem się łączą, a świadomością zbrodni dają sobie zakład wzajemnego milczenia. Takie święte obrządki szpetniejsze od wszelkiego świętokradztwa. Znane są także ich uczty; wszyscy o nich mówią. Dowodem tego wywody naszego współobywatela z Cyrty. W dzień uroczysty schodzą się na ucztę wszyscy z dziećmi, siostrami i matkami, wszyscy bez wyjątku na rodzaj i wiek. Po licznych daniach, kiedy uczestnicy rozgrzali się, a żar nieczystych namiętności pod wpływem trunków rozpałił się, wtedy pies przywiązany do świecznika za rzuconym kęsem zaczyna skakać i szarpać się na sznurku, na którym jest uwiązany. W ten sposób wywraca się i gaśnie zdradliwe światło, a wtedy w bezwstydnym ciemnościach sploty ciał toczą się w niewypowiedzianych namiętnościach, jak kto kogo dopadł; i chociaż nie wszyscy czynem, to jednak przez współświadomość na równi wszyscy wszeteczni, gdyż cokolwiek jeden lub drugi zrobił, było pragnieniem wszystkich²⁶⁷.

Opis spotkań chrześcijan przedstawiony w sposób karykaturalny być może ma związek z sektami gnostycznymi. Bardziej przypomina

266 Fronton z Cyrty, *Mowa przeciwko chrześcijanom*, 9.

267 Ibidem.

fragmenty misteriów eleuzyńskich niż Eucharystii chrześcijańskiej. Eucharystia nie należała do inicjacji. Liturgia katechumenów dotyczyła słuchania słowa. Liturgia ofiary była uczestnictwem. Obecność w opisie Frontona psa jako zwierzęcia nieczystego mogła mieć za zadanie kompromitację chrześcijan żydowskiego pochodzenia. Obecność dziecka lub jego zamiennika, mąki, krwi lub płynu jakiegoś przypominają sacra z misteriów eleuzyńskich.

Wiele pomijam z rozmysłem, albowiem już to, co powiedziałem, jest za wiele, a co albo w całości, albo w przeważnej części potwierdza jako prawdę tajemniczość tej dziwnej religii. Czemuż to bowiem przedmiot swojej czci starają się ukryć przed światem i tajemnicą otoczyć, kiedy przecież to, co dobre, z radością światło dnia ogląda, a tylko zbrodnia szuka ukrycia? Czemu nie mają ołtarzy, gdzie ich świątynie, czemu nie czczą naszych posągów? Czemu nie mówią publicznie, nie odbywają zgromadzeń bez obawy, jeśli przedmiot ich czci i tajemnicy nie zasługuje na karę lub na wstyd? Skąd zaś, albo co za jeden, albo gdzie ów bóg jedyny, samotny, opuszczony, którego nie zna żadna rzeczpospolita, żadne królestwo, nawet rzymska skłonność do zabobonów? Jedyny to i mizerny naród żydowski czcił również tylko jednego Boga, ale przecież publicznie, i to w świątyniach, na ołtarzach, ofiarami i obrzędami; ale ten Bóg tak żadnej siły nie miał i potęgi, że razem ze swoim narodem został jeńcem Rzymian. A także chrześcijanie, co za dziwołagi wymyślają, co za potwory! Ten ich Bóg, którego ani innym pokazywać, ani sami widzieć nie mogą, bada pilnie obyczaje wszystkich i czyny, słowa nawet i ukryte myśli, biegając naturalnie to tu, to tam, i wszędzie będąc obecnym: przedstawiają go sobie jako natręta i niespokojnego, ciekawego aż nadto, gdyż przy wszystkich czynnościach asystuje, po wszystkich miejscach się wałęsa, a nie jest w stanie oddać się jednemu, gdyż zajęty jest wszystkim, ani też wystarczyć ogólowi, kiedy szczegóły go pochłonęły²⁶⁸.

Czemu nie mają ołtarzy, gdzie są ich świątynie? Pyta Fronton i daje nam częściowo odpowiedź na nasze pytanie. Ze względu na sposób postrzegania Boga, Jezusa Chrystusa, część chrześcijan nie widziała potrzeby kultu polegającego na składaniu ofiar. Świadectwem takiego chrześcijaństwa jest Arnobiusz z *Sicca Veneria* z przełomu III i IV wieku. Prawdziwy

²⁶⁸ Ibidem, 10.

kult według niego to poznanie prawdziwego Boga i czczenie Go swoim życiem.

A co na to powiedzieć, że ziemi całej, a nawet światu całemu razem z gwiazdami grożą ogniem, o zagładzie myślą tak, jak gdyby albo wieczny porządek natury na boskich oparty prawach miał się zawalić, albo też po rozluźnieniu się wszystkich elementów i zerwaniu się sklepień niebieskich, cała ta olbrzymia budowa ze wszystkim, co ją otacza, miała runąć w przepaść? Niezadowoleni tą wiarą pełni szaleństwa babskie bajki wymyślają i opowiadają, że po śmierci powstaną znowu z prochu i popiołu do nowego życia, i z niepojętym zaufaniem wierzą nawzajem swoim wymysłom: mógłbyś sądzić, że oni już raz na powrót życie odzyskali. Podwójna to przewrotność i więcej niż jedna głupota: niebu i gwiazdom, które tak zostawiamy, jak je zastajemy, przepowiadać koniec, a sobie, którzy, jak się rodzimy, tak i umieramy, obiecywać po śmierci i nieistniejącym już wieczne życie!²⁶⁹

Jest to ciekawy fragment mówiący o dyskusjach prowadzonych pomiędzy chrześcijanami a poganami. Wieczność świata i nieśmiertelność człowieka. Jak pogodzić to, że ludzie zmartwychwstają, a świat ma mieć koniec? Końcówka *Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian*²⁷⁰ jest próbą odpowiedzi na to pytanie. W dalszej części rozważań Frontona mamy opis podejścia chrześcijan do pogrzebów. Wynika z tego opisu, iż chrześcijanie grzebali ciała, a nie palili ich.

Dlatego też nie uznają stosów pogrzebowych, i potępiają palenie ciał, jak gdyby nie każde ciało, chociaż się go ogień nie tknie, z biegiem lat w ziemi rozkładało się, i jakby nie wszystko jedno było, czy to dzięki zwierzęta go rozszarpią, czy morze pochłonie, ziemia przykryje lub płomień zniszczy. Wszak dla trupa, jeśli ma jakieś czucie jeszcze, każdy rodzaj pogrzebania jest bolesny, a jeśli czucia nie ma, to ogień dokonując zupełnego zniszczenia jest dobrodziejstwem. Na tym fałszywym poglądzie opierając się obiecują sobie jako dobrym po śmierci życie szczęśliwe i wieczne, innym zaś niesprawiedliwym zapowiadają ciągłą karę.

Pojawia się także wątek wolnej woli i przeznaczenia. Powróci on w kontekście pelagianizmu. Fronton sądzi, że problem tkwi tylko

²⁶⁹ Ibidem, 11.

²⁷⁰ Por. 1 Kor 14–15.

w różnym pojmowaniu pojęć przeznaczenia i boga. Zwrócenie uwagi na ten spór pokazuje, jak głęboka była dyskusja z chrześcijanami, jak dotykała wizji człowieka, kosmosu, eschatologii. Chrześcijanie, chociaż pogardzani, traktowani są jak rodzaj filozoficznej sekty.

Wiele o tym można by powiedzieć, gdyby mowy nie trzeba było kończyć. Że sami raczej są niesprawiedliwymi, już wykazałem, i nie myślę się trudzić; chociażbym przyjął, że są sprawiedliwi, to jednak widzę, że winę lub cnotę zapisuje się na karb przeznaczenia. Tak jak sądzi bardzo wielu i wy także. Albowiem każdy czyn ludzki, jak inni przeznaczeniu, tak wy Bogu przypisujecie: tak więc do waszej nauki pociąga serca nie dobrowolne postanowienie, ale powołanie. Niesprawiedliwego więc sędziego macie, który ludzi karze za przeznaczenie, a nie za wolę. Chciałbym jednak wiedzieć, czy zmartwychwstaje się z ciałem, czy bez ciała, a jeśli z ciałem, to z jakim, czy z tym pierwotnym, czy też nowym? Bez ciała? To nie byłby to, o ile wiem ani duch, ani dusza, ani życie. Z pierwotnym ciałem? Przecież już przedtem się rozpadło. Z innym ciałem? Więc rodzi się człowiek nowy, a nie wraca do życia ten dawny. A jednak tyle czasu przeszło, wieki niezliczone upłynęły, a czyż jeden jedyny ktoś, choćby tylko tak jak Protesilaos²⁷¹, na kilka przynajmniej godzin wrócił z podziemia, byśmy przykład na uwierzenie mieli? Wszystkie te wymysły chorobliwej fantazji i głupie pociechy, przez zwodniczych poetów, by pieśnią swym trochę wdzięku dodać, dowcipnie zostały zmyślane, co naturalnie wy łatwowierni wskrzesiwszy, na Boga waszego w haniebny sposób przenieśliście²⁷².

Tutaj Fronton dotyka ważnego problemu dla chrześcijan, czyli wiary w zmartwychwstanie i życie wieczne. Wydaje się, że nie zna *Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian*.

12. Nawet z tego, co jest, nie potraficie wyciągnąć nauki, tak zwodzą was próżne obietnice i daremne życzenia: z tego, co życie wam przynosi, sądzicie, biedacy, co was czeka po śmierci. Oto część z was większa, i to lepsza, jak mówicie, biedę cierpi i haruje o chłodzie i głodzie, a Bóg znosi to, jak gdyby tego nie widział, nie chce ani nie może swoim pomóc: czyli jest albo bezsilny, albo niesprawiedliwy!

271 Protesilaos, postać mityczna. Uczestniczył w wyprawie na Troję. Pochodził z Tesalii. Zabity przez Hektora, został przywrócony do życia na prośbę żony Laodamii jako nagroda za wierność. Powrócił na ziemię i razem z Laodamią umarł. MEKA, s. 620.

272 Fronton z Cytry, *Mowa przeciwko chrześcijanom*, 11.

Chrześcijanie w większości cierpią biedę, harują o chłodzie i głodzie. Fronton przy okazji prześmiewczej krytyki ukazuje sytuację społeczną chrześcijan w II wieku. Może jest to obraz społeczności rzymskiej albo prowincji rzymskich, czyli także Achai. Na podstawie ubóstwa doświadczanego przez chrześcijan Fronton wnioskuje o bezsilności Boga. Tak myśleli niektórzy chrześcijanie w Filipii, a także Filemon. Paweł w *Listach do Filipian* i w *Liście do Filemona* przedstawił chrześcijańską wizję ubóstwa, ogłocenia i niewolnictwa lub też chrześcijańskiego braterstwa.

Ty, który o nieśmiertelności po śmierci marzysz, teraz, kiedy przed niebezpieczeństwem się trzęsiesz, kiedy gorączka cię pali, kiedy ból cię szarpie, czy nie czujesz jeszcze, w jakim jesteś położeniu? Czy nie widzisz jeszcze twojej znikomości? Wbrew twojej woli, biedaku, jesteś skazany na twą ułomność i nie chcesz tego przyznać! Pomijam jednak to, co wszystkim wspólne. Ale przypatrzcie się tylko! Dla was te groźne ukazy, wyroki śmierci, męczarnie i krzyże – tylko już nie po to, byście je czcili, ale byście na nich zawisli; dla was ogień, który wy przepowiadacie sobie, ale którego boicie się. Gdzie jest ten Bóg, który zmartwychwstającym może pomóc, a tylko żyjącym nie może? Czyż Rzymianie bez waszego Boga nie rozkazują, nie królują, nie są w używaniu całej kuli ziemskiej i waszymi panami?²⁷³

Jak w lustrze ukazany jest sposób postępowania z chrześcijanami. Ukazy, wyroki śmierci, męczarnie, krzyże. Fronton potwierdza to, o czym mówili apologety i o czym także wspominał Minucjusz Felix²⁷⁴ w swoim piśmie, w którym mamy zachowany fragment dzieła Frontona. W następującym fragmencie daje także opis tego, czego chrześcijanie nie robią: nie chodzą na przedstawienia, na zapasy, na uczy. Prowadzą proste i skromne życie. Tutaj Fronton sam sobie przeczy. Wcześniej oskarżał o rozpustę, a tutaj mówi o życiu bardzo ascetycznym.

Wy zaś pełni trwoźnego oczekiwania i troski wstrzymujecie się od godziwych przyjemności: nie chodźcie na przedstawienia, nie bierzecie udziału w procesjach, z dala są od was uczy publiczne i uroczyste zapasy, wzdrygacie się przed pokarmami i napojami, z których należą część już bogom ofiarowano. W ten sposób obawiacie się bogów, których

273 Ibidem, 12.

274 Minucjusz Felix, *Oktawiusz*, POK 2, t. J. Sajdak, 1925.

istnienie negujecie. Kwiatami głowy nie wieńczycie, ciała wonnościami nie upiększacie; zachowujecie pachnidła na pogrzeb, wieńców nawet na groby nie dajecie, ciągle bladzi, trzęsący się, godni litości – ale naszych bogów. Tak nieszczęśni ani po śmierci nie zmartwychwstajecie, ani przed śmiercią nie żyjecie!

Dlatego, jeśli choć trochę rozumu i zastanowienia macie, przestańcie nieba przestworza i świata losy i tajemnice badać; wystarczy na to patrzeć, co pod nogami leży, szczególnie dla ludzi bez nauki i kultury, prostych i nieokrzestanych, którym nie dano zrozumieć stosunków politycznych, tym więcej odmówiono rozprawiać o rzeczach boskich.

13. A jeśli macie ochotę pofilozofować, to niech ktoś z was, czujący się na siłach naśladuje, jeśli potrafi, Sokratesa, księcia filozofii. Znana jest jego odpowiedź, ilekroć się go pytano w kwestii spraw niebieskich: Co nad nami, to nie dla nas. Słusznie więc wyrocznia dała mu świadectwo wyjątkowej mądrości [...] Co jest wątpliwe, powinniśmy zostawić tak, jak jest, a nie wydawać wyroku lekkomyślnie i śmiało tam, gdzie wielu wielkich myślicieli jeszcze przemyśliwa; inaczej albo zabobon starych bab będzie górą, albo wszelka religia upadnie²⁷⁵.

Echo tego ataku znajdujemy u Feliksa Minucjusza w *Oktawiusz* 9, 6. Podobnie negatywne nastawienie do chrześcijan mieli lekarz Galen i Lukian (Lucjan) z Samosat²⁷⁶:

A stało się tak, że Peregrinos wypuszczony został na wolność przez ówczesnego namiestnika Syrii, męża zamiłowanego w filozofii, który zmiarkowawszy, że ma bzika i że chętnie poniósłby śmierć, byle tylko tym rozgłos sobie zyskać, puścił go wolno, nawet za godnego chłosty nie uznawszy [...] Puścił się więc po raz wtóry na tułaczkę, należyte wyposażenie na podróż znajdując u chrześcijan, którzy mu niby traban-ci towarzyszyli, obficie go we wszystko zaopatrując. I jakiś czas tak sobie popasał. Następnie przeskrobawszy coś i u nich – zdaje się, że przyłapano go na pożywaniu czegoś u nich wzbronionego – odepchnięty przez nich, popadł w nędzę²⁷⁷.

275 Fronton, *Mowa przeciwko chrześcijanom*, 12–13.

276 Tekst pochodzi z: *Pierwsi świadkowie*, op. cit., s. 369–371.

277 Lukian z Samosat, *De morte Peregrini*.

Lukian pisze, że „Pont był zalany bezbożnikami i chrześcijanami”. Ponadto informuje, że byli także w Atenach, gdyż ich wypraszano z udziału w uroczystościach, zrównując z niedowiarkami lub epikurejczykami. Znowu ważna dla nas informacja, potwierdzająca opinię o obecności chrześcijan na terenie Grecji i Pontu w II wieku. Wraca także pytanie o brak śladu ich obecności. Czyżby różnili się tylko sposobem życia, a nie posiadaniem przedmiotami, świątyniami i cmentarzami?

Kiedy w końcu zastęp ludzi rozumnych, a głównie zwolennicy Epikura – była ich zaś spora kupka – niby po silnym upiciu się przechodząc do przytomności, poczęli przeciw niemu [Aleksandrowi] ligę organizować, a po miastach odkrywano z wolna całą szarlatanerię i cały aparat tej nędznej komedii, wtedy on celem rzucenia na nich postrachu głosi, że Pont zalany jest bezbożnikami i chrześcijanami, którzy najpodlejsze rzucać na niego ośmielają się obelgi, i każe ich, jeśli ludność chce sobie łaski boga zaskarbić, kamieniami przepędzić [...] A [Aleksander] ponadto wymyślił rzecz taką: ustanowił uroczyste święto mające się odbywać corocznie przez trzy dni z rzędu z obnoszeniem pochodni i odprawianiem specjalnych ceremonii. Pierwszego dnia odbywało się, podobnie jak w Atenach, otwarcie uroczystości wezwaniem następującej treści: „Jeśli jakiś niedowiarek, chrześcijanin lub epikurejczyk przyszedł szpiegować obrzędy tajemne, niech się stąd zabiera, wierni zaś niechaj dla swego dobra biorą udział w świętych obrzędach boga”. Po czym następowało zaraz na początku wypędzenie, które on inicjował słowami: „Precz z chrześcijanami!”. A tłum cały wtórzył mu okrzykiem: „Precz z epikurejczykami”²⁷⁸.

Siwicka²⁷⁹ uważa, że Lukian przedstawia Peregrinusa jako szaleńca i opętanego, żadnego sławy cynika, oszukującego prostych ludzi, w tym chrześcijan. Pochodzący z małej miejscowości Parion w Myzji nad Hellespontem prowadził życie niemoralne, dopuszczając się wszelkiego rodzaju nieczystości, w tym pedofilii i homoseksualizmu. Miał także zabić swego ojca. Spotkał się w Palestynie z chrześcijanami i dołączył do nich. Był nawet nauczycielem i przełożonym wspólnoty. Miał także napisać

278 Ibidem, 14–16.

279 M. Siwicka, *Peregrinos Lukiana z Samosat – szaleństwo w krzywym zwierciadle satyry*, Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae XXIII/2, 2013, s. 153–170.

jakieś pisma dla chrześcijan²⁸⁰. Wspomina o nim również Aulus Gelliusz²⁸¹, bardziej życzliwy w ocenie. Filostrat Starszy²⁸², opisując życie sofistów albo pseudofilozofów, opisuje konflikt pomiędzy Peregrinusem (Proteusem) i Herodem Attykiem. Spotkali się w Atenach, ale i w Olimpii przed samospaleniem Peregrinusa. Także Ammianus Marcellinus w *Res Gestarum Libri*, 29, 1, 39, mówi o Peregrinusie. Jego postać pojawia się także u pisarzy chrześcijańskich²⁸³. Postać Peregrinusa jest istotna ze względu na jego kontakty z chrześcijanami. Jest świadectwem na to, że w drugiej połowie II wieku chrześcijanie byli znani i obecni także na terenie Achai. Należeli do nich też filozofowie, czasem o złej reputacji. Osoby niechętne chrześcijaństwu wykorzystywały postać Peregrinusa do ataków na chrześcijan. Tak też czynili między innymi Filostrat Starszy i Celsus. Lukian jeszcze w innej satyrze zatytułowanej *Rybak albo zmartwychwstał*²⁸⁴ opisuje swoje spojrzenie na świat. Można w tym stwierdzeniu dojrzeć także jego ocenę chrześcijan:

Nienawidzę chępliwości, nienawidzę kuglarstwa, nienawidzę kłamstwa, nienawidzę nadętości i nienawidzę wszystkich obrzydliwych ludzi tego rodzaju... Kocham prawdę, kocham piękno, kocham prostotę i to co jest związane z umiłowaniem tych rzeczy.

Patrząc na chrześcijan przez pryzmat Peregrinusa, widzimy odwrotność nauczania ewangelicznego. Widać, jak w czasie panowania cesarza filozofa rozpoczyna się ostra konfrontacja intelektualna z chrześcijaństwem. Miała ona także wymiar dramatyczny, jak choćby wspomniane już męczeństwo św. Justyna. Sinko uważa, że Marek Aureliusz dbający o dobro ogółu nie mógł być dobrze nastawiony do tych, co dbają o zbawienie jednostki. Jako stoik nie rozumiał wiary w zmartwychwstanie. Nie darzył także sympatią chrześcijan ze względu na problemy na wschodzie. Nie zareagował na prośbę biskupa hieropolitańskiego Apolinarego,

280 Lukian, *De morte Peregrini*, tł. M.K. Bogucki, s. 1–2.

281 Aulus Gelliusz, *Noctes Atticenses* XII, 11, 1.

282 Filostrat Starszy, *Vitae Sophistarum* 2,1,33.

283 P. Pilhofer, M. Bauman, J. Gerlach, D. Hansen, *Der Tod des Peregrinus*, Darmstadt 2005.

284 Por. Lukian, *Piscator*, s. 20, oraz K. Korus, *Poetyka Lukiani*, w: M. Siwicka, *Peregrinus Lukiana z Samosat*, op. cit., s. 163–164.

by bronił chrześcijan przed napadami pogan²⁸⁵. Chrześcijanie bronili się przez swoich apologetów: Meliton z Sardes²⁸⁶ wskazywał na rozwój Rzymu dzięki rozwojowi chrześcijan, a Atenagoras starał się wykorzystać dobre relacje z dynastią Antoninów. Apologeci ukazywali chrześcijaństwo jako spadkobiercę cywilizacji grecko-rzymskiej, sprzymierzeńca filozofii. Być może w obronie słabnącego pogaństwa Marek Aureliusz w 176 roku wzmocnił Akademię w Atenach i uposażył część katedr.

Komodus (180–192). Euzebiusz wspomina, że w jego czasach biskupem Aleksandrii został Julian po Agryppinusie. Piszze także:

W tych samych czasach za panowania Komodusa, nasze położenie zmieniło się na lepsze i pokój, a z nim łaska Boża rozlały się na Kościoły całego świata... nawet mnóstwo Rzymian, znakomitych majątkiem i urodzeniem, garnęło się do zbawienia z całymi swymi rodzinami²⁸⁷.

Jeszcze za czasów Komodusa św. Ireneusz z Lyonu napisał *List do Filipian*, co potwierdza, że wspólnota założona przez Pawła ciągle żyła. Wspominając biskupów różnych Kościołów, spośród greckich miast wymienia tylko Korynt i biskupa Bakchilosa²⁸⁸, który był zaangażowany w spór dotyczący Wielkanocy.

Septymiusz Sewerus (193–211). Na czas jego panowania przypadła druga wojna partyjska (197–198). Panowanie Sewera opisuje Euzebiusz w VI księdze *HE*. W tym czasie Kościół był dręczony różnymi herezjami. Euzebiusz w *HE V*, 18 wspomina o herezji katafrygów i apologii Apoloniusza z około 200 roku n.e., który działał w Efezie. Według Euzebiusza w 202 roku rozpoczęły się prześladowania chrześcijan. Najwięcej męczenników było w Egipcie. W czasie tych prześladowań został umęczony także ojciec Orygenes, Leonides²⁸⁹. Prześladowano głównie tych, którzy udzielali chrztu lub go przyjmowali (męczennicy: Potamiana, Bazylides, Marcella, wspomina o nich Euzebiusz VI, 5). Opisując życie Orygenes, wspomina Euzebiusz, że Orygenes, szukając różnych tłumaczeń Pisma Świętego:

285 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 337.

286 Euzebiusz, *HE IV*, 13, 6.

287 Euzebiusz, *HE V*, 21.

288 Euzebiusz, *HE V*, 2, 4, 22, 23.

289 Euzebiusz, *HE VI*, 1.

znalazł inne tłumaczenia, różniące się od ogólnie znanych przekładów Akwili, Symmacha i Teodotiona, wydobył je na światło dzienne z nie wiem jakich zakamarków, gdzie od dawna leżały ukryte. Ponieważ nie wiedział, czyje to były przekłady, zaznaczył tylko, że jeden z nich znalazł w Nikopolis pod Akcjum, drugi natomiast w jakiejś innej miejscowości²⁹⁰.

Informacja ta jest potwierdzeniem obecności Orygenesusa na terenie Grecji. Potwierdza także istnienie wspólnot żydowskich i chrześcijańskich w tym czasie. Jest dowodem na zainteresowanie pismami żydowskimi i chrześcijańskimi. Wydaje się, że mamy do czynienia z różnymi wizjami w ramach samego chrześcijaństwa. Przykładem jest między innymi Tertulian, który odejście z Kościoła. Można wskazać chrześcijaństwo radykalne (montaniści, marcjoniści), bez kompromisów, i chrześcijaństwo wchodzące w kręgi władzy. Proculus chrześcijanin był lekarzem na dworze Sewera. Prosenes był skarbnikiem. Edykt wydany przez Sewera zabraniał obywatelom rzymskim przyjmować chrześcijaństwo lub judaizm. Najczęściej ofiarami byli neofici i katechumeni. W celu uzasadnienia tego antychrześcijańskiego dekretu Ulpianus, prawnik cesarza, starał się wskazać wcześniej istniejące podobne dokumenty²⁹¹.

9.2. Znane osobistości

Filozofia w II wieku to przed wszystkim sofistyka, określana jako druga.

9.2.1. Sofiści

Robili oni często karierę polityczną i byli na dworze cesarów. Jednym z nich był Polemon z Frygii, ceniony przez Hadriana i Antoninusa Piusa. Miał swoją szkołę wymowy w Smyrnie.

²⁹⁰ Euzebiusz, *HE* VI, 16.

²⁹¹ Por. J. Moreau, *La persécution du christianisme dans L'Empire romain*, Paris 1956. Por. J. Danielou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, op. cit., s. 119.

Maksym z Tyru urodził się około roku 180, sofista. Jego mowy przypominają Plutarcha i Diona z Prusy²⁹² (Chryzostoma) (40–120). Stoik i cynik zbliżony do szkoły medioplatońskiej. Według niego Bóg jest transcendentny. Mowa 41 o opatrności wskazuje na znajomość Biblii przez Maksyma. Wydaje się, że częściowo był zależny od doktryny chrześcijańskiej, ale także od nowoplatonizmu²⁹³. Szczególnie odnosi się to do doktryny o opatrności Bożej. Mimo deklarowanego monoteizmu wierzy w byty pośrednie, tak rozumie aniołów będących bytami służebnymi. Uważał, że poeci byli pierwszymi filozofami, w mowie 26: *Czy istnieje filozofia Homera* dowodził, że Homer był filozofem i monoteistą.

Herod Atticus żył od 101 do 177 roku, pochodził z Maratonu. Był uczniem sceptyka Favorinusa, retorów Polemona i Sekundusa²⁹⁴. Grecki arystokrata, bogaty rzymski senator i sofista. Posiadał willę w Kifisji²⁹⁵. Wybudował między innymi stadion, teatr i odeon u stóp Akropolu. Wspominałem o jego związkach z Markiem Aureliuszem.

Marek Korneliusz Fronton (druga połowa II wieku). Już wcześniej wspomniany i cytowany. Był nauczycielem Marka Aureliusza, zachowała się ich korespondencja w języku łacińskim i greckim. Korespondował także z matką Marka Aureliusza i Herodem Attykiem. Pełnił funkcję konsula w roku 143. Wygłosił w senacie w roku 160 mowę przeciwko chrześcijanom. Podobnie jak jego uczeń należał do stoików, wydaje się, że łączyła ich relacja bardzo głębokiej przyjaźni.

Favorinus z Arleate (85–150). Sceptyk i sofista, uczeń Maksyma. Słynny z powodu *Mowy korynckiej*. Narzeka w niej, iż wyrzucono jego figurę z biblioteki korynckiej, a on swoim życiem pokazuje, iż jest w pełni Helenem. Został wyrzucony przez Hadriana na Chios. Dał opis Koryntu, ale przede wszystkim swojej próżności. Favorinus miał wielu przyjaciół wśród filozofów. Przyjaźnił się z Plutarchem, Herodem Attykiem, Demetriusem cynikiem, Korneliuszem Frontonem i Aulusem Gelliuszem.

292 M. Szarmach, *Dion z Prusy. Monografia historyczno-literacka*, Toruń 1979. Rozprawy UMK.

293 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 584.

294 Ibidem, s. 548.

295 Swetoniusz, *Żywoty cesarzy*, op. cit., *Wespazjan*; Filostratus, *Vitae sophistaes*, 2,1 Aulus Gellius.

Lukian z Samosat (125–195). Wspomniany już wcześniej autor *De morte Peregrini*. Przebywał pewien czas w Atenach, po roku 165. Bywał także w Koryncie i Olimpi, gdzie był świadkiem spalania się Proteusa, który miał być oszustem i chrześcijańskim biskupem. Tak pisał o Chrystusie:

chrześcijanie oddają jeszcze dziś boską cześć wielkiemu czarodziejowi (goes), który został ukrzyżowany w Palestynie, ponieważ wprowadził nowe wtajemniczenie telete²⁹⁶.

Podziwiał natomiast, ale i wyśmiewał solidarność i serdeczność chrześcijan, uważając ich za naiwnych:

chrześcijanie uważając to za wielkie nieszczęście próbowali go wszelkimi sposobami uwolnić, a gdy to się nie udało, otoczyli więźnia szczerą opieką. Już od świtu gromadziły się przed jego więzieniem staruszki, wdowy i młode sieroty, znaczniejsi chrześcijanie przekupywali nawet dozorców więzienia i spędzali z nim całe noce, spożywali z nim przyniesione posiłki i czytali razem święte księgi. (19) ... ci opętanci wmówili w siebie, że są nieśmiertelni z ciałem i duszą i będą żyli wiecznie. Dlatego też gardzą śmiercią, a nawet wielu z nich dobrowolnie ją ponosi. A nadto pierwszy ich prawodawca wpoił w nich mniemanie, że wszyscy są między sobą braćmi, odkąd się nawrócą, tj. wyprą się greckich bogów. Oddają oni cześć temu ukrzyżowanemu sofście i żyją według jego praw. Dobra uważają za wspólną własność... zręczny oszust, który umie wykorzystać sytuację... wkrótce wzbogaci się na koszt prostaczków, z których w duszy się śmieje²⁹⁷.

Być może ta opinia Lukiana wyjaśnia częściowo powód marginalizowania chrześcijan. Nie są traktowani jak elita intelektualna, ale jak prostaczkowie, dają się łatwo wykorzystać. Dziwacy, sofści, czczący innego ukrzyżowanego sofistę. Godni pożałowania, a nie naśladowania.

296 Lukian, *De morte Peregrini*, 11.

297 Ibidem, 19, w: T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 608.

9.2.2. Historycy

W pracach historyków z II wieku nie posiadamy zbyt wielu odniesień do chrześcijan. Pomijają oni ich obecność. Wspomnę tylko kilku.

Pauzaniusz w *Opisie Grecji* 1.1.4 pisze o świątyni znajdującej się w okolicach Kerameiku i poświęconej Nieznanemu Bogu. Sam Pauzaniusz nigdy nie wspomina budowli chrześcijan.

Dion Kasjusz żyjący na przełomie II i III wieku n.e. Pełnił funkcję konsula w czasie panowania Kommodusa (205) i Aleksandra Sewera (229). Napisał po grecku *Historię Rzymu*.

Athenaeus, Atenajos żył na przełomie II i III wieku, napisał *Ucztę sofistów*, w której przekazuje nam liczne fragmenty dzieł pisarzy greckich i rzymskich. Na uczcie byli sofisci, retorzy, poeci, muzycy, prawnicy, lekarze, gramatycy, filozofowie, wesołkowie i wagabundzi.

Aulus Gellius (125–180), wychowany w Atenach, historyk piszący po łacinie *Noce attyckie*. Jego uczeń, Lukian (Lucjan) z Samosat²⁹⁸, opisał historię Peregrinusa Proteusa, chrześcijanina i cynika z Palestyny, mieszkającego także w Atenach²⁹⁹. Przez jakiś czas Proteus należał prawdopodobnie do sekty ebionitów. Sam wygłosił swoją mowę pogrzebową przed samospaleniem w Olimpii. W pamflecie Lukiana (Lucjan) *De morte Peregrini* możemy znaleźć trochę informacji o chrześcijanach żyjących w II wieku. Peregrinus wszedł w konflikt ze swoim benefaktorem Herodem Attykiem, ratował się prawem azylu przy ołtarzu Zeusa Olimpijskiego (153/157)³⁰⁰. Później się pogodzili.

W II wieku filozofowie podejmują kwestie filozoficzne i zajmują się literaturą o charakterze encyklopedycznym. Świadczą o tym *Kwestie biesiadne* Plutarcha, *Sofisci przy uczcie* Ateneusza i *Uczta Trymalchiosa* Petroniusza³⁰¹.

298 G. Bagnan, *Peregrinus Proteus and the Christians*, w: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 4, H. 1 (1955), s. 107–112, <http://www.jstor.org/stable/4434437>.

299 Aulus Gellius, *Nocte Atticae*, XII, 11.

300 Lukian, *De Morte Peregrini*, 18–19.

301 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 362.

9.2.3. Sceptycy

W II wieku sceptykami w większości byli słynni lekarze, wśród nich Galen (129–200) pochodzący z Pergamonu i należący do eklektyków. Studiował medycynę między innymi w Koryncie. Będąc lekarzem i filozofem, dość krytycznie odnosił się do chrześcijan:

Większość ludzi nie posiada zdolności umysłowych pozwalających na to, by śledzić poszczególne kroki w jakimś rozumowaniu dowodowym. Potrzebują więc przypowieści i z nich czerpią mądrość. W ten sposób w naszych czasach widzimy tych, których zwą chrześcijanami, jak czerpią swoją wiarę z przypowieści (i z cudów), a jednak częstokroć prowadzą się w ten sam sposób, jak ci, co filozofują. Codziennie możemy obserwować, jak nie troszczą się o śmierć (ani o to, co po niej następuje), a także jak bardzo są wstrzemięźliwi, jeśli chodzi o stosunki płciowe. Nie brakuje wśród nich mężczyzn, a nawet i kobiet, co wystrzegają się tych stosunków przez całe życie; i wielu jest takich, co w samodyscyplinie i umiarkowaniu w jedzeniu i piciu, a także w namyślnym poszukiwaniu sprawiedliwości osiągnęli poziom równający się z prawdziwymi filozofami. [...] Łatwiej nauczyć odmienną doktrynę zwolenników Mojżesza i Chrystusa niż lekarzy i filozofów, którzy trzymają się mocno nauki swoich szkół. [...] Od początku nie dawajmy posłuchu prawidłom nieudowodnionym, jakby nas zaprowadzono do szkoły Mojżesza i Chrystusa, i to w takiej dziedzinie, w której podobna postawa jest najmniej stosowna. [...] Gdybym miał na względzie ludzi, którzy pouczają swoich uczniów w podobny sposób jak zwolennicy Mojżesza i Chrystusa swoich – nakazując im przyjąć każdą rzecz na wiarę – nie dałbym ci definicji³⁰².

Ocena chrześcijan jest dość surowa. Galen uważa, że wiara chrześcijan jest sprzeczna z rozumowym podejściem. Mówi o nieudowodnionych prawidłach, czerpaniu wiedzy z przypowieści. Tak chrześcijaństwo, jak i religia mojżeszowa są alogiczne, pozbawione zdolności tworzenia właściwych definicji i wnioskowania. Tak twierdzi Galen. Wiara wydaje się naiwnym akceptowaniem twierdzeń bez dowodu i logicznego procesu. Galen nie dostrzegał oryginalności chrześcijaństwa ani religii

302 Fragment z dzieła Galena w: F. Ruggiero, *Szaleństwo chrześcijaństwa*, Kraków 2007, s. 103.

żydowskiej. Umykał mu personalny i relacyjny charakter tych religii. Zarzuty Galena były typowe i występowały u różnych przeciwników chrześcijan. Z drugiej strony mamy konkretne świadectwo o chrześcijanach i ich sposobie życia. Oczywiście nie jest to świadectwo odnoszące się szczególnie do chrześcijan Achai.

Herodotos z Tarsu był wspomniany przez Galena. Należał do szkoły pneumatyków. Większą część swego życia (II wiek) spędził jako lekarz w Rzymie. Był prawdopodobnie uczniem innego lekarza z Tarsu, Athenajosa³⁰³. Sinko wspomina, że napisał dziełko *Sieci (Diktyaka)*, w którym objaśniał i jednocześnie zwalczał 50 tez filologiczno-medycznych, stosując zasady sofistyki³⁰⁴.

9.2.4. Platonicy II wieku

Apulejusz z Madaury studiował w Atenach. Jego *Metamorfozy i Florida* oddają ducha synkretyzmu panującego w Atenach. Atmosfera ciekawości, wymieszania religii i filozofii jest dostrzegalna w jego twórczości. W *Metamorfozach* wspomina Kenchry. W *Złotym osle* podaje bardzo złośliwy opis żony chrześcijanki:

Ów młynarz, co mnie za pieniądze nabył, sam był ostatecznie człkiem dobrym i całkiem pobożnym, ale los dał mu połowicę, szelmę babę, że drugiej takiej nie znajdziesz; cierpiał przez nią w małżeństwie i gospodarstwie swym tak, że – dalibóg – ja nieraz w milczeniu użalałem się jego doli. Bo zaiste nie brakowało tej łajdackiej babie nawet jednej jedynej wady, ale wszyścusiennie nieprawości spłynęły do jej duszy jak do jakiegoś błotnisteo ścieku: rozżarta, uparta, pijaczka, pieniaczka, przecherka, ścierka, chciwa w swej paskudnej brudocie a rozrzutna w plugawym marnotrawstwie, wszelkiej wierności wroga, wszelkiej wstydlivości nieprzyjaciółka. Wzgardziwszy i podeptawszy nogami święte bóstwa, zamiast jakiejś wyraźnej religii udawała bezbożnie wiarę w boga, o którym głośli, że jest jednym jedynym, i zmyślona i pustą pobożnością mydliła oczy wszystkim ludziom, nieszczęsnoo zaś małżonka swego ciągle oszukiwała; już od rana pijana, oddawała się rozpucie bez przerwy, z kim się dało³⁰⁵.

303 Galen, *De Element. ex Hippocr.*, I. 6.

304 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 366.

305 Apulejusz, *Złoty osioł*, IX, 4, przeł. E. Jędrkiewicz, Warszawa 1997.

Apulejusz z jednostkowego być może przypadku wyprowadza opinię o chrześcijanach jako pijakach i nieuczciwych obywatelach. Problem alkoholizmu, plotkarstwa i nieuczciwości istniał wśród chrześcijan. Sami tego nie ukrywali. *Listy św. Pawła do Tymoteusza*³⁰⁶ są dowodem na to. Opis Apulejusza nie jest więc oryginalny. Św. Paweł jest nawet ostrzejszy, gdyż mówi, że część kobiet poszła za Szatanem. Paweł opisywał wspólnoty żyjące w drugiej połowie I wieku. Apulejusz być może ma przed oczyma jakąś chrześcijankę z II wieku z Grecji lub z Madaury w Afryce.

Albinus był nauczycielem Galena. Pochodził z Azji. Czasami utożsamia się go z Alcinusem i jego tekstem dotyczącym filozofii Platona. Nauczycielem zaś tak Apulejusza, jak i Albinusa był Gajusz, którego wspomina Porfiriusz w *Vita Plotini* 14. Zarówno Albinus³⁰⁷, jak i Apulejusz mówili o *arcana doctrina* Platona: „zrozumienie niewypowiedzianego boga, tylko niekiedy, niby jasne światło, gwałtownym błyskiem w najgłębszej ciemności, migoce zaledwie mędrcom, którzy mocą ducha oddalili się, o ile możliwości, od ciała”³⁰⁸. Sinko widzi tutaj podobieństwo z doktryną Plutarcha i Maksyma z Tyru. Dostrzega także pewien synkretyzm, któremu ulegał platonizm w tym czasie. Przeciwno tej tendencji występował rektor Akademii Platońskiej Kalwizjusz Taurus, który dbał o czystość platonizmu, był przeciwny mieszaniu platonizmu ze stoicyzmem i perypatetyzmem. Ale już Numenius z Apameii końcem II wieku wprowadzi do platonizmu także elementy filonizmu i chrześcijańskiej gnozy. Można to tłumaczyć jego semickim pochodzeniem, ale także pewną nośnością i obecnością chrześcijaństwa w świecie kultury w II wieku³⁰⁹.

9.2.5. Neopitagorejczycy

Neopitagorejczycy w swojej doktrynie o nieśmiertelności duszy i życiu ascetycznym wydawali się bliscy chrześcijanom. W II wieku widzimy

306 1 Tym, 2, 11–3, 11; 5, 3–15.

307 Albinus, *Logos* w. 27, por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 374.

308 Apulejusz, *De dogmate Platonis*, I, 5, <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius.dog1.shtml> (dostęp: 14.10.2022). Tłumaczenie T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 374.

309 Por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 374–375.

dwóch neopitagorejczyków mających jakieś związki z chrześcijanami: wspomnianego już Numeniusa i Kronosa.

Numenius z Apameii. Starał się pokazać, że platonizm jest zgodny z innymi kierunkami, również z naukami magów. Platona nazywał Mojżeszem mówiącym po attycku. Widać wpływ kultury żydowskiej, ale i chrześcijańskiej. Numenius nie uczył w Atenach, ale miał duży wpływ na pitagorejczyków i Akademię. Często wspomina go Porfiriusz w *Vita Plotini*.

Kronios, neopitagorejczyk, który wierzył w palingenezę i wędrówkę dusz. Jemu dedykował swój utwór Lukian z Samosat.

W II wieku rozpoczyna się intelektualna wojna z chrześcijanami. Celsus, Lukian, Kronios to przedstawiciele różnych szkół filozoficznych, którzy będą walczyć z chrześcijanami. Znali oni Pismo Święte, pisma apologetów i heretyckie. Posługiwali się nimi w swej walce. Celsus kończy swoją polemikę stwierdzeniem, „że chrześcijanie powinni albo całkowicie wyrzec się świata, albo brać udział we wszystkim, co tego świata dotyczy, także w tym, co jest złe w ich oczach”³¹⁰.

9.2.6. Oratorzy

Eliusz Arystydes³¹¹ (117–190). Pochodził z Myzji, ale studiował w Smyrnie, a później retorykę w Atenach u Heroda Attyka. Być może jego nauczycielem filozofii w Atenach był także Lucius. Był czcicielem Asklepiosa. Wykładał w Pergamonie. Znany jest z wielkich mów. Dla Aten ważniejsza była wierność pięknej greckiej mowie (attycyzm) niż siła wojska. Może w tym wielkim umiłowaniu pięknego języka kryła się później niechęć do chrześcijańskiej prostoty. Interesujące są mowy dotyczące Grecji, między innymi *Pochwała Aten*. Poniżej fragment mowy, najprawdopodobniej dotyczący chrześcijan:

Któż spośród żyjących ludzi znośliby cierpliwie tych, co popełniają więcej błędów językowych niżli słów wypowiadają? [...] Kradzież nazywają oni wspólnotą mienia, zawiść – filozofią, niedostatek – pogardą

310 Ibidem, s. 376. Jest to fragment z *Prawdziwego słowa*, zachowany u Orygenesusa.

311 *Aelius Aristides between Greece, Rome, and the Gods*, eds. V.W. Harris, B. Holmes, Columbia Studies in the Classical Tradition, Leiden/Boston 2008, s. xiii, 322.

bogactw. Głoszą miłość człowieka, a nikomu nigdy żadnego pożytku nic przynieśli [...] Innych nie zauważają nawet wówczas, gdy ci do nich podchodzą, dla bogaczy jednak gotowi są w jednej chwili wyruszyć choćby za granicę. Gdy tylko ktoś bogaty się zbliży, zaraz go zwąchają, przyjmują serdecznie, prowadzą i obiecują nauczyć cnoty. Innym, choćby do nich przemówili, nie odpowiedzą zyczliwie, a służących w bogatych domach kucharzy i piekarzy, a także ludzi jakiegokolwiek inne piastujących tam stanowiska, zanim się jeszcze dobrze zobaczą, już z daleka od razu pozdrawiają, jakby tylko po to z łoża wstali. Kręcą się ciągle po przedsiionkach, przestając więcej z odźwiernymi niż z panami, swoje pochlebstwa naprawiają beczelnością [...] Zwodzą jak pochlebcy, błotem obrzucają, jak możni, bo łączą w sobie dwie najgorsze i najbardziej przeciwstawne przywary: uniżenie i zuchwalstwo, bardzo podobni w swoim postępowaniu do tych *bezbożników z Palestyny*. Znakiem bowiem wyraźnym bezbożności także i tamtych jest ich brak szacunku dla godniejszych. I ci również w pewien sposób odcięli się od Hellenów, a zwłaszcza od wszystkich ludzi godniejszych [...] Są zgola niezdolni do realnej współpracy w jakimkolwiek dziele pożytecznym, najrzęczniejszą zaś ze wszystkich potrafią burzyć ogniska domowe, wprowadzać niepokój i skłócać domowników między sobą, oświadczając przy tym, że wszelkimi sprawami sami pokierują. Żadnej owocnej nauki nigdy ani nie głosili, ani nie znaleźli, ani w czyn nie wprowadzili. Świąt uroczystych nie wyprawiają, bogów nie czczą, miastom radą nie służą, smutnych nie pocieszają, powaśnionych nie godzą ani młodzieży, ani nikogo innego nie pouczają, o piękno wymowy nie dbają, lecz powłaziwszy w nory wyczyniają tam rzeczy przedziwne³¹².

Eliusz surowo ocenia chrześcijan. W listach Pawła także pojawiają się surowe oceny wspólnot, lecz nie są one uogólnieniami. Dotyczą tylko niektórych jednostek. Eliusz niemiłosierne zachowanie niektórych chrześcijan rozciągnął na wszystkich chrześcijan. Zarzuca im, że odcięli się od Hellenów i od wszystkich ludzi godniejszych. Zarzuty te trudne są do przyjęcia, gdyż w II wieku w różnych częściach imperium rzymskiego chrześcijanie mocno zaznaczyli się jako pisarze, apologety.

312 Eliusz Arystydes, *Pochwała Aten*, fragment mowy XLVI, w: *Pierwsi świadkowie*, op. cit., s. 371–371.

9.3. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i z Grecji w II wieku

Atenagoras z Aten działał w II wieku. Około roku 177 napisał dzieło *O zmartwychwstaniu* oraz *Presbeia Peri ton Christianom*. Skierował prośbę do cesarza Marka Aureliusza, wstawiając się za chrześcijanami. Uznając i objaśniając znaczenie Trójcy Świętej, podkreślał monoteizm. Mówił o aniołach, natchnieniu i dziewictwie oraz o nierozzerwalności małżeństwa. Atenagoras był zycliwie nastawiony do kultury i filozofii greckiej, oczekiwał także uczciwego traktowania chrześcijan. Zarzuty niemoralności, kazirodztwa, uczt z dzieci uznawał za nieuczciwe.

Arystydes – wspomina o nim Euzebiusz w *HE IV, 3, 3* – napisał apologię chrześcijan zaadresowaną do cesarza Antonina Piusa. W argumentacji idea Boga ukazana jest według zasad stoickich. Drogą poznania Boga jest rozmyślanie, medytacja. Zastosuje także teologię negatywną, pokazując, czego o Bogu powiedzieć nie potrafimy. Mocno krytykuje kultury pogańskie. Znajomość Boga prowadzi do czystości życia (Ap 15). Świat trwa dzięki modlitwie chrześcijańskiej (Ap 16).

Quadratus z Aten, biskup żyjący w czasach Marka Aureliusza, wspomniany przez Hieronima w *De Vir. Ill 19* oraz *Ep 70.4*. Podkreślał on nieprzemijającą wartość cudów Jezusa, trwającą również po Jego śmierci. Euzebiusz mówi, że Quadratus został biskupem po śmierci Publiusza *HE IV, 23*. Swoją *Apologię* miał wręczyć Hadrianowi w Atenach w 125 roku. Euzebiusz pisze o nim, że: „ofiarował i wręczył pismo cesarzowi Hadrianowi, *Apologię* religii naszej... jeszcze dzisiaj to pismo znajduje się w ręku bardzo wielu braci”³¹³.

Św. Justyn³¹⁴ żył w II wieku. W Efezie został chrześcijaninem. Podróżował na zachód do Rzymu w czasie panowania Antonina Piusa (136–161). Założył szkołę filozoficzną, której jednym z uczniów był Tacjan. Czy jadąc na zachód, odwiedził Ateny lub Korynt? Justyn w *Dialogu z Żydem Tryfonem* dał nam kilka danych biograficznych. Nie odnalazł odpowiedzi na dręczące go pytania w ówczesnych filozofach, odnalazł je w chrześcijanach, widząc świadectwo ich życia. Dwie apologie skierowa-

313 Euzebiusz *HE IV, 3*.

314 Euzebiusz, *HE IV, 18*. Mamy listę dzieł Justyna: *Mowa, Druga apologia, Do Greków, Odparcie zarzutów, O monarchii Bożej, Psalmista, Dialog przeciw Żydom (Tryfon), O duszy*.

ne do Antonina Piusa i do senatu rzymskiego obalają zarzuty kierowane pod adresem chrześcijan. Apologia zawiera także list cesarza Hadriana do prokonsula Azji Mniejszej, nakazujący, by wobec chrześcijan stosowano normalne prawo. Skarzy się również Justyn na cynika Krescensa.

Tacjan Syryjczyk żył w drugiej połowie II wieku. Odrzucił filozofię grecką. W *Oratio ad Graecos* i w *Diatessaron* przedstawia swoje poglądy. Po powrocie na wschód, być może przez Ateny, założył wspólnotę wiernych zwaną enkratystami (wstrzemięźliwymi) ze względu na radykalne odrzucenie tego, co słabe i ziemskie (np. pożycia małżeńskiego).

List do Diogneta pochodzi z II wieku. Nie znamy autora. Norden uważał, że jest to najświetniejsza rzecz, jaką chrześcijanie napisali w języku greckim. Opis życia chrześcijańskiego, który daje list, mógłby tłumaczyć brak świadectw typowo chrześcijańskich. Według autora listu, chrześcijanie korzystali z tego wszystkiego, czym posługiwali się ich sąsiedzi, ale czynili to w sposób naznaczony miłością i wiarą. Warto w tym miejscu przywołać cytat z tego dzieła, którego autor obrazowo podkreśla, że „czym jest dusza w ciele, tym są w świecie chrześcijanie. Dusze znajdujemy we wszystkich członkach ciała, a chrześcijan w miastach świata”³¹⁵.

Hermiasz napisał *Diasyrmos ton ekso Filosofon* (*Satyra na filozofów pogańskich*), w której wyśmiewał filozofów epoki klasycznej, opierając się na zbiorach, antologiach i podręcznikach³¹⁶. Trwają dyskusje, na ile pochodził z Lakonii i czy tworzył w II wieku.

Klemens Aleksandryjski był prawdopodobnie w Atenach około 160 roku. O jego pochodzeniu ateńskim wspomina Epifaniusz³¹⁷. Klemens starał się udowodnić w swoich pismach, że chrześcijanin jest prawdziwym filozofem. Łączy *pistis* z *gnosis*. Tylko chrześcijański gnostyk jest pobożny, gdyż zna prawdziwy kult Boga³¹⁸. Klemens stanowił wyzwanie dla filozofów pogańskich. Jednocześnie pokazywał, że jest możliwe wykorzystanie bogactwa greckiego dla myśli chrześcijańskiej.

315 *List do Diogneta* 6, tł.A. Świderkówna, wstęp i komentarz M. Szarmach, w: *Apologie*, ATK 1988.

316 Hermiasz, *Satyra na filozofów pogańskich*, w: *Pierwsi apologetci greccy*, op. cit., s. 491–511.

317 Epifaniusz, *De haeres.*, I.XXXII, 6.

318 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 403.

Hegesippus³¹⁹ (św. 110–180). Był kronikarzem w czasach papieży Aniceta i Eleuterosa (174–189). Występował przeciwko gnostykom i marcjonitom. Napisał *Memoranda*. Fragmenty dzieła Hegesippusa przetrwały u Euzebiusza³²⁰ oraz Hieronima³²¹. Pewien czas przebywał w Koryncie.

I trwał Kościół koryncki w prawowierności aż do Prymusa, który był biskupem w Koryncie. Zetknąłem się z nimi, gdy jechałem do Rzymu i przebywałem z Koryntianami kilka dni, w czasie których cieszyłem się wraz z nimi czystością wiary³²².

Biskup Pinytos³²³ z Krety napisał list do biskupa Koryntu, Dionizego, zachęcając, by był bardziej wymagający.

Biskupi. Wspomniani już byli Pinytos i Dionizy. Euzebiusz sporo miejsca poświęca Dionizemu, biskupowi Koryntu:

zasiadał na stolicy kościoła korynckiego i swą gorliwością w sprawach bożych otaczał nie tylko swych własnych poddanych, ale nie szczędził jej także obcym. Największy pożytek przyniósł wszystkim przez swe *Listy katolickie*, jakie pisał do różnych kościołów [...] Jeden z nich to *List do Lacedemończyków*; jest to katecheza prawowierności i zachęta do pokoju i jedności. Drugi jego *List do Ateńczyków* napomina do wiary i życia według ewangelii i zarzuca im niedbalstwo, tak że bez mała odpadli od wiary³²⁴.

Dowiadujemy się o żywym Kościele korynckim, o istnieniu wielu innych Kościołów w Lakonii i Atenach. Z informacji przekazanej przez Euzebiusza możemy się dowiedzieć o trudnościach tych wspólnot i twórczości literackiej biskupa Dionizego. Oprócz wspomnianych już listów napisał jeszcze do Kościołów na Krecie, w Amastris i w Poncie. Ten ostatni list pisał pod wpływem Bakchilidesa i Elpistosa do biskupa Palmasa. Napisał także list do papieża Sotera do Rzymu, wspominając o praktyce przychodzenia z pomocą biednym braciom cierpiącym

319 W. Telfer, *Was Hegesippus a Jew?* The Harvard Theological Review, 53.2, April 1960, s. 143–153.

320 Euzebiusz, *HE* II, 23; III, 20; III, 32; IV, 8; IV, 22.

321 Hieronim, *De viris illustribus*, 22.

322 Euzebiusz, *HE* IV, 22.

323 *HE* IV, 21.

324 Euzebiusz, *HE* IV 23, 1–3.

w kopalniach. Mamy więc echo prześladowań i doświadczeń Kościoła rzymskiego. Oprócz listów do Kościołów jest także wspomniany *List Dionizego do wiernej siostry Chryzofory*³²⁵. Korespondencja biskupa Dionizego wskazuje na liczne Kościoły, żywe wspólnoty, ale także na prześladowania i podziały.

Biskup ateński Publiusz według przekazu Euzebiusza został męczennikiem. Może jego męczeństwo było powodem trudności chrześcijan ateńskich, którzy pod wpływem strachu oziębli i mało nie stracili wiary?

Filip³²⁶, biskup Gortyny, do którego napisał list Dionizy. Kościół cierpi i jest dręczony przez heretyków, dlatego Dionizy wzywa Filipa, by unikał kontaktu z heretykami. Miał napisać rozprawę *Przeciwko Marcjonowi*, tak więc heretykami byłiby marcjoniści. Euzebiusz wspomnienie o biskupach kończy stwierdzeniem: „pisało jeszcze wielu innych, których prace po dziś dzień znajdują się w przechowaniu u braci”.

9.4. Papieże z Grecji

Św. Telesfor (127–137). Papież pochodzący z Grecji, chociaż urodzony w Terranuova w Calabri. Posługiwał w Rzymie w czasie nasilenia się różnych herezji, szczególnie gnostycyzmu Walentyniana. Miał wprowadzić post w czasie Wielkiego Postu, rozciągając go do siedmiu tygodni dla mnichów i kapłanów. Miał też wprowadzić Mszę św. o północy na Boże Narodzenie³²⁷. Niektórzy uważają go za twórcę *Gloria in excelsis Deo*. Często w osobie Telesfora zlewają się dwie różne osoby: papież i święty męczennik o tym samym imieniu z czasów Hadriana³²⁸.

Hygin, Hygeinos³²⁹ (138–149). Papież około 139 roku napisał list do wspólnoty ateńskiej. Był ateńczykiem i filozofem. Miał uporządkować różne funkcje kościelne, wprowadzając subdiakona oraz ojca i matkę chrzestną. Miał także określić udzielanie bierzmowania. W czasie jego pontyfikatu rozpoczęto budowę mauzoleum Hadriana. Zakończył ją Antonin Pius w 139 roku. W czasie pontyfikatu Hygeinosa toczyła się

325 Por. Euzebiusz, *HE* IV 23, 5–13.

326 Por. Euzebiusz, *HE* IV, 25.

327 Por. *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 22–23.

328 C. Rendina, *I papi*, op. cit., s. 36–37.

329 Ibidem, s. 37–38.

dyskusja z gnostykiem Cerdonem z Syrii. Apoteoza Hadriana także stwarzała trudną sytuację dla biskupa Rzymu. *Liber Pontificalis*³³⁰ mówi, że uporządkował duchowieństwo. Zmarł śmiercią naturalną, nie jest zaliczany do świętych.

Soter (162–170). Papież z Fondi w Campanii, z ojca Greka. Zaraz po wyborze na papieża wsparł Kościół koryncki. Biskup Dionizy z Koryntu w *Liście*³³¹ dziękował za pomoc. Dionizy wspomina o pomocy udzielanej tym, którzy cierpieli w kopalniach na zesłaniu między innymi w Chersonzie. W czasie posługiwania Sotera montaniści nabrali siły. Ich postawa antypaństwowa mogła także być przyczyną prześladowania chrześcijan. Tertulian co prawda wspomina o edykcie tolerancyjnym dla chrześcijan wydanym przez Marka Aureliusza w 174 roku po cudzie w Germanii, kiedy to *legio fulminante*³³² był uratowany od śmierci z pragnienia dzięki modlitwom chrześcijańskich żołnierzy. Taka była wersja pisarzy chrześcijańskich. Na kolumnie Antoninów jest także przedstawione to wydarzenie, ale jako cud Jupitera. Dla historii Kościoła Soter jest interesującą postacią. Miał zabronić kobietom dotykania kielicha i pateny oraz paleń kadzidła. Jest to interpretowane jako problem z diakoniami (Febe). W Kościele greckim istniały diakonisy, były to wdowy powyżej 60. roku życia. Pomagały przy chrzcie i bierzmowaniu kobiet. Towarzyszyły przy pogrzebach. Zajmowały się chorymi i ubogimi, jak opisuje św. Paweł w listach do Tymoteusza i Tytusa. W II wieku być może na skutek herezji i *sinisactes* (kobiety filozofki, uczestniczące w dyskusjach i zwyczajach filozofów, głównie pitagorejczyków i neoplatoników) w środowisku chrześcijańskim nazywano te kobiety *Agapete* lub *Subintroductae*³³³. Pisze o nich jako o herezji Epifaniusz w *Panarion* 68. Znacznie wcześniej podobny problem dostrzega papież Soter, starając się uporządkować dyscyplinę Kościoła³³⁴. *Liber Pontificalis*³³⁵ wspomina: „Ustanowił, żeby

330 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 24.

331 Hieronim, *De viris illustribus*, 27.

332 Tertulian, *Apologeticum* 5; *Ad Scapulam* 4; Euzebiusz *HE*, V, 5; Julius Capitolinus, *Vita Marci Antonini philosophi*, 24; Dion Cassius, *Hist. Rom.*, 71, 8–10; Suidas, *Julian*.

333 Por. Jan Chryzostom, *Adversus eos qui apud se habent subintroductas virgines*, 13. PG 47, 514. Synod w Ancyra w 314 roku, art. 19, zabrania tego typu praktyk. Były one pochodzenia gnostycznego.

334 C. Rendina, *I papi*, op. cit., s. 44–45.

335 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 26.

żaden mnich nie dotykał poświęconego korporału i nie nakładał kadzidła w kościele”. Budzi wątpliwość, czy w połowie II wieku mamy już zorganizowane życie mnisze, czy praktyka liturgiczna jest już tak rozwinięta.

Eleuterios, Eleuteriusz (170–185). Papież pochodzący z Nikopolis w Epirze. Miał wspierać powstanie Kościołów w Galii. W czasie panowania Marka Aureliusza w 177 roku umęczono tam między innymi biskupa Fotina i Blandynę³³⁶. W Rzymie umęczona była św. Cecylia. Po śmierci Marka Aureliusza w czasie panowania Commodusa Kościół mógł rozwijać się w większym pokoju. Eleuterios próbował prowadzić dialog z manichejczykami (praktyki ascetyczne), nie dało to jednak pozytywnych skutków. *Liber Pontificalis* dodaje jeszcze, że prowadził korespondencję z królem Brytanii Lucjuszem, który chciał zostać chrześcijaninem³³⁷. Informacja ta mogłaby świadczyć o tym, że wpływy chrześcijaństwa w czasach Antonina i Kommodusa były coraz bardziej znaczące, co także mogło sprowokować reakcje obronne ze strony pogan.

Zefiryn (198–217). Nie był Grekiem, ale jego decyzje miały wpływ na życie Kościoła powszechnego. Według *Liber Pontificalis* „stanowił prawa dla całego Kościoła..., żeby gdy biskup odprawia Mszę mając przy sobie wszystkich kapłanów, kapłani i szafarze w kościele trzymali przed sobą szklane pateny... jedynie duchowny służy wszystkim wiernym”³³⁸. Jeszcze wyraźniej widzimy, iż końcem II wieku istnieją kościoły i sprawowana jest liturgia za pomocą naczyń liturgicznych. Istnieje także pewien porządek i prawo dotyczące sposobu sprawowania. Początki regulacji widzieliśmy już w *Dziejach Apostolskich* i *Listach św. Pawła*. *Liber* podaje kolejne zasady.

9.5. Znani pisarze kościelni

Euzebiusz w *HE IV*, 21 wymienia sławnych pisarzy kościelnych, takich jak: Hegesippos, Dionizy, biskup koryncki, Pinytos, biskup kreteński, a ponadto Filip, Apolinary, Meliton, Muzanos³³⁹, Modest, a przede

336 Euzebiusz, *HEV*, 1.

337 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 27.

338 *Ibidem*, s. 30.

339 Euzebiusz, *HE IV*, 28. Muzanos uczestniczył w walce z enkratytami, pisząc do tych, którzy ulegli tej herezji.

wszystkim Ireneusz. Jak widzimy, znaczna część sławnych pisarzy była związana z Grecją.

Lukian z Samosat, opisując historię fałszywego proroka Aleksandra, który ustanowił kult Abonotichosa Glykona, wspomina: *Ut omnis atheus, christianus, vel epicureus, qui mysteria sua scrutari vellet, ab hoc loco pelleretur*³⁴⁰. Pokazuje to stwierdzenie pewne napięcie między przedstawicielami tradycyjnych attyckich kultów i między innymi chrześcijanami w Atenach. Z jakichś powodów chrześcijanie uczestniczyli w misteriach pogańskich.

340 Lukian, *Alexander*, 38.

10. Środowisko achajskie III wieku³⁴¹

Przechodzimy teraz do wieku III. Był to czas trudny, po chwili względnego spokoju nasiliły się prześladowania. Rozwijające się wspólnoty chrześcijańskie doświadczały trudności tak wewnętrznych ze względu na herezje i podziały, jak i zewnętrznych, czyli ataków i oskarżeń ze strony pogańskich filozofów.

10.1. Cesarze

Karakalla, Marek Aureliusz Antoninus (211–217). Ważnym wydarzeniem było wydanie *Constitutio Antoniniana* w 212 roku, które otwierało częściowo drogę nowym religiom i dawało także chrześcijanom możliwość rozwoju. Z drugiej strony ujawniało również chrześcijan, co przyczyniło się w późniejszym okresie do fali prześladowań. Karakalla był zwolennikiem synkretyzmu religijnego. Czczył Serapisa, Izydę, Mitrę. Odnosił się z życzliwością do Żydów i chrześcijan. Miał wydać dekret amnestyjny dotyczący chrześcijan, którzy w tym czasie byli już liczni na dworze cesarskim. O dobrych relacjach z chrześcijanami na dworze cesarskim wspomina Tertulian w *Ad Scapulam*:

Nawet sam Sewer, ojciec Antonina, zachowywał wdzięczną pamięć o chrześcijanach. Był bowiem uratowany przez Prokulusa chrześcijanina zwanego Torpacion, sługę Ewodii. Jako wyraz wdzięczności za uzdrawiające namaszczenie przyjął go do swego pałacu aż do momentu śmierci. Również Antoninus był karmiony chrześcijańskim mlekiem i znał bardzo dobrze tego człowieka. Pozwolił, by tak kobiety

341 Por. W.H. Friend, *The Rise of Christianity*, Fortress Press, Philadelphia 1984, s. 319; G. Clarke, *Third-Century Christianity*, w: *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII: *The Crisis of Empire*, ed. A. Bowman, A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge 2005; *The Early Christian World*, Vol. 2, ed. P. Esler, 2000, s. 827–829; C. Moss, *The Myth of Persecution*, Harper Collins 2013, s. 145–151.

jak i mężczyźni szlachetnie urodzeni, których Sewer dobrze znał jako chrześcijan, byli chronieni, a nawet wstawiał się za nimi i wspierał ich publicznie, chroniąc przed rozgniewanym tłumem... Również Marek Aureliusz w swojej wyprawie do Germanii, dzięki modlitwom chrześcijańskich żołnierzy zanoszonym do Boga, otrzymał deszcz w czasie słynnej suszy. Kiedyś susza została zabrana przez ukłęknięcie i posty jak nie w czasie, kiedy naród płacząc do Boga bogów, jedynego Wszzechmocnego. Naszemu Bogu w imieniu Jowisza oddał świadectwo...³⁴²

Także Augustyn w *De civitate Dei* 5, 17 wypowiada się bardzo dobrze o Karakalli³⁴³. Nadał on obywatelstwo rzymskie mieszkańcom cesarstwa. Wybudował między innymi słynne termy w Rzymie.

Heliogabal, Marek Aureliusz Antoninus (218–222). Był kapłanem syryjskiego bóstwa z miasta Emmesa (Homs). Kult ten został zromani-zowany jako kult słońca, *solis invictus*. Słynął ze swej niemoralności. Jednym z jego kochanków miał być jego woźnica Hierocles. Poślubił także westalkę, zobowiązaną do zachowania dziewictwa. Piszą o nim *Historia Augusta* i *Dion Cassius*, chociaż był skazany za swoje ekscesy na *damnatio memoriae*. W czasie panowania Heliogabala Orygenes w Atenach napisał komentarz do Ezechiela³⁴⁴. Jeśli świadectwo Euzebiusza jest prawdziwe, to zastanawia, dlaczego pisał w Atenach.

Sewerus Aleksander (222–235). Dzięki wsparciu senatu, prawników Ulpiana i Paulusa utrzymywał porządek wewnętrzny. Przegrał wyprawy na wschód i przeciwko Germanom. Został zabity przez własną armię. Za jego czasów imperium rzymskie osiągnęło swój największy zasięg, był ostatnim rzymskim cesarzem Persów. Odnośnie do religii był

342 *Ad Scapulam* 4, 5–6: Ipse etiam Seuerus, pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam et Proculum Christianum qui Torpacion cognominabatur, Euhodiae procuratorem, qui eum per oleum aliquando curauerat, requisiiuit et in palatio suo habuit usque ad mortem eius; quem et Antoninus optime nouerat, lacte Christiano educatus. 6. Sed et clarissimas feminas et clarissimos uiros Seuerus, sciens huius sectae esse, non modo non laesit, uerum et testimonio exornauit, et populo furenti in nos palam restitit. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis imbres in siti illa impetrauit. Quando non geniculationibus et ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsae? Tunc et populus acclamans Deo deorum, qui solus potens. In Iouis nomine Deo nostro testimonium reddidit

343 Por. E. dal Covolo, *L'imperatore Caracalla e i cristiani. Per una valutazione della "Constitutio Antoniniana" in rapporto alle persecuzioni del III secolo*, *Apol* 61 (1988), s. 355–369.

344 Por. Euzebiusz, *HEVI*, 32.

tolerancyjny. Miał zamiar postawić figurę Jezusa³⁴⁵ w swoim panteonie. W Rzymie pozwolił na wybudowanie synagogi, ofiarowując Torę. Wprowadzał reformy finansowe i administracyjne, by uchronić imperium przed nadciągającym kryzysem. Po jego śmierci cesarzami byli często generałowie. Prześladowania dotyczące chrześcijan były wynikiem lęku przed rozpadem imperium, ale także skutkiem ludzkiej słabości i chciwości. Z tolerancyjną postawą Sewerusa Aleksandra kontrastuje postawa chrześcijańskiego pisarza Tertuliana, który uważa, że Ateny i Jerozolima nie mają ze sobą nic wspólnego. Co może łączyć Akademię i Kościół, heretyków i chrześcijan? Czegóż można jeszcze szukać po wydarzeniu Jezusa Chrystusa, poza Ewangelią:

Fuerat Athenis et istam sapientiam humanam affectatricem et interpolatricem ueritatis de congressibus nouerat, ipsam quoque in suas haereses multipartitam uarietate sectarum inuicem repugnantium. [9] Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid academiae et ecclesiae? quid haereticis et christianis? [10] Nostra institutio de porticu Solomonis est qui et ipse tradiderat Dominum in simplicitate cordis esse quaerendum. [11] Viderint qui Stoicum et Platonicum et dialecticum christianismum protulerunt. [12] Nobis curiositate opus non est post Christum Iesum nec inquisitione post euangelium. [13] Cum credimus, nihil desideramus ultra credere. Hoc enim prius credimus non esse quod ultra credere debeamus. VIII. [1] Venio itaque ad illum articulum quem et nostri praetendunt ad ineundam curiositatem et haeretici inculcant ad importandam scrupulositatem. [2] Scriptum est, inquit quaerite et inuenietis. [3] Quando hanc uocem Dominus emisit, recordemur. Puto in primitiis ipsis doctrinae suae cum adhuc dubitaretur apud omnes an Christus esset, cum adhuc nec Petrus illum Dei filium pronuntiasset, cum etiam Ioannes de illo certus esse desisset. [4] Merito ergo tunc dictum est: quaerite et inuenietis, quando quaerendus adhuc erat qui adhuc agnitus non erat, et hoc quantum ad Iudaeos. [5] Ad illos enim pertinet totus sermo suggillationis istius qui habebant³⁴⁶.

345 *Historia Augusta, Aleksander Sewerus*, w: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tł. H. Szelest, Warszawa 1966, s. 246 nn.

346 Tertulian, *De praescriptione haereticorum* VII–VIII: „Przebywając przez pewien czas w Atenach i obcując z jej mieszkańcami, poznał on dobrze całą tę mądrość ludzką, naśladowczynię prawdy i zarazem jej fałszerkę, która sama rozpada się na szereg różnorodnych sekt, zwalczających się wzajemnie. Cóż jednak mają wspólnego Ateny z Jerozolimą? Kościół z Akademią? Heretycy z chrześcijanami? (33) Nasza nauka zrodziła się w portyku Salomona, który twierdził, że Boga należy szukać w prostocie

Bardzo ciekawe jest także stwierdzenie Tertuliana mówiące, że jeśli wierzymy, to nie pragniemy niczego poza wierzeniem. Być może taka postawa zamykała na chrześcijaństwo część ówczesnych elit intelektualnych i politycznych.

Maksymin Trak (235–238). Pochodził z barbarzyńskich plemion i nie rezydował w Rzymie. Z nim rozpoczyna się kryzys III wieku. W stosunku do chrześcijan był bardzo surowy. Według Zonarasa³⁴⁷ rozpoczął prześladowania, w czasie których został zabity papież Pontian i jego następca Anterus³⁴⁸. Oprócz problemów na północy z Germanami musiał walczyć z powstaniem Gordianów w Afryce. Został zamordowany przez żołnierzy. Prześladowania w czasie jego rządów dotknęły głównie elity: patrycjuszów i biskupów.

Gordian III (238–244) walczył na wschodzie z Persami. Dla celów wojennych użył skarbcza ze świątyni boga Janusa w Rzymie. Był wspomagany przez Timesthiosa i Filipa Araba. Zginął na terytorium dzisiejszego Iraku. Senat deifikował go.

Filip Arab (244–249). W czasie jego panowania świętowano 1000 lat istnienia Rzymu w 248 roku. Starał się prowadzić pojednawczą politykę z Persami. Według Euzebiusza *HE VI*, 34 Filip Arab był pierwszym chrześcijańskim imperatorem. Miał być dopuszczony do udziału w Wigiliach Paschalnej dopiero po wyznaniu grzechów, zasiadł wówczas wśród

serca. Niech o tym pamiętają ci, którzy głoszą jakieś stoickie, platońskie czy dialektyczne chrześcijaństwo. Po Chrystusie Jezusie nie potrzebujemy już żadnych badań, a po Jego Ewangelii żadnych dociekań! Skoro wierzymy, to nie życzymy sobie poza wiarą niczego więcej. Bo to jest najważniejsze, że wierzymy i nie ma już niczego więcej, w co byśmy ponadto wierzyć powinni. VIII. Chrystusowe słowa: szukajcie a znajdziecie, nie usprawiedliwiają heretyckich odchyłeń od wiary. Wszystkie słowa Chrystusa wypowiedziane do żydów mamy traktować w istocie nie jak konkretne nakazy dla nas, lecz jako reguły postępowania. Przechodzę przeto do tego punktu, którym i nasi usprawiedliwiają swój głód dociekliwości, a heretycy starają się przekonać o ważności obowiązku sumiennego poszukiwania prawdy. Powiadają, że jest napisane: «szukajcie a znajdziecie» (34). Rozważmy więc najpierw, kiedy to Pan powiedział. Moim zdaniem na początku swego nauczania. Wtedy właśnie, kiedy jeszcze wszyscy wątpili, czy On jest Chrystusem. Kiedy jeszcze Piotr nie wyznał, że On jest Synem Bożym, gdy Jan nie był jeszcze pewny, że On już przeszedł (35). Wtedy ta wypowiedź miała sens: «szukajcie a znajdziecie», bo jeszcze nie był znany, dlatego należało szukać. Nakaz ten miał szczególne znaczenie odnośnie do Żydów. Do nich bowiem skierował całą swoją mowę oskarżającą, ponieważ ci wiedzieli, gdzie mogliby znaleźć Chrystusa”.

347 Zonaras 16, 1. Także, Orosius, *Historiarum Adversum Paganos* 7, 19.

348 Euzebiusz, *HEVI*, 28.

katechumenów. Miało to się dziać w Antiochii. Większość historyków uważa opinię Euzebiusza za błędną. Filip miał cały czas wspierać oficjalną religię państwową. Nie ma także żadnych informacji u pisarzy pogańskich. Według legend św. Quirinus Rzymski miał być synem Filipa Araba. Wspomina się także o spotkaniu Filipa z Orygenesem. Nie ma natomiast żadnych odniesień do Achai.

Decjusz (249–250) walczył z Gotami. Wydał w styczniu 250 roku edykt nakazujący złożenie ofiar bożkom. Było to 2 stycznia, w dniu, w którym Decjusz odnowił kult Jupitera (Jowisza). Grupę wyłączoną stanowili Żydzi, którzy od czasów Juliusza Cezara byli zwolnieni ze składania ofiar bogom rzymskim i traktowano ich jako *religio licita*. Chrześcijan traktowano jako *superstitio*. W ten sposób rozpoczęły się prześladowania chrześcijan. Zachowało się wiele kopii książeczek/libellus potwierdzających złożenie ofiary. Każdy mieszkaniec był zobowiązany uczestniczyć w obecności urzędnika państwowego w ofiarach składanych bóstwom rzymskim dla zbawienia imperium. Po ofierze otrzymywał *libellus* – książeczkę, czyli potwierdzenie. Uczestniczył także w spożywaniu ofiar składanych na cześć bóstwom. Niektórzy twierdzą, że w ten sposób Decius chciał rozpocząć drugie tysiąclecie, potwierdzając *Pax Romana*. Natrafił jednak na zdecydowany sprzeciw chrześcijan, szczególnie w Afryce; najbardziej znany jest sprzeciw św. Cypriana. W Rzymie był prześladowany papież Fabian, a Aleksander Jerozolimski w Jerozolimie. Chrześcijanie uważali, że jest to zdrada Boga. Może przypomniły im się prześladowania z czasów Trajana, gdy byli przymuszani do przeklęcia Jezusa, jak donosił Pliniusz Młodszy. Inni tłumaczą, że były to ofiary za cesarza, nie na jego cześć. Mamy 46 świadectw z Oxyrynchus mówiących o śmierci i prześladowaniu chrześcijan. Między 251 a 266 rokiem wybuchły plagi antonińskie, umierały setki ludzi dziennie w Rzymie i Afryce. Cyprian wspomina o nich w *De mortalitate*. Powróciły prześladowania w czasie Waleriana (253), wycofał się z nich natomiast Gallienus (260–261)³⁴⁹. Prześladowania z czasów Decjusza są wspomniane jako jedne z najbardziej brutalnych.

Walerian (253–260) przyczynił się do odbudowania murów wokół Aten. Według Zonarasa, ateńczycy i mieszkańcy Peloponezu tak się

349 D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, Routledge 2004.

wystraszyli Traków idących z północy, że odbudowali umocnienia³⁵⁰. W czasie swojej wojny przeciw Persom nakazał senatowi, by rozpoczął prześladowania chrześcijan. Był to rok 257. Pierwszy edykt nakazywał kapłanom chrześcijańskim, by złożyli ofiary bogom rzymskim, a jeśli tego nie uczynią, będą skazani na banicję. W drugim edyktie nakazywał egzekucję kapłanów, senatorów i szlachetnie urodzonych oraz konfiskatę mienia i pozbawienie ich tytułów, jeśli się nie podporządkują. Kobiety były traktowane łagodniej, redukowane do roli niewolnic i zsyłane do prac w majątkach cesarskich. Edykty te pokazują, iż chrześcijanie w tym czasie stanowili istotną siłę w cesarstwie. Surowość, z jaką traktowano chrześcijan, może także tłumaczyć brak świadectw sztuki chrześcijańskiej (oprócz męczeństwa) z pierwszych wieków. O śmierci Waleriana w niewoli Sapora wspomina Lactantius w *De morte persecutorum*. Na jednej z płaskorzeźb w okolicach Suzy ukazany jest Walerian w geście lennym wobec Sapora.

Galien (260–268). Czas panowania Galiena określa się jako czas małego pokoju Kościoła. Związane jest to z edyktem tolerancyjnym Galiena w roku 260. Po raz pierwszy oficjalnie pozwolono chrześcijanom sprawować kult publicznie, cmentarze i własność kościelna zostały oddane chrześcijanom. Cesarz był także poproszony, by zajął stanowisko w sporze z biskupem Antiochii, Pawłem z Samosaty, w roku 272. Aurelian udzielił poparcia następcy Pawła.

Aurelian³⁵¹ (270–275) kontynuował reformy ekonomiczne i religijne swoich poprzedników. Odbudował wiele budynków publicznych. Starał się zabezpieczyć dostawę żywności. Ustalił ceny na niektóre towary. Karał korupcję. Odnośnie do reform religijnych, ze względu na prowadzenie wojen na wschodzie umocnił kult *Sol Invictus*, kierując się zasadą „jeden bóg w jednym imperium”. Kult ten podnosił morale wśród

350 Zonaras, *Annales* XII, c. 23. PG, t. 134, 1065. F. Monfrin, Milan, s. 986; Ch. Piétri, *Persecutions*, w: *The Papacy: An Encyclopedia*, vol. 2, ed. P. Levillain, Routledge 2002, s. 1156; W. Friend, *Persecutions: Genesis and Legacy*, w: *Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*, vol. 1, Cambridge 2006, s. 516; K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, Getty Publ., 2003, s. 378; E. DePalma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell 2002, s. 52–53.

351 *Historia Augusta, Aurelian*, 30; Suda, *Fronton*. Porfiriusz, *Vit. Plot.* 14; Proclus, *ad Plat. Tim.*; Eunapiusz, *Porphy. init.*; Porfiriusz, *Vit. Plot.*; *Historia Augusta, Aurelian*, 30.

żołnierzy i był popularny w tamtym rejonie³⁵². W 274 otworzył nową świątynię *Sol Invictus* w Rzymie na *Campus Agrippae*. Sam nie prowadził prześladowań, ale według historyków przygotował je. W czasie jego panowania doszło do rewolty robotników mennicy pod wodzą Felicissimusa, ministra finansów. Zostali oni pokonani razem ze wspierającymi ich senatorami na wzgórzu *Coelio*. Może ta rewolta była związana z reformą pieniądza wprowadzoną przez Aureliana.

Dioklecjan (284–305). W jego czasach Ateny były sprowadzone do jeszcze niższego poziomu, miastem kierował *Corrector Provinciae Achaiae*. W III wieku następuje stopniowa integracja chrześcijan z kulturą rzymską. Przykładem takiej integracji jest między innymi Tacjan Syryjczyk, który był otwarty na kulturę rzymską. Konstytucja Antonina z 212 roku dawała możliwość obywatelstwa rzymskiego dla wolnych obywateli imperium. Apologeci chrześcijańscy z II i III wieku wykorzystywali w obronie swej wiary osiągnięcia retoryki z drugiej sofistyki. Dużym wstrząsem dla Grecji był rok 267, kiedy to Herulowie najechali Attykę, pustosząc Ateny, Korynt. Zostali odparci przez Dexippusa. Ślady zniszczeń są widoczne do dziś.

10.2. Papieże III wieku

Kalikst (218–222). Miał w czasach Heliogaballa zbudować cmentarz, który został nazwany jego imieniem. Nie był Grekiem, ale potwierdzona została praktyka budowania chrześcijańskich cmentarzy³⁵³. *Philosophumena* IX, 12, 14 mówią, że papież Zefiryn polecił Kalikstowi to zadanie³⁵⁴.

Urban (223–230). „On postanowił, że święte naczynia mają być srebrne...”³⁵⁵, być może był to znak bogacenia się wspólnot. To, co dla nas istotne, to potwierdzenie posługiwania się przez chrześcijan naczyniami liturgicznymi, nie tylko szklanymi, jak to było wcześniej w czasach Zefiryra, ale i srebrnymi, czyli bardziej trwałymi.

352 Por. R. Suski, *Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w „Historii Augusta”*, Warszawa 2014 (Aurelian).

353 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 32

354 Przypis C w *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 31*.

355 Por. *Liber Pontificalis*, op. cit. s. 34*.

Poncjan (231–235). Żył w czasach Aleksandra za konsulatu Pompejana, Sewera i Kwincjana. Razem z prezbiterem Hipolitem zostali skazani na wygnanie i deportowani na Sycylię. Sam Hipolit pochodził ze Wschodu. Papież Poncjan zmarł na wygnaniu. Jego śmierć pokazuje, że po spokojniejszym czasie rozpoczął się okres prześladowań, sprawcą zesłania miał być Maksymin³⁵⁶, który doprowadził do zamordowania Aleksandra i walki z senatem. Może zesłanie biskupa Rzymu oznaczało, że był postrzegany jako koalicjant senatu? Może w senacie byli zwolennicy chrześcijan?

Anteros (235–236). Był Grekiem, poniósł śmierć męczeńską w czasach konsulatu Maksymina (Traka) i Afrykana. Został pochowany w krypcie papieskiej. Jego grób posiadał płytę z jego imieniem³⁵⁷. Kolejny Grek został papieżem i pochowano go w Rzymie. Sądząc z nazwiska ojca, Rumulusa, mógł już dłuższy czas mieszkać w Italii. Podkreślenie jego greckiego pochodzenia nie musi oznaczać, że pochodził z Attyki czy Achai, jest natomiast dowodem na to, że chrześcijaństwo w środowisku greckim ciągle było żywe i znaczące, jeśli było w stanie wychować kolejnego biskupa Rzymu.

Korneliusz (251–253); Lucjusz (253–254); Stefan (254–257), papieże męczennicy.

Sykstus II (257–258). Grek, były filozof, męczennik w czasach Waleriana³⁵⁸. Minęło 20 lat i kolejnym biskupem Rzymu został Grek, w dodatku był filozof. Ta ciekawa informacja mówi nam o sytuacji Kościoła, ale także o znaczeniu Grecji. Ponieważ odrzucił żądanie Waleriana, aby złożyć ofiarę demonom, został ścięty z sześcioma diakonami, którymi byli: Felicissimus, Agapit, January, Magnus, Wincenty i Stefan. Tylko dwa imiona są greckie, pozostałe łacińskie. Także św. Cyprian w *Liście 80, 1* wspomina męczeńską śmierć Sykstusa i jego archidiacona Wawrzyńca. Czytając opis pontyfikatu i męczeństwa Sykstusa, widzimy Kościół z rozbudowaną strukturą: mamy biskupa, prezbitera, archidiacona, diakonów, lektora, ostiariusza. Istnieją cmentarze chrześcijańskie z kryptami i katakumbami³⁵⁹.

356 Por. *Duchesne I*, XCIV–XCV, por. *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 35*.

357 Por. *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 37*.

358 Por. *ibidem*, s. 46*.

359 Por. *ibidem*, s. 47*.

Dionizy (259–268). Był mnichem, mógł więc pochodzić ze Wschodu. Imię może wskazywać na greckie pochodzenie. Być może ze względu na prześladowania i śmierć wielu diakonów został wybrany papieżem jako prezbiter³⁶⁰. Autor *Liber Pontificalis* pisze: „przydzielił kościoły prezbiterom i zakładał w diecezji cmentarze i parafie... Udzielił święceń 12 prezbiterów, 6 diakonów i 8 biskupów w różnych miejscach”³⁶¹. Ten opis wskazuje na stosunkowo aktywne działanie Kościoła. Zastanawia, dlaczego w prowincjach rzymskich na terenie Grecji nie znajdujemy śladów kościołów, grobów i innych obiektów związanych z chrześcijanami w pierwszych trzech wiekach.

Feliks I (269–274). Zginął za czasów Klaudiusza i Aureliana. Wprowadził zwyczaj odprawiania Mszy św. nad grobami męczenników. Wyświęcił 9 prezbiterów, 3 diakonów i 11 biskupów. *Martyrologium Hieronimiańskie* (15–16) podaje, że został pochowany u św. Kaliksta i – rzecz ciekawa – zachowała się tablica upamiętniająca jego pochówek³⁶².

Gajusz (283–296). Pochodził z Dalmacji, z rodu cesarza Dioklecjana. Jesteśmy bliżej Achai i widzimy, że chrześcijaństwo docierało także na dwór cesarski. Tym bardziej dziwi brak świadectw. Wprowadził pewną dyscyplinę w drodze do biskupstwa. Należało przebyć wszystkie stopnie, zaczynając od ostiariusza³⁶³. Ścieżka przebiegała od ostiariusza przez lektora, egzorcystę, akolitę, subdiakona, diakona, prezbitera do biskupa. Podobne świadectwo mamy u Euzebiusza³⁶⁴. W czasie jego posługi biskupiej, jak i jego poprzednika Eutychiana³⁶⁵, wybuchały gwałtowne prześladowania. Miał się ukrywać w grotach. To może trochę tłumaczyć brak świadectw. Eutychian sam, własnymi rękami miał pochować 342 męczenników. Gajusz, ukrywając się, zmarł jako wyznawca. Końcówka III wieku mogła być czasem zacierania obecności chrześcijańskiej, niszczenia chrześcijan.

360 Euzebiusz, *HE* VII, 30, 23.

361 *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 48*.

362 Por. ibidem, s. 49*. De Rossi, *Inscr. Christ.* IV, 9616.

363 To rodzaj odzwiernego, pilnującego porządku i bezpieczeństwa. Funkcja taka istniała w domach patrycjuszów rzymskich.

364 Euzebiusz, *HE* VI, 43, 11.

365 Por. *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 50*.

Marcelin (296–304). Był rzymianinem. W czasie jego pontyfikatu za panowania Dioklecjana i Maksymiana zginęło w ciągu 30 dni 17 tysięcy chrześcijan. Była to rzeź. Sam Marcelin miał ulec chwilowo i złożyć ofiarę kadzielną, ale później poniósł męczeństwo³⁶⁶. Prześladowania odbiły się szerokim echem i słyszymy o nich w pismach apologetów, ale i atakujących chrześcijan.

Marceli (308–309). Nie wiemy, czy istniał, ale *Liber Pontificalis*³⁶⁷ mówi o nim. Miał dokonać nowego podziału administracyjnego Kościoła rzymskiego. Powstało 25 diecezji. Jest mowa o istnieniu kościoła w domu matrony Lucyny. Sam Marceli został skazany na prace w stajniach, gdzie zmarł³⁶⁸.

Euzebiusz (310). Grek, były lekarz. W czasie jego posługiwania miał być znaleziony krzyż Pana Jezusa. W Rzymie doszło do napięcia z Herakliuszem, który był przeciwny dopuszczaniu do komunii tych, którzy ulegli podczas prześladowań. Spory były tak mocne, że obydwaj zostali zesłani na wygnanie. Jest także wspomniane, że potrafił pojednać z Kościołem heretyków przez nałożenie rąk³⁶⁹.

Militiades (311–314). Był następcą Euzebiusza i pochodził z Afryki. Imię jest greckiego pochodzenia. Ograniczył praktykę postu w czwartek i w niedzielę. Być może ze względu na pojawienie się manichejczyków wprowadził zasadę, by konsekrowane ofiary sprawowano w kościołach i w jedności z biskupem przez dodanie zaczynu – fermentum³⁷⁰. Uczestniczył w sporze z donatystami odnośnie do biskupów Kartaginy. Na synodzie zwołanym do Lateranu w 313 roku opowiedziano się za biskupem Cecilianem. W trakcie jego posługi ogłoszono edykt mediolański, nie obowiązywał on jednak na wschodzie, na terytoriach pod zarządem Maksymina Daii.

Na przestrzeni wieku dwóch papieży było Grekami, jeden pochodził z Dalmacji, kilku nosiło greckie imiona. *Liber Pontificalis* nie wspominał o jakichś szczególnych ich działaniach dotyczących Achai. Patrząc na ich życie, widać, jak Kościół rozwijał się, porządkował swoją strukturę,

366 Por. *ibidem*, s. 53*.

367 Por. *ibidem*, s. 56*.

368 Por. *Passio Marcelli in Acta SS Ian*, II, 5–9; BHL 5234.

369 Por. *Liber Pontificalis*, op. cit., s. 57*.

370 Por. *ibidem*, s. 58*.

rozwiązywał wewnętrzne problemy doktrynalne. Widać także, jak bardzo gwałtowne prześladowania mogły doprowadzić do zatarcia śladów obecności chrześcijan.

Po przejrzeniu listy biskupów Rzymu, kierujących Kościołem w trudnych czasach III wieku, spójrzmy na znane postacie, które mogły mieć jakieś relacje z chrześcijanami.

10.3. Znani ludzie w Atenach w III wieku

Dionizjusz Kasjusz Longinus³⁷¹ (213–273). Retor i filozof. Prawdopodobnie pochodził z Emesy w Syrii. Studiował w Aleksandrii u Ammoniusza i Orygenesza Poganina. Następnie przez 30 lat uczył w Atenach jako następca swego wuja Frontona z Emesy (Suda). Jednym z jego uczniów był Porfiriusz. Cassius był platończykiem. Doradzał w Palmirze królowej Zenobii, zachęcając ją do niezależności od Rzymu. Po klęsce Zenobii został zgładzony przez Aureliana. Eunapiusz nazywał go wielkim bibliotekarzem lub chodzącym muzeum.

Orygenes dwukrotnie przebywał w Atenach: w latach 228–231 oraz w roku 234. W *Contra Celsum*³⁷² chwali wspólnotę ateńską, ale nie może znaleźć swoich zwolenników ani w osobie biskupa Demetriosa, ani pośród innych wiernych. O jego pobycie w Grecji i w Atenach wspomina Euzebiusz w szóstej księdze. Wydaje się, że tutaj zaczął pisać komentarze do *Ezechiela* i *Pieśni nad Pieśniami*³⁷³.

Celsus. Na podstawie dzieła Orygenesza udało się częściowo odtworzyć *Alethes Logos* Celsusa. Zacytujemy dość obszerne fragmenty z *Księgi VIII*. Dają one możliwość zobaczyć, jak w III wieku środowiska związane

371 Suda, Longinos; Focjusz, Bibl. Cod. 259; Sopat. Proleg. in Aristid.; Suda, Porphyrios, Longinos; Hieronim, Epist. 125; Theophylact. Epist. 17; Zosimus, i. 56; Brisson i M. Patillon, *Longinus Platonicus Philosophus et Philologus*, w: *In Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 36.7 (1994), 5214–5299 (= Part I, “Longinus Philosophus”), II 34.4 (1998), 3023–3108 (= Part II, “Longinus Philologus”); I. Männlein-Robert, *Longin Philologe und Philosoph. Eine Interpretation der Erhaltenen Zeugnisse*, Munich–Leipzig: K.B. Saur, 2001; Longin. Fragments; Art rhétorique, eds. M. Patillon, L. Brisson, Collection Budé, 2001.

372 Por. ibidem, III, 30.

373 Euzebiusz, *HE* 6.32.2.

z platonizmem postrzegały chrześcijan. Jest to patrzenie z głębi świata klasycznego³⁷⁴:

Takie twierdzenie zaś jest głosem ludzi zbuntowanych, odgradzających się i odłączających od reszty ludzkości. ... [Jeśli jednak chodzi o Boga, którego nikt nie może skrzywdzić i którego nie może dotknąć żadne zmartwienie bezsensowne jest] wystrzeżenie się czci składanej wielu bogom, jakby chodziło o ludzi, herosów albo demony. Ten, kto czci wielu bogów, jest miły wielkiemu Bogu, ponieważ składa hołd istotom, które są Jego własnością. Nie wolno kłaniać się nikomu, kto nie otrzymał od Boga prawa do przyjmowania hołdów. Dlatego, powiada, nie zasmuca Boga ten, kto oddaje cześć i kłania się istotom należącym do Boga i podlegającym Jego władzy. [...] Gdyby chrześcijanie nie czcili nikogo poza jedynym Bogiem, dysponowaliby może poważnym argumentem w polemice z innymi ludźmi; jednakże oni składają hołd człowiekowi, który niedawno przybył na świat, i sądzą, że w niczym nie uchybiają Bogu przez to, iż czczą jego sługę. [...] Gdybyś ich pouczył, że ten nie jest Synem Bożym, lecz że Bóg jest Ojcem wszystkich i że tylko jego trzeba czcić naprawdę, nie zgodziliby się oddawać czci Bogu, jeżeli miałyby jej nie otrzymać prowodyr ich buntu. Nazwali go Synem Bożym nie dlatego, że tak bardzo szanują Boga, ale dlatego, iż bardzo wysławiają Jezusa [...] Nie chcą wznosić ołtarzy, posągów i świątyń, która to niechęć jest znamieniem i oznaką tej tajnej i sekretnej wspólnoty.

To stwierdzenie Celsusa może częściowo tłumaczyć brak materialnych świadectw obecności chrześcijan w pierwszych wiekach. Brak ołtarzy, świątyń, posągów ograniczał wyrażanie swojej wiary do modlitwy i uczciwego życia. Wiemy jednak ze świadectw literackich, że istniały miejsca spotkań chrześcijan, korzystali oni z ksiąg i naczyń. Spotykali się także na grobach męczenników. Kontynuuje swoją mowę Celsus:

Żydzi i chrześcijanie zgodnie starają się przedstawić powody unikania ofiar i twierdzą, że nie powinni biesiadować z demonami ci, którzy poświęcają się najwyższemu Bogu. [Chrześcijanie uważają, że] Duchy posiadają moc, jeśli wezwie się je barbarzyńskim imieniem; nie mają zaś żadnej siły, jeśli mówimy do nich po grecku albo po łacinie. [...] Czyż

374 Por. M. Junkiert, *Nieczytelne gesty. Wizerunek chrześcijan w polemice Celsusa i Orygenesesa*, Napis 2010, 16, s. 9–17.

nie jest bzdurą wasze umiłowanie ciała i nadzieja na cielesne zmartwychwstanie, jak gdyby człowiek nie posiadał nic lepszego i droższego od ciała, a z drugiej strony chętne wydawanie ciała na męki jako rzecz zupełnie bezwartościową? Nie ma sensu dyskutować na ten temat z ludźmi, którzy żywią takie przekonania i są oddani bez reszty ciału; chrześcijanie są zresztą nędznymi, nieczystymi i głupimi prostakami i bezsensownie ulegają zamętowi. Wolę więc rozmawiać z tymi, którzy mają nadzieję, że życie wieczne z Bogiem będzie udziałem ducha lub rozumu, nieważne zresztą, jak go nazwać: substancją duchową, duchem rozumnym, świętym i szczęśliwym, żywą duszą, niebiańskim i niezniszczalnym potomkiem boskiej i bezcielesnej natury, czy jeszcze jakoś inaczej. Oni właśnie mają rację, wierząc, że prawdziwie szczęśliwi będą ci, którzy żyli uczciwie, a niesprawiedliwi popadną w wieczne nieszczęścia. Od takich przekonań nikt nie powinien nigdy odstąpić. [...] Logiczne rozumowanie wymaga jednego z dwojga: Jeżeli chrześcijanie uważają za rzecz niegodną czcić bóstwo zgodnie z panującym powszechnie zwyczajem i pogardzają kapłanami, to niechaj się nie żenią i nie wychodzą za mąż, niech nie płodzą dzieci, niech ze wszystkiego w tym życiu zrezygnują, niech idą precz nie pozostawiając po sobie potomstwa, niech nie zostanie po nich ślad na ziemi. Jeśli zaś nadal będą zawierać związki małżeńskie, płodzić dzieci i korzystać z dóbr tego świata, jeśli będą chcieli uczestniczyć we wszystkich sprawach życiowych i znosić wszystkie przykrości z życiem związane (z naturą ludzką jest bowiem związana konieczność doznawania nieszczęść; nieszczęścia są koniecznością i nie ma innego wyjścia), to powinni oddawać należną cześć istotom kierującym sprawami świata, powinni wypełniać swe obowiązki, dopóki nie zostaną wyzwoleni z więzów ciała, ażeby nie okazali się niewdzięcznikami wobec władców wszystkich rzeczy. Niegodziwością jest bowiem korzystanie z czyjejś własności i niedawanie niczego w zamian³⁷⁵.

Spór, jaki toczył się między Celsusem i Orygenesem, później zaś z Porfiriuszem i Julianem Apostatą, jest świadectwem, że świat pogański coraz bardziej był świadom siły chrześcijaństwa. Argumenty pogan można sprowadzić do stwierdzenia św. Pawła, że Jezus ukrzyżowany jest zgorszeniem dla Żydów i głupstwem dla Greków, dla chrześcijan siłą. W III wieku mamy do czynienia z coraz większą liczbą pism antychrześcijańskich. Sama zaś Attyka oprócz sporów intelektualnych doświadczy

375 Por. Celsus, *Alethes Logos*, VIII.

także najazdów barbarzyńców, między innymi Herulów, którzy mocno zniszczą również Ateny i okolice.

W okresie po najeździe Herulów w Atenach uczył Eubulus, stojący jakiś czas na czele Akademii Platońskiej. O atmosferze panującej w Atenach pisze wspomniany Porfiriusz:

Wśród chrześcijan z jego czasów było wprawdzie jeszcze wielu innych, ale sekciarzami, którzy nawiązywali do dawnej filozofii, byli Adelfiusz i Akwilinus oraz ich zwolennicy. Posiadając wielką ilość pism Aleksandra z Libii tudzież Filokomosa i Demonstratosa z Lidii oraz powołując się na „objawienia” Zoroastra, Zorianosa, Nikoteosa, Allogenesa, Mezosa i innych takich osobistości, wprowadzali oni wielu ludzi w błąd i sami także dawali się w ten błąd wprowadzić, jakoby Platon wcale nie dotarł do głębi substancji umysłowej. Dlatego Plotyn oprócz licznych wywodów, skierowanych przeciwko nim na wykładach, napisał jeszcze księgę, którą zatytułowaliśmy *Przeciwko gnostykom*, a resztę pozostawił nam do zbadania. I tak, Ameliusz doszedł do liczby czterdziestu ksiąg, pisząc przeciwko księdze Zostrianosa, a ja, Porfiriusz, przygotowałem długi szereg wywodów przeciwko księdze Zoroastra, wykazując na dodatek, że w ogóle ta księga jest podrobiona, i to podrobiona przez założycieli sekty w tym celu, ażeby się wydawało, że nauki, jakie sobie umyślili krzewić, należą do prastarego Zoroastra³⁷⁶.

Widać wyraźny konflikt z grupą nieortodoksyjnych chrześcijan, gnostyków. Byli oni uczniami szkoły Adelphiusa oraz Aquilinususa. Według świadectwa Porfiriusza oszukiwali siebie oraz innych. W tym czasie miał także działać w Atenach Callinicus sofista, syn Gaiusa, o którym wspomina Hieronim, *In Danielem, prolog*. Według Euzebiusza³⁷⁷ działali jeszcze oprócz wyżej wspomnianych filozofów: Nicagoras, Apollonius, Callietes, Demetrius oraz Prosenes. Według Euzebiusza nie byli wybitnymi filozofami, ale plagiatorami. Porfiriusz, skarżąc się na brak wybitnych filozofów, mówi: „Pośród Stoików mamy tych którzy wstrzymują się od pisania Herminusa i Lysimacha, żyją w Atenach także Musonius i Athenaeus; pośród Perypatetyków, Ammoniusa i Ptolemaeusa”³⁷⁸.

376 Porfiriusz o życiu Plotyna oraz o układzie jego ksiąg, w: Plotyn, *Enneady*, t. 1, przeł. A. Krokiewicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 22.

377 Euzebiusz, *Preparatio Evang.*, X. 3. 1.

378 Porfiriusz, *Vita Plotini*, 20.

10.4. Świadectwa starożytnych autorów pogańskich z III wieku

Genethlios z Petra w czasach Dioklecjana (295–305) uczył w Atenach retoryki.

Apulejusz z Madaury poznaje nauczanie Platona w Atenach. Według Eunapiusza słynnymi retorami w Atenach w III wieku byli Paulus i Andromachus Syryjczyk. W tym czasie działał na arenie politycznej Publius Herennius Dexippus, słynny z walki przeciwko Herulom. Napisał historię Grecji. Działał także Claudius Illyrius³⁷⁹, prokonsul, oraz Marcus Iunius Minucianus³⁸⁰. Ciekawą postacią według świadectwa Hieronima³⁸¹ był Prohaeresius, który sprawował funkcję scholarcha, lecz został odsunięty przez Juliana Apostatę, gdyż był chrześcijaninem. Inaczej opisuje go jego uczeń i biograf Eunapiusz. W czasie studiów w Atenach do jego uczniów należeli także święci Grzegorz i Bazyl.

10.5. Szkoła ateńska neoplatońska w IV–V wieku

Przedstawicielami szkoły ateńskiej byli Plutarch z Aten zmarły około 402 roku oraz Proklos zmarły około 485 roku. Proklos napisał *Wprowadzenie do teologii* oraz *Teologię platońską*. Ostatnim przedstawicielem był Damasio. W 529 roku Justynian zamknął Akademię.

Posiadamy świadectwo św. Grzegorza z Nazjanzu żegnającego swego przyjaciela św. Bazylego. Razem studiowali w Atenach. Ich znajomym był późniejszy cesarz Julian Apostata. Świadectwo o życiu Juliana przekazał Ammianus Marcelinus. Również Jan Chryzostom studiował filozofię w Atenach.

379 H.W. Pleket, R.S. Stroud, J.H.M. Strubbe, *Athens. Honors for the Proconsul Claudius Illyrius, ca. 270-280 A.D.* (42–166), *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Current editors: A. T. R.S. R.A. Chaniotis Corsten Stroud Tybout. Brill Online, 2014. Reference. 3 February 2014 <http://referenceworks.brillonline.com/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/athens-honors-for-the-proconsul-claudius-illyrius-ca-270-280-a-d-42-166-a42_166>

380 E. Sironen, *The late Roman and early Byzantine inscriptions of Athens and Attica*, Dissertation – University of Helsinki 1997, s. 59–61 no. 5; E. Sironen, *Life and administration of late Roman Attica in the light of public inscriptions; Post-Herulian Athens*, op. cit., s. 15–62, 19–20, no. 2. J.S. Traill, *Persons of Ancient Athens*, Vol. 12, M-to Moses, Toronto 2003, 376 no. 654170.

381 Hieronim, *Chronicon sub anno 362*.

10.6. Miejsca znane z obecności chrześcijan w Grecji w III wieku

Chrześcijanie byli rozproszeni po całym ówczesnym świecie. My za-
wężamy nasze rozważania do ważniejszych ośrodków na terenie współ-
czesnej Grecji.

Okolice Aten – odnaleziono tam resztki bazyliki starochrześcijań-
skiej w Bravrona. Prace prowadził Stika. Bazylikę datuje się na VI wiek³⁸².
W okolicach Aigostheny i Eleuterie także odkopano starochrześcijańskie
bazyliki. Ta z Aigostheny była dość duża, miała około 25 metrów długości
i 20 metrów szerokości³⁸³.

Milos – odkryto na tej wyspie chrześcijańskie katakumby z elemen-
tami chrześcijańskich symboli jak ryba (*ichtys*)³⁸⁴. Z zachowanych in-
skrypcji mamy odczytane przez Ross³⁸⁵ Milono – imię prezbitera, a tak-
że *orkizo umas tas miteras tou plithous* – prośbę o strzeżenie grobu matki
i jej dzieci. Sotiriou³⁸⁶ odczytał imię Thomas i wezwanie: *christe pleoton
limni*, jest ono bardziej ozdobne i z symboliką chrześcijańską. Zachował
się też wspomniany już wcześniej ołtarz męczenników. Na agorze, gdzie
odkopano posąg Afrodyty, odnaleziono także baptysterium, które według
Mackenziego świadczy o istnieniu w tym miejscu kościołów chrześci-
jańskich; mówi się o „trzech kościołach”. Grota numer 3 (gamma) za-
wiera inskrypcję „alfa i omega”, ale pisaną odwrotnie, to znaczy omega –
alfa. Wielu uczonych tłumaczy to jako dowód na istnienie wspólnoty
żydowskiej. Byłby to wpływ języka hebrajskiego na grecki. Chrześcija-
nin pochodzenia hebrajskiego zapisał na sposób hebrajski (z prawej stro-
ny na lewo) chrześcijański symbol.

W katakumbach odnaleziono między innymi napis:

In Domino – Presbyteri omni memoriae digni, Asclepis et Elpistus
et Asclepis secundus et Agaliasis diaconus et Eutychia in virginitate
degens et Claudiana in virginitate degens et Eutychia mater eorum

382 Orlandos, *To ergon*, s. 14–15.59.

383 Ibidem, s. 16.

384 G.A. Sotiriou, *Christianiki kai Byzantyniki archeologia*, Ateny 1942, t. 1, s. 40 i 131.

385 L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, vol. 3, Stuttgart und
Tuebingen 1845, vol. 3.

386 G.A. Sotiriou, *I christianiki katakombi tis nisiou Milou*, Praktika tes Akademias Athinon,
1928, t. 3, s. 33.

hic iacent: et super congeriem monumentum hoc. Deprecor vos per angelum hic stantem, ne quis audeat alium quamdam hic ponere. Jesu Christe, auxiliare ei qui scripsit cum tota domo³⁸⁷.

Megara³⁸⁸ – to miasto leżące wzdłuż drogi z Aten do Koryntu u podnóża gór Geranios. Kiedyś było centrum życia kulturalnego, w czasach Cyserona pozostawały tam tylko ruiny. Na ich miejscu powstała kolonia rzymska, która jest jeszcze wspomniana w V wieku. Pauzanasz, opisując Grecję, wspomina w I, 39–44 Megarę. W jego czasach, czyli w II wieku, można było zobaczyć jeszcze groby Alkmeny i Hippolity, a także liczne świątynie poświęcone bogom greckim. Nie wspominał o nowej religii³⁸⁹. W okresie bizantyńskim Megara została splądrowana przez piratów. Dzisiaj to siedziba biskupa prawosławnego. Podczas prowadzenia prac archeologicznych w XIX wieku F. Lenormant³⁹⁰ odkrył i opisał epitafia chrześcijańskie znalezione w okolicach kościoła św. Jana Chrzciciela, wzniesionego na dawnym akropolu miasta. Jedna z inskrypcji brzmi: *kimitirion diaferon Louka kai Kyriaki Athinaiois upo Paulou tou tin logian mni-min schontos kai Theiou dikastou genamenou. Ekymithi en irini o autos tis markarias mnimis Loukas minos noembriou endekati indiktioni ebdomi*. Odkryto także w okolicach Caria tablicę marmurową z napisem: *doulou christ(ou)*, a pod tym napisem krzyż pomiędzy dwiema gałązkami palmowymi³⁹¹. Odnaleziono pochowania: *Polochroniou monachou eusebous*, z krzyżami i gałązką palmową; *Eutichiou Lekapinou kai tis autou gametis Dimitrias; Anastasiou Turionous ke tis gametis aotou Kalokerias* również z krzyżykami; *Andreou Rodonos kai tis gunaikos autou; Eudoksias; Fotinou presbiterou*.

387 Ch. Bayet, *La nécropole chrétienne de Milo*, w: *Bulletin de correspondance hellénique*, t. II, 1878, s. 347–359. G. Lambakis, *Nuovo bullettino di archeologia cristiana*, 1905, s. 310–311.

388 Na podstawie tekstu z: *Dictionnaire D'archeologie chretienne et Liturgie*, F. Cabrol i współpracownicy, t. 11, hasło: Megare, col. 199–206.

389 Pauzanasz, I, 39–44.

390 F. Lenormant, *Inscriptions chrétiennes de Megare*, *Revue Archéologique*, t. 1, 1865, s. 438–439.

391 Por. *Inscriptiones graecae Megaridis, Oropiae, Boeotiae*, w: *Corp. inscr. Graec. Graeciae septentrionalis*, t. I, s. 54.

Ciekawym zabytkiem jest ostrakon znajdujący się w muzeum w Atenach nr 12227 z tekstem Mt 6, 9–13, czyli modlitwą *Ojcze nasz*³⁹². Od IV wieku Megara posiadała biskupa. Znamy nazwiska niektórych z nich. W 343 roku Alipius ab Achaia de Megaris jest wspomniany w dokumentach z Sardyki w kanonie 9. Nicias jest wymieniony w dokumentach soboru chalcedońskiego w 451 roku. Agatherus episcopus Megarensis podpisany jest na liście prowincji korynckiej do cesarza Leona około roku 451. Dionysius misericordia Dei episcopus *Megarensium* obecny był na piątym soborze ekumenicznym³⁹³.

Ateny – z końca IV wieku pochodzi krypta poświęcona męczennikowi Leonidasowi i siedmiu towarzyszkom³⁹⁴. Już wcześniej była wspomniana bazylika nad Ilisos. Męczeństwo ich wspomina się w kalendarzu greckim 16 kwietnia. Sam Leonidas pochodził z Trojzeny, nie należał do stanu duchownego, lecz był kierownikiem duchowym Chariessy, Niki, Galiny, Kallis, Nounechii, Vassylissy, Theodory. Sama krypta w kształcie rotundy, trullo, pochodzi z IV wieku. Fakt istnienia męczennika, świeckiego duchownego odpowiedzialnego za grupę kobiet, daje nam pewien obraz Kościoła w Grecji. Leonidas działał na Peloponezie. Kościół koryncki upamiętnił go bazyliką w okolicach Lacheionu. Krypta poświęcona męczennikowi Leonidasowi i towarzyszkom była częścią cmentarza chrześcijańskiego. Istnieje hipoteza, że cmentarz powstał wokół krypty zgodnie ze zwyczajem: *depositio ad martiros et sanctos*³⁹⁵. W okolicach krypty odnaleziono starochrześcijańskie lampki oliwne z symboliką religijną, także z krzyżami. Pochodzą z okresu rzymskiego. Datuje się je na IV i V wiek n.e. Na niektórych znajduje się nazwa warsztatu: Chionis, który działał na Kerameikosie w IV wieku³⁹⁶. Sposób budowania krypty, odkryte lampki wskazują na drugą połowę IV wieku.

Męczeństwo Leonidasa i towarzyszek dokonało się w czasie Paschy 250 roku podczas prześladowań Decjusza. Tak Leonid, jak i towarzyszki mieli być wrzuceni do morza w okolicach Koryntu. W IV wieku według

392 DHGE, t. XI, s. 203.

393 DHGE, T. XI, s. 199.

394 G. Antouraki, *Themata archeologias kai technis*, Athina 2000, s. 214–248.

395 G. Antouraki, *Elliniki Christianiki Epigrafiki*, Athina 1994, s. 69 nn.

396 J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period*, op. cit. Około 10 z 52 opisanych lampek posiada chrześcijańską symbolikę.

tradycji przeniesiono resztki męczenników do wybudowanej krypty nad rzeką Ilisos, gdzie później powstał kościół. Powstała także w tym czasie bazylika w Lachejonie.

Istnieje spór co do samej postaci Leonidasa. Grupa hagiografów uważa, że był biskupem Aten, dlatego jest przedstawiany czasem w stroju metropolity³⁹⁷. Halkin³⁹⁸ sądzi, że był świeckim przewodnikiem duchowym grupy pobożnych kobiet.

Jeszcze raz powracamy do bazyliki św. Leonidasa nad rzeką Ilisos³⁹⁹. Była jedną z najstarszych budowli chrześcijańskich w Atenach i całej Attyce. Wielkość bazyliki ruin jest szacowana na 55 m na 22 m. Bazylika posiadała trzy nawy w stylu greckim z nartyksem, baptysterium, atrium.

Według tradycji u stóp Areopagu miał istnieć kościół św. Dionizego. Obecnie odkryto fragmenty kościoła⁴⁰⁰.

Korynt – *Synaxarion* Kościoła prawosławnego pod datą 16 kwietnia wspomina męczeństwo Leonidasa, Charissy, Nike, Galiny, Kalisy, Nunekhii, Vasilissy i Theodory. Kult Leonidasa jest porównywalny z kultem Quadratusa, męczennika i biskupa korynckiego, jest on zaliczany do najbardziej znanych świętych i przywódców Kościoła. Miejsce jego męczeństwa, czyli okolice portu w Lechajonie, jest łączone z wielką bazyliką chrześcijańską datowaną na VI wiek. Leonidas i siedem dziewic są wyliczani w *Acta Sanctorum*. Ich wspomnienie jest połączeniem różnych tradycji o Leonidasię oraz innych męczennikach⁴⁰¹.

Bazylika w Lechaion razem z baptysterium była odkryta przez greckiego archeologa Demitriosą Pallasa w latach 50. Badania były opublikowane w 1960 roku. Wiele danych z tych prac przekazują w języku angielskim: William Caraher, *Church, Society, and the Sacred in Early*

397 S. Eustratiadou, *Hagiologion tis Orthodoxou Ekklisias*, Athina 1935, s. 275. Ch. Papadopoulou, *Ekklisia ton Athinon*, Athina 1928, s. 21–22. J. Travlos, *Christianikai Athinai*, Th.H.E., t. 1, 1962, col. 731–732.

398 F. Halkin, *Saint Leonide et ses sept compagnes martyrs a Corinthe*, w: EEBS, 1953, s. 217–223.

399 G. Sotirios, *Palaia Christianiki basiliki tou Ilissou*, A.E. 1919, s. 1–31. *Ai palaiochristianike basilikai tis Ellados*, A.E. 1929. A. Orlandos, *Ksylostegos palaiochristianiki Basiliki tis Mesogijakis Ikanis*, Athina 1952.

400 DHGE, t. 5, s. 17.

401 *Urban Religion in Roman Corinth*, eds. D. Schowalter, S.J. Friesen, Cambridge, MA 2005, 443–457; A. Brown, *Late Roman Corinth*, przekazuje różne źródła hagiograficzne.

Christian Greece, Ohio 2003; Richard Rothaus, *Corinth: The First City of Greece*, Leiden 2000; G.D.R. Sanders, *Archaeological Evidence for Early Christianity and the End of Hellenic Religion in Corinth*, w: *Urban Religion in Roman Corinth*, eds. D. Schowalter, S.J. Friesen, Cambridge, MA, 2005, s. 419–442.

Leros⁴⁰². Według S. Vailhe’a, autora hasła „Achaie” w *Dictionnaire D’Histoire et de Géographie Ecclesiastiques* (DHGE), na wyspach: Tinos, Milos, Paros, Santorini, Astypalea, Calymnos istniały wspólnoty chrześcijańskie już w II wieku n.e. W dokumentach z synodów lokalnych widzimy biskupów z wysp Cyklad⁴⁰³: „między innymi Dionizjusza z Elidy w prowincji Achaja, którego usunęli, mieli na synodzie”⁴⁰⁴. Aecjuszowi z Tesaloniki Protogenes zarzucał czyny haniebne i zbrodnie, ponieważ powiedział, że miał on i ma konkubiny, i z nimi nigdy nie chciał wejść w komunię. Teraz jest u nich uważany za sprawiedliwego⁴⁰⁵.

Cypr – jak wiemy z *Dziejów Apostolskich* chrześcijaństwo bardzo szybko dotarło na Cypr. Delvoy⁴⁰⁶ podaje wykaz bazylik paleochrześcijańskich odkrytych na Cyprze. Uważa się, że to Antiochia odgrywała znaczącą rolę w formowaniu się chrześcijaństwa na tej wyspie. Herakleidos miał być uczniem Barnaby. Pierwszymi miejscami kultu były cmentarze, które odkryto między innymi w Kourion i Kition. Znaleziono tam inskrypcje chrześcijańskie z II i III wieku⁴⁰⁷. Podobnie w Politiko-Tamasos, Lapithos, Kyrenii, Pafos. Do IV wieku chrześcijanie wykorzystywali w katakumbach ozdobne groby w formie niszy z łukowym obramowaniem, czyli akrosolia. Niektóre katakumby miały charakter mauzoleum na kształcie krzyża⁴⁰⁸. W latach 70. Polska Misja Archeologiczna dokonała cennych odkryć w Pafos. Polscy archeolodzy między innymi odkopali

402 DHGE, t. I, s. 302.

403 Por. *Acta Synodalia*, vol. I, s. 171. Dekret synodu w Sardyce biskupów wschodnich stronnictwa ariańskiego wysłany do Afryki. Wspominany jest tam biskup z archipelagu Cyklady.

404 Ibidem, s. 179.

405 Ibidem.

406 Ch. Delvoy, *L’art paléochrétien de Chypre*, w: *XV Congrès International d’Etudes Byzantines*, Athenes 1976.

407 Por. T.B. Mitford, *The Inscriptions of Kourion*, Philadelphie 1971.

408 A. Papageorgiou, *The Early Christian Architecture of Cyprus*, w: *XV Congrès International d’Etudes Byzantines*.

mozaiki w domu Aion. Pochodzą one prawdopodobnie z IV wieku n.e. Są ciekawym przykładem przechodzenia od czasów klasycznych do chrześcijańskich⁴⁰⁹ lub stanowią element konfliktu kulturowego, chrześcijańsko-pogańskiego. Drugą interpretację reprezentują polscy badacze W. Daszewski i M. Olszewski⁴¹⁰. Na mozaice mamy przedstawione dwie serie postaci. Mitologię klasyczną reprezentują Leda z łabędziami, Nymfy przynoszące dary Dionizosowi, tryumfalny wjazd Dionizosa do Aten oraz skazanie na śmierć Marsjasza przez Apolla. Chrześcijańska seria zaczyna się zwiastowaniem, później mamy nawiedzenie, wjazd Pana Jezusa do Jerozolimy i sąd Piłata nad Jezusem. Widać pewną analogię między mitologią i Ewangelią. Wspomniani wyżej uczeni interpretują w różny sposób zestawienie. To, co jest istotne, to fakt występowania motywów chrześcijańskich w willi rzymskiej. Jest to świadectwem wyraźnej obecności chrześcijaństwa w życiu intelektualnym i społecznym na Cyprze. Przechodzenie z pogaństwa ku chrześcijaństwu trwało długo i towarzyszyły mu konflikty. Na Cyprze związane były z kultem Afrodyty, sakralną prostytutką, ofiarami z ludzi. Chrześcijanie mogli się obawiać, że chrześcijańskie wartości zostaną wypaczone przez pogańskie interpretacje⁴¹¹.

Bazyliki paleochrześcijańskie⁴¹². Na początku pracy przedstawiłem listę bazylik paleochrześcijańskich z terenu szeroko pojętej Achai. Lista ta pochodzi z pracy Carahera, który korzysta z publikacji między innymi Asimakopoulou. Autor podał szkic bazylik, czas odkrycia, okres pochodzenia, kierownika prac. Wszystkie bazyliki pochodzą z okresu po

409 Por. J. Ladouceur, *Christians and Pagans in Roman Nea Paphos: Contextualizing the "House of Aion" Mosaic*, *UCLA Historical Journal* 29(1)2018, s. 49–64.

410 Por. M. Olszewski, *The iconographic programme of the Cyprus mosaic from the House of Aion reinterpreted as an anti-Christian polemic*, w: *Et in Arcadia Ego: Studia Memoriae Professoris Thomae Mikocki Dicata*, wyd. W. Dobrowolski, Uniwersytet Warszawski 2013, s. 234–235. Także praca W. Daszewskiego, *Dionysus der Erlöser: Griechische Mythen in Spatantiken Cypern*, Mainz, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985.

411 Por. J. Ladouceur, *Christians and Pagans in Roman Nea Paphos*, op. cit., s. 10. Maier i Karageorghis, *Paphos: History and Archaeology*, s. 290–292; Epiphaniusz z Salaminy, w Panarion 51, 30, mówi o związku pomiędzy narodzeniem boga Aion z Kore i narodzeniem Pana Jezusa z Dziewicy Maryi. Uważał, że poganie celowo świętowali 6 stycznia, by osłabić znaczenie święta Objawienia (Epifanii). Dostrzega również analogię pomiędzy Afrodytą i Dziewicą Maryją. O Afrodycie cypryjskiej z Pafos piszą między innymi: Klemens Aleksandryjski, *Protrepticus 2*; *Dzieje Barnaby*, Arnobiusz, *Adversus Gentes 5.19*; Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum 10*; Hieronim, *Życie Hilariona 2*.

412 Por. W. Caraher, *Church, Society, and the Sacred*, op. cit., s. 290–301.

313 roku n.e. Ich rozmieszczenie pokazuje, jak byli rozproszeni chrześcijanie. Mamy Ateny, Mesogion, Megarę i okolice, Korynt i okolice, Argos i okolice. Są to bazyliki, ale jest prawdopodobne, że istniały także skromniejsze miejsca kultu. Prace archeologiczne są ciągle prowadzone.

Wracając jeszcze do Aten, ważne jest uwolnienie się od idealizowania. Miasto to w złotym V wieku wyglądało inaczej niż w I wieku n.e. Prace archeologów ukazują nam elementy miasta z różnych okresów, które my dzisiaj widzimy jednocześnie. Kiedy świecił pięknem Partenon, to nie było jeszcze Stoy Attalosa. Teatr Heroda Attyka to dopiero II wiek n.e. Miasto podnosiło się wiele razy z ruin, stopniowo zmieniając swój wygląd. Podaję przykład niektórych zniszczeń dokonanych przez ludzi, a pamiętać trzeba o klęskach żywiołowych: ogniu, trzęsieniach ziemi i powodziach.

10.7. Zniszczenia Aten w różnych okresach historii

480 p.n.e. – zniszczenie przez Persów

400 p.n.e. – zniszczenie w czasie wojny peloponeskiej

86 p.n.e. – zniszczenie przez wojska Sulli

267 n.e. – zniszczenie dokonane przez Herulów

395 n.e. – zniszczenie w czasie najazdu Alaryka

582/583 n.e. – zniszczenie dokonane w czasie najazdu Słowian

Część budowli na agorze greckiej po najeździe Herulów powoli podupadała. Kolejne najazdy i trzęsienia ziemi przyczyniły się do upadku Aten. Zamknięcie Akademii stało się symbolicznym końcem. Dopiero w roku 426 cesarz Teodozjusz II nakazał, by w Atenach na świątyniach pogańskich postawiono krzyże, a w 439 roku, by były przekształcone w kościoły. Zaczęto także budować coraz więcej świątyń chrześcijańskich. Z IV wieku pochodzi wspomniana wiele razy bazylika św. Leonidasa nad rzeką Ilissos. Być może i z tego okresu pochodzi kościół św. Dionizego u podnóża Areopagu. W VI wieku świątynię Ateny (Parthenon) zamieniono na kościół Agia Sophia (Świętej Mądrości), a następnie bazylikę Matki Bożej Theotokos. Thisjon przekształcono na świątynię św. Jerzego. Świątynia Zeusa Olimpijskiego stała się kościołem św. Jana Chrzciciela. Grota w okolicach Teatru Dionizosa stała

się kościołem Matki Bożej z Groty (Speliotissa). W Bibliotece Hadriana wybudowano kościół Wielkiej Matki Bożej (Megali Panaghia). W Dafni na terenie świątyni Apollona powstał klasztor i bazylika⁴¹³. Tak stopniowo chrześcijaństwo wchłonęło budowle związane z kultami pogańskimi. Część z nich nie była już używana, część zniszczona. Wydaje się, że dzięki ich „chrystianizacji” częściowo przetrwały do naszych czasów.

Świadectwo Sozomena Hermiasza⁴¹⁴ o prześladowaniach chrześcijan:

Konstantyn natomiast, z chwilą, gdy cała władza nad państwem rzymskim znalazła się w jego wyłącznie rękach, wydał dekret skierowany do poddanych zamieszkujących na Wschodzie, aby szanowali religię chrześcijańską i gorliwie oddawali cześć Bogu; za Boga kazał uznawać tylko tę jedną istotę, która rzeczywiście jest Bogiem i w każdej epoce niewzruszoną przejawia potęgę.... Po takich to zapowiedziach i szczegółowym przytoczeniu mnóstwa innych uwag, którymi spodziewał się pozyskać ogół poddanych dla chrześcijaństwa, unieważnił wszelkie postanowienia i posunięcia, skierowane przeciwko wierze w okresie panowania prześladowców Kościoła; jednocześnie zarządził, że mają być uwolnieni wszyscy, którzy za wyznawanie wiary w Chrystusa skazani zostali na wygnanie albo zmuszeni do przebywania wbrew woli na samotnych wyspach czy też zesłani gdzie indziej, (877) bądź to do pracy w kopalniach, bądź na roboty publiczne albo do służby w gyneciach czy przedzalniach, czy wreszcie zapisani zostali za karę jako kuriałowie, chociaż poprzednio do rady miejskiej nie należeli. Tym, którzy pozbawieni zostali praw obywatelskich, zwrócił dawne przywileje. Tym, którym odebrano jakieś stanowisko w wojsku, pozostawił do uznania, czy obejmą swoją poprzednią funkcję, czy też przejdą w stan spoczynku po uzyskaniu zaszczytnej odprawy. A kiedy już wszystkim przywrócił poprzednią wolność i należne honory, oddał im także majątkość. Jeśli zaś konfiskata majątku dotyczyła osób skazanych na karę śmierci, nakazał, by spuściznę po nich przekazywano ich najbliższemu krewnym, a gdyby się nikt taki nie znalazł, w tym przypadku spadkobiercą miał być zawsze miejscowy kościół. Dalej, jeśli by coś z takiej właśnie masy spadkowej miało w posiadaniu bądź to osoba prywatna, bądź to instytucja państwowa, ciąży na nich obowiązek zwrotu. Jeśli natomiast chodzi o tych, co daną rzecz nabyli od skarbu państwa albo otrzymali jako

413 *Enciclopedia Cattolica*, vol. II, Firenze 1949, s. 297 (Atene, Antonio Ferrua, Enrico Josi).

414 Sozomen Hermiasz, *Historia Kościoła*, rozdział 8.

darowiznę, obiecał wziąć ich interes w opiekę, na ile tylko to będzie możliwe oraz – godziwie. Takie więc, jak powiedziałem, wydał cesarz zarządzenia i potwierdził ich moc obowiązującą, ujmując je w formie dekretu; niezwłocznie też zaczęto je należycie wprowadzać w czyn. Chrześcijanie zaczęli zajmować wszystkie na ogół urzędy w państwie rzymskim; zabroniono także odtąd komukolwiek składać bożkom ofiary, radzić się wyroczni, korzystać z wtajemniczenia w misteria, wystawiać wotywnne posągi czy obchodzić święta pogańskie. Jednocześnie zmieniono wiele spośród panujących po miastach z dawien dawna zwyczajów. U Egipcjan na przykład już nie do pogańskich, jak dotychczas, świątyń zaczęto odtąd wносить słynny ów łokieć, którym zaznacza się przybór wód Nilu, ale do kościołów. U Rzymian zaś po raz pierwszy wówczas właśnie zakazano urządzania igrzysk gladiatorów. U Fenicjan zamieszkujących Liban i Heliopolis nie wolno już było zmuszać do nierządu dziewcząt w okresie przedmałżeńskim, z którymi dotychczas zawierano legalny związek małżeński zwykle dopiero po pierwszej próbie w postaci bezprawnego obcowania cielesnego. Jeśli chodzi o świątynie, te z nich, które były dostatecznie obszerne, poddawano naprawom; inne natomiast rozbudowywano z rozmachem wwyż i wszere. W innych jeszcze miejscowościach, gdzie ich w ogóle nie było, wznoszono je od fundamentów. Środków pieniężnych dostarczał cesarz ze swego skarbcza, rozesławszy listy do biskupów po miastach oraz do zwierzchników prowincji, pierwszym zalecając, by wydawali dyspozycje, jakie tylko uznają za stosowne, drugim – by okazywali posłuszeństwo i gorliwie pomagali duszpasterzom. A ponieważ pod jego rządami państwo zażywało dobrobytu, rozwijała się jednocześnie i wiara. Po zakończeniu wojny przeciwko Licyniuszowi tak mu się szczęściło w walkach z obcoplemieńcami, że pokonał nawet Sauromatów i tak zwanych Gotów, a na koniec wspólnie z nimi zawarł z nimi przymierze. Plemię to zamieszkiwało podówczas po drugiej stronie rzeki Dunaju, a ponieważ było niezmiernie bitne i zdolne do walki, tak ze względu na swą liczebność, jak i rosła budowę ciała, i zawsze gotowe do rozprawy orężnej, przeto miało przewagę nad wszystkimi innymi barbarzyńcami; współzawodników miało w jednych tylko Rzymianach.

11. Zakończenie

Jak już zobaczyliśmy, posiadamy niewiele bezpośrednich świadectw archeologicznych dotyczących pierwszych chrześcijan. Istnieje do dziś wzgórze Areopag. Jest to wzgórze bez zachowanych budowli. Tam Paweł miał wygłosić swoją mowę do filozofów ateńskich. Jan Chryzostom uważał, że Paweł raczej był tam sądzony przed radą (*vouli*), pełniącą funkcję sądu⁴¹⁵. Być może podejrzewano go o chęć wprowadzenia nowej religii⁴¹⁶, co mogło być karane nawet śmiercią. Na zboczu Areopagu w IV wieku znajdował się kościół. W czasie prac archeologicznych odnaleziono fragmenty świątyni chrześcijańskiej. W „Hesperii” opublikowano pracę: *Early christian epitaphs from Athens*⁴¹⁷. Praca ta licząca 62 strony analizuje odkrycia archeologiczne dotyczące inskrypcji nagrobnych na terenie Attyki. Jak podaje, najwięcej odkryć było w XIX wieku i zostały częściowo opublikowane przez takich autorów jak: S.A. Koumanoudes (1871), C. Bayet (1878) oraz W. Dittenberg (1882). Najciekawszą inskrypcją była płyta nagrobna znaleziona w 1888 roku na zboczu Likavitosu, pochodząca z nagrobka biskupa Klematiosa, a więc dopiero z V wieku⁴¹⁸. Odnaleziono inskrypcje z chrześcijańskiego cmentarza znajdującego się na terenie świątyni Asklepiosa. Odkrycie opublikował P. Kastriotis, Arch. Ef., 1914, s. 166. Również na północno-wschodnim zboczu Areopagu odnaleziono chrześcijańskie nagrobne inskrypcje, zostały one opublikowane przez G.A. Soteriou w Arch. Delt., II, 1916, s. 142. W roku 1916 odnaleziono inskrypcje na terenie Teatru Dionizosa, pochodziły prawdopodobnie z cmentarza z Asklepiejonu. Z Attyki pochodzi także inskrypcja z Laurio opublikowana przez G.K. Zesios, *Epig. Christianon Chronontis Ellados*, 1917, s. 17. Posiadamy również inskrypcje z okolic Pnyx i Dypylonu. Większość inskrypcji znajduje się w Muzeum Inskrypcji

415 Jan Chryzostom, 38, 20.

416 Józef Flawiusz, *Adv. Apionem*, II, 37. Również: Servius, *Ad Aeneidem* VIII, 187. DACL, t. 1, s. 3045.

417 J. Creaghan, A. Raubitschek, w: [ascsa.edu.gr Hesperia/146824.pdf](http://ascsa.edu.gr/Hesperia/146824.pdf).

418 Por. *ibidem*, s. 2.

w Atenach. Przewodnik po tym muzeum opublikował G. Soteriou, *Euretion*; zebrał około 30 dokumentów odnośnie do chrześcijańskich inskrypcji. O. Broneer opublikował w „Hesperii” inskrypcje znalezione na północnym stoku Akropolu. Natomiast w „Hesperii” XIII, 1944, s. 265 mamy opublikowane inskrypcje z Agory. W.K. Prentice, *Greek and Latin Inscriptions*, 1908, zebrał rozproszone inskrypcje. Wczesne inskrypcje nagrobne do początku IV wieku posiadają formuły przekleństw dotyczących tych, którzy zniszczyliby nagrobki⁴¹⁹. Może to świadczyć o przypadkach zniszczeń. Często inskrypcje są skrótami imion, którym towarzyszą symbole chrześcijańskie⁴²⁰. Oprócz inskrypcji z Aten posiadamy także inskrypcje z Megary, opublikowane przez Bayet (IG, VII, 174, Epigraphic Museum 9953), oraz z Koryntu⁴²¹.

Na inskrypcjach nagrobnych chrześcijańskich w przeciwieństwie do inskrypcji pogańskich występują symbole oznaczające przynależność religijną (krzyże, ptaki, kwiaty, liście). Był to zwyczaj przejęty z tradycji żydowskiej (lulaw, menora...). Chrześcijanie bardzo często wykorzystywali płyty z nagrobków pogańskich. Miały kształt *cippi*⁴²². Pod redakcją N.A. Bees, *Corpus der Griechisch-Christlichen Inschriften von Hellas*, C.G. -C.I., 1941, ukazały się inskrypcje, których publikację zapowiadał już T. Homolle jako *Corpus Inscriptionum Graecarum Christianarum*. Praca wyżej wspomnianej amerykańskiej szkoły komentuje wybrane inskrypcje.

Stoa Królewska to kolejne miejsce, gdzie mógł przemawiać lub nauczać Paweł⁴²³, jej fragmenty istnieją do dzisiaj.

Istnieje też nadal Iera Odos (droga święta) prowadząca do Eleusis oraz droga do Faleronu, po której pewnie Paweł przechadzał się, widząc ołtarz poświęcony Nieznanemu Bogu – Agnostos Theos⁴²⁴. Czy Pawłowi

419 Por. *ibidem*, s. 10.

420 M. Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek Inscriptions*, w: *Quartely of the Department in Palestine*, Suppl. Vol. IX, 1940, s. 25–29.

421 Ascsa, op. cit., przypis 68.

422 J. Kirchner, *Antike* XV, 1939, s. 94–95. Por. Ascsa, op. cit., s. 23.

423 Por. E. Beurlier, *Predication de Saint Paul a' Athenes*, w: *Bull. De lla Soc. Nat. des antiq. De France*, 1896, s. 112–113. Zwrot Pawła: „mężowie ateńscy” wskazywałby na urzędników ateńskich.

424 Pauzaniusz, *Descriptio Graeciae*, I, 4. Miał się znajdować w Faleronie, przy drodze do Aten.

chodziło o Boga JAHWE, Adonai, czy też był to ołtarz egipskiego boga Amen?⁴²⁵ Przy Iera Odos zachowały się ruiny świątyni Afrodyty w okolicach klasztoru w Dafni, który został wybudowany na świątyni Apollona. Na wysokości stacji metra Elaionas odkopano resztki mostu na rzece Kifisos. Pochodzą z okresu klasycznego (gefira). Nie jest to chyba most, o którym wspomina się przy okazji Anthysteriów, gdyż leży zbyt blisko Aten. Tertulian w III wieku nazwie ten kult Demetry w *Eleusis attica idolatria est*⁴²⁶. Wzdłuż Iera Odos znajdowały się nie tylko świątynie pogańskie, ale także cmentarze. Dzisiaj na stacji metro Aegaleo można zobaczyć fragmenty przedmiotów z grobów odkopanych w czasie budowy metra. Odkopano także fragment samej Iera Odos wraz z zachowanymi różnymi sarkofagami. Część pochodzi z okresu rzymskiego, nie wspomina się jednak o śladach chrześcijańskich. Kolejne ruiny świątyń znajdują się w okolicy Aspropyrgos i w samej Eleuzynie. W okolicy lotniska wojskowego jest kolejny rzymski most, natomiast na zakończeniu Iera Odos można dzisiaj zobaczyć resztki kościoła starochrześcijańskiego, zbudowanego na jakiejś świątyni pogańskiej. Dzisiaj jest to kościół pod wezwaniem św. Zachariasza. Widoczne są kolumny i inskrypcje na kamieniach. Kościół pochodzi pewnie z V lub VI wieku. W czasie prac na Kerameikosie znaleziono inskrypcje chrześcijańskie. Wygląda więc, że chrześcijanie ateńscy byli chowani na cmentarzach publicznych.

Euzebiusz przekazał nam trochę danych o Atenach i biskupach ateńskich. Jan Chryzostom identyfikował Damaris z kobietą, nie wszyscy z tym się zgadzają⁴²⁷.

W II wieku Kościół ateński jeszcze bardziej utracił swoje znaczenie na rzecz Kościoła korynckiego. Biskup Dionizy⁴²⁸ z Koryntu upominał chrześcijan ateńskich.

Istnieje legenda o człowieku nazywanym Anacletos. Miał on być synem filozofa o imieniu Antiochos, który później został biskupem Rzymu i zmarł w czasie prześladowań Domicjana⁴²⁹.

425 P. Foucart, *Revue des études grecques*, 1893, t. 6, fasc. 21, s. 6.

426 Tertulian, *Ad Marcionem*, I, 9.

427 Jan Chryzostom, *De sacerdotio* IV, 7.

428 Dionysius, Bishop of Corinth, *Fragments from a Letter to the Roman Church*. [a.d. 170.]

429 Ellisen, *Zur Geschichte Athens*, s. 49. DACL, t. 1, s. 3049.

W czasie Trajana w Atenach wybuchł bunt przeciwko chrześcijanom, szczególnie przeciwko biskupowi Publiuszowi (Poplios)⁴³⁰. Biskup Koryntu Dionizy w *Liście do Ateńczyków* pobudza ich do wiary i życia według Ewangelii i zarzuca im zaniechanie, tak że niemal odeszli od wiary, odkąd ich biskup, Polibiusz, poniósł śmierć męczeńską w czasie ówczesnych prześladowań⁴³¹. Następcą Polibiusza miał być Kwadratus, który według Euzebiusza zebrał rozproszonych chrześcijan Aten.

Na górze Hymet miała znajdować się mała wspólnota chrześcijańska⁴³². Synody prowincjalne⁴³³ świadczą o istniejących wspólnotach.

Prześladowania w czasie Decjusza miały charakter gwałtowny i popularny. Pamięć tych męczenników Kościoł grecki świętuje 15 maja⁴³⁴.

Wspomina się kościół św. Filipa na zboczu Areopagu⁴³⁵. Pochodzi on z późniejszego okresu. Odnaleziono natomiast inskrypcje nagrobne na zboczach Areopagu, pochodzące z cmentarza chrześcijańskiego mieszczącego się w Asklepiejonie.

W 267 roku w czasie najazdu Gotów – Herulów Ateny zostały spłądrowane i zniszczone, pewnie podobny los spotkał budowle chrześcijańskie. Deksippos wspomina o tych wydarzeniach w swoich *Kronikach*.

Z czasów prześladowania Dioklecjana znany jest tylko jeden męczennik Leonidas⁴³⁶. Nad rzeką Ilissos zbudowano bazylikę na cześć tego męczennika. Dzisiaj można zobaczyć zarys fundamentów. Pallas w swojej pracy dotyczącej mozaik zamieszcza zdjęcia ukazujące mozaiki z tej właśnie bazyliki. Same ruiny znajdują się w sąsiedztwie stadionu i basenów w okolicy świątyni Zeusa Olimpijskiego. Powyżej ruin bazyliki św. Leonidas zachowały się fragmenty świątyni Afrodyty Agrotis. Również w pobliżu rzeki Ilissos, w okolicach dzisiejszej stacji metra Syntagma,

430 DACL, t. 1, s. 3049.

431 Euzebiusz, *HE* IV, 23.

432 L. Ross, *Archäologische Aufsätze*, t. 1, Leipzig 1855, s. 219.

433 Euzebiusz, *HE*, 5, 16. J. Lebreton, *Le développement des institutions ecclésiastiques a la fin du second siècle et au début du troisième*, Recherches de Science religieuse, t. 24, 1934.

434 Menolog wspomina, że byli ścięci.

435 E. Curtius, *Attische Studien*, Göttingen 1865, t. 2, s. 27.

436 J. Strzygowski, w: *Mittheilungen des kis. Deut. Archaeol. Instituts. Athenische Abtheilung*, 1889, t. 14, s. 271. Według tego autora kult chrześcijański na Akropolu rozpoczął się przed 362 rokiem.

odkopano fragmenty łaźni z czasów rzymskich, odnaleziono tam prawdopodobnie chrześcijańskie domy z V/VI wieku (napisy i graffiti o charakterze chrześcijańskim). W tym samym rejonie znajduje się kościół A. Fotini zbudowany w miejscu Groty Pana. Na rogu parku narodowego są zachowane fragmenty mozaiki z bazyliki chrześcijańskiej z V wieku.

Większość zabytków dotyczących chrześcijaństwa ma datację późniejszą, czyli druga połowa IV wieku i później. Mnie interesowały tak opisane wydarzenia, jak i pozostałości archeologiczne na terenie Achai sprzed 313 roku. Jest ich bardzo mało. Tło historyczne i kulturowe miało pomóc zrozumieć brak śladów. Trzeba także ciągle pamiętać, iż mała część odkopanych inskrypcji i obiektów została przestudiowana pod kątem chrześcijańskich śladów. Czekają jeszcze na swoich badaczy.

W roku 2023 ukazała się praca napisana pod kierunkiem greckiej badaczki Tzavella Elli oraz Breytenbach Cilliers, *Early Christianity in Athens, Attica and Adjacent Areas (from Paul to Justinian)*, Brill, Leiden, Boston 2023. Zasadniczo dotyczy bardzo podobnego problemu badawczego. Jest to solidna praca zbiorowa. Autorzy podają bardzo obszerny materiał związany z inskrypcjami oraz świadectwami archeologicznymi. Wykaz inskrypcji jest zamieszczony w pracy. Wymagają one dalszych studiów. Praca liczy około 600 stron. Jest to pierwszy tom międzynarodowego projektu: *Early Christianity in Greece* (ECG). Wydawcami są: Cilliers Breytenbach (Berlin), Martin Goodman (Oxford), Klaus Hallof (Berlin), Andreas Muller (Kiel), Joseph Lee Rife (Nashville), Christiane Zimmermann (Kiel). Jak sami mówią, seria *Wczesne chrześcijaństwo w Grecji*, której pierwszym tomem jest *Wczesne chrześcijaństwo w Atenach...*, to część dużego projektu, serii wydawniczej pod nazwą *Ancient Judaism and Early Christianity*. Wydawcy nawiązują do monumentalnej pracy Adolfa Harnacka, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, 1924. Mają zamiar wydać monografie dotyczące chrześcijaństwa w Macedonii i na Peloponezie oraz w Azji Mniejszej. Wspomniana monografia jest bardzo cennym opracowaniem i daje nadzieję, że powoli zostaną odnalezione kolejne ślady obecności chrześcijan w pierwszych wiekach naszej ery. Pozwoli to lepiej zrozumieć naszą historię. Solidne opracowanie tematu wymaga pracy zespołowej wielu specjalistów. Osoby zainteresowane pogębieniem problemów przedstawionych w mojej małej pracy odsyłam do książek wspomnianego zespołu.

Bibliografia

Czasopisma i skrót

AAA	Αρχελογηκα Αναλεκτα εξ `Αθηνων
ABME	Αρχειον Βυζαντινων Μνημειων `Ελλαδος
ΑΔ	Αρχαιολογικον Δελτιον
AE	L'Année Épigraphique, published in Revue Archéologique (1888–)
AE	Αρχ. Έφημ. Αρχαιολογικη Έφημερις
ΠΑΑ	Πρακτικα Ακαδημίας Αθηνων
ΠΑΕ	Πρακτικά Αρχαιολογικης Έταιρειας
ACIAC	Actes du Congres International d'Archeologie Chretienne, Citta del Vaticano
AJA	American Journal of Archaeology
AntK	Antike Kunst
Arch	Archaeology Quarterly of Archaeological Institute of America
ArchRep	Archaeological Reports. Publikowane przez: Society for the Promotion of Hellenic Studies oraz British School of Archaeology in Athens
ASAA	Annuario della Scuola Archeologica di Atene
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BSA	The Annual of British School at Athens
Byzantion	Revue Internationale des etudes byzantines
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archeologiques
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum (Bayet)
CR	Clara Rhodos. Instuto Storico-archologico di Rodi
CRAI	Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres
DACL	Dictionnaire D'Archeologie Chretienne Et De Liturgie
DHGE	Dictionnaire D'Histoire et de Geographie Ecclesiastiques
EEBS	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
FA	Fasti Archaeologici
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
HE	Euzebiusz, <i>Historia kościelna</i>
Hellenica	Hellenica. Zbiory inskrypcji i numizmatyczne antycznej Grecji

Hesperia	Czasopismo Amerykańskiej Szkoły Studiów Klasycznych w Atenach
IC	Inscriptiones Creticae
IG	Inscriptiones Graecae
JBL	Journal of Biblical Literature
JHS	The Journal of Hellenic Studies
Latomus	Czasopismo Studiów Kultury Łacińskiej
OCP	Orientalia Christiana Periodica
ΡΑΕ ΠΑΕ	Πρακτικάά της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας
RACrist	Rivista di Archeologia Cristiana
REByz	Revue des Etudes Byzantines
SC	Sources Chretienne
VC	Vigiliae Christianae

Monografie

- Assimakopoulou-Atzaka P., *I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia*. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratori, XXXI Corso di Cultura Ravennate, Ravenna 1984, s. 13–75.
- Assimakopoulou-Atzaka P. (me ti synergasia tis Ellis Pelekanidou), *Syntagma ton Palaiochristianikon Psyfidoton Dapedon tis Ellados*, t. I–II, Kentron vizantinon erevnon, Tessaloniki 1987.
- Balducci H., *Basiliche protocristiane e bizantine a Coo*, Conferenza a Roma 15.05.1936, Pavia, 1–58.
- Jacopich G., *Edifici bizantini di Scarpanto. Mosaici ed iscrizioni*, Tip. Editrice Rodia, Rodi 1925.
- Khatchatrian A., *Les baptisteres paleochretiens*, Ecole pratique des hautes études. Section des sciences religieuses, Paris 1962.
- Παλλα Δ., Ψηφιδωτά, τομος IB' της Θρησκευτικής και Ήθικής Έγκυκλοπαιδείας, Αθηναί 1968, 1072–1239.
- Pallas D., *Les monuments paleochretiens de Grece decouverts de 1959–1973*, Citta del Vaticano 1977.
- Πελεκανιδη Σ. ι Ατζακα Π., Συνταγμα των Παλαιοχριστιανικων Ψηφιδωτων Δαπεδων της Ελλάδος. Τ Ι. Κεντρον Βυζαντινων Ερευνων, Θεσσαλονικη (1974) 1988.
- Sodini J., *L'habitat urbain en Grèce a la veille des invasions. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du Colloque organise par l'Ecole Française de Rome, Rome 1984, 341–397.
- Sodini J., *Mosaïques paléochrétiennes de Grèce*, BCH 94 i 95.
- Σωτηριου Γ., Βασιλικαι Έλλαδος, 'Αρχ. Έφημ., 1929, 161–247.
- Tzavella E., Breytenbach C., *Early Christianity in Athens, Attica and Adjacent Areas (from Paul to Justinian)*, Brill, Leiden, Boston 2023.

Teksty źródłowe

- Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, 29, 1, 39.
Archive for the Archaeology of the Mediteranean World.
- Arnobiusz, *Adversus Nationes*, III, 21.2; VII, 44, 4.5.
- Arystydes, *Apologia*, tł. B. Wilanowski, Kwartalnik Teologiczny Wileński, 2 (1924), s. 425–484.
- Atenagoras, *Prośba za chrześcijanami*, tł. S. Kalinkowski, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1985.
- Athenaeus, *Dipnosophistae, Uczta Mędrców*, przełożyli i komentarzem opatrzyli K. Bartol, J. Danielewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- Diodor Sycylijski, *Bibliotheca historica*, XVI.XXVI (Biblioteka historyczna XVI. XXVI), redakcja naukowa S. Dworacki, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013 (Fontes historiae antiquae 16 i 26).
- Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, opracowanie przekładu I. Krońska, PWN, Warszawa 1984.
- Eliusz Arystydes, *Pochwała Rzymu*, tł. W. Madyda, Meander 6 (1951), s. 46–71.
- Diognet, *List do Diogneta*, tł. J. Czuj, POK 1935.
- Epiktet, *Diatryba* IV, 7, 1 – 8, 12, 6, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekład A. Świderkówna, oprac. ks. M. Starowieyski, BOK 10, Wydawnictwo Sandomierskie, Kraków 1998.
- Eunapius, *Vita philosophorum*, Eunapios, *Lives of Philosopher, Aedesius the Capadocian*, http://www.tertullian.org/fathers/eunapius_02_text.htm#AEDESIUS%20THE%20CAPPADOCIAN (dostęp: 15.04.2021).
- Eutropiusz, *Breviarium ab urbe condita* (VII–IX), C. Wagener, Teubner 1884.
- Euzebiusz, *Historia Ecclesiastica*, Schwartz (GCS) 1903–1909.
- Filon, *Legatio ad Gaium*, Leiden 1961.
- Filostratos, *Żywot Apolloniosa z Tyjany*, tł. M. Szarmach, Wydawnictwo UMK, Toruń 2012.
- Flawiusz Józef, *Wojna żydowska*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1992.
- Flawiusz Józef, *Dawne dzieje Izraela*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2010.
- Fragmentum Muratorianum*, 48–52, w: *Florilegium Patristicum*, Bonnae 1905.
- Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego* (Marek Aureliusz-Gordian III 238), tł. L. Piotrowicz, Ossolineum, Wrocław 1963.
- Hieronim, *De viris illustribus*, 19. 22.
- Historia Augusta, *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tł. H. Szelest, Czytelnik, Warszawa 1966.
- Justyn, *Apologia*, tł. A. Lisiecki, POK 1926.
- Kasjusz Dion Kokcejanus, *Historia rzymska* (do 229 r.) ks. 79–80, rekonstrukcje na podstawie dzieła mnicha z IX w. Ksyfilinosa (Xiphilinos).

- Klemens Rzymski, *List do Koryntian*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, opr. ks. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- Laktancjusz, *Institutiones, De morte persecutorum*, tł. J. Czuj, POK 1933.
- Liber Pontificalis I-XCIVI, Synodi et Collectiones Legum*, vol. IX, opr. M. Ożóg i H. Pietras, Wydawnictwo Ignatianum i WAM, Kraków 2014.
- Lukian (Lucianus), *Dialogi*, tł. K. Bogucki (t. 1–2), W. Madyda (t. 3), 1960–1963. *Śmierć Pielgrzymy, Aleksander*.
- Łukasz Ewangelista, *Dzieje Apostolskie*.
- Marinos, *Vita Procli*, https://www.tertullian.org/fathers/marinus_01_life_of_proclus.htm
- Orozjusz, *Historia*, CSEL, t. V, 1882.
- Orygenes, *Contra Celsum* 3, 30. *Przeciw Celsusowi*, tł. S. Kalinkowski, Warszawa 1979.
- Paweł Apostoł, *Listy*.
- Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie. W świątyni i w micie (księgi I, II, III, VII)*, tł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Ossolineum, Wrocław 1973.
- Pliniusz Maior, *Historia naturalna*, tł. I. T. Zawadzcy, Ossolineum, Wrocław 1961.
- Plutarch, *Cztery żywoty*, tł. M. Brożek, Czytelnik, Warszawa 1954 (2 wyd. 2003) (Lizander, Sulla, Demostenes, Cynceron).
- Plutarch, *Lives*, tł. B. Perrin, MA. Harvard University Press, Cambridge, William Heinemann Ltd., London 1918.
- Plutarch, *Moralia*, tł. Z. Abramowicz, Ossolineum. Wrocław 1954.
- Plutarch, *Żywoty sławnych mężów*, tł. M. Brożek, Ossolineum, Wrocław 1977.
- Porfiriusz o życiu Plotyna oraz o układzie jego ksiąg*, w: Plotyn, *Enneady*, t. 1, przeł. A. Krokiewicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 3–39.
- Prokopiusz, *Budowle w Illyricum Orientalis*, przeł. P. Grotowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006.
- Quadratus, *Apologia*, w: *Pierwsi Apologety Grecy*, przeł. L. Misiarczyk, opr. J. Naumowicz, Wydawnictwo M, Kraków 2004.
- Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tł. S. Kazikowski, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1972.
- Sozomenos, *Historia Kościoła*, przekł. S. Kazikowski, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1989.
- Stobaeus, *Anthologium IV–V* (misteria delfijskie), <http://www.perseus.tufts.edu>
- Strabo, *Geogr.*, 7, 34, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text>
- Sulpicjusz Sewer, *Kronika II*, 30, tł. A. Bober SJ, Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 19–20, 1986–1987, s. 183–210, s. 187.
- Swetoniusz, *Vita Persii*, <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.persius.html>.
- Swetoniusz, *Żywoty cesarów* (do Domicjana), tł. J. Pliszczyńska-Niemirska, Ossolineum, Wrocław 1972.

- Tacyt, *Annales i Historiae*, tł. S. Hammer, Warszawa 1957.
- Wiktor Aureliusz (IV w.), *Caesares. Epitome de Caesaribus*, Teubner 1966.
- Zonaras, *History from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great*, translation by T. Banchich i E. Lane, Routledge 2009.
- Zosimos (V w.), *Nowa historia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2012.

Studia

- Acta conciliorum oecumenicorum*, Vol. II, ed. E. Schwartz, de Gruyter, Berlin 1936.
- Allegrì R., *Saint Luke's Bones*, Messenger of Saint Anthony, Padova 24.06.2005, <https://www.messengersaintanthony.com/content/saint-lukes-bones> (dostęp: 13.05.2023).
- Almqvist H., *Plutarch und das Neue Testament*, Appelberg, Uppsala 1946.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος, Η Χριστιανική Θεσσαλονίκη προϊσταμένη τοῦ Ἰλλυρικοῦ (50–395 μ.Χ., 107–116), Χριστιανική Θεσσαλονίκη (Απο τοῦ ἀποστολοῦ Παύλου μεχρι και της Κωνσταντινείου εποχης), ΚΓ' Δημητριά Β' Επιστημονικο Συμποσιο, Θεσσαλονίκη 1990.
- Antouraki G., *Themata archeologias kai technis, Eisagogi christianikis*, Athina 2006.
- Armstrong G., *Imperial Church Building and Church-State Relations AD 313–363*, Church History 37 (1967), s. 3–17.
- Assimakopoulou-Atzaka P., *I talassa Ekklesion*, Athens 1952.
- Avramea A., Feissel D., *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)*, T&Mbyz 10 (1987), s. 357–398.
- Avramea A., *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle*, Paris 1997.
- Avramea A., *Mort loin de la patrie: L'apport des inscriptions paléochrétiennes*, w: *Epigrafia medievale greca e latina: Ideologia e funzione*, red. G. Cavallo, C. Mango, Spoleto 1995, s. 1–65.
- Bagnan G., *Peregrinus Proteus and the Christians*, w: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 4, H. 1 (1955), s. 107–112, <http://www.jstor.org/stable/4434437>.
- Baldini I., *L'Atene: la città cristiana*, w: *Gli Ateniensi e il loro modello di città*. Seminari di storia e archeologia greca I, Roma 25–26 giugno 2012, a cura di L.M. Calio, E. Lippolis, V. Parisi, Thiasos, Monografie 5, Edizioni Quasar, Roma 2014, s. 309.
- Balducci H., *Basiliche protocristiane e bizantine a Coa*, Pavia 1936.
- Bandy A.C., *Early christian inscriptions of Crete (Plates 64–65)*, Athens 1970, asca.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/147076.pdf, s. 222–249.
- Barb A.A., *La sopravvivenza delle arti magiche*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 111–139.
- Bardy G., *La vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles*, Desclée, Tournai 1968.

- Barnea I.M., *To palaiochristianikon thysiastirion*, Athina 1940.
- Bees N., *Corpus der Griechisch-Christlichen Inschriften von Hellas*, Athens 1941.
- Bernhard M.L., *Sztuka hellenistyczna*, PWN, Warszawa 1980.
- Bolonaki, I., *Ta Palaiochristianika Baptisteria tes Ellados*, Athens Archaeological Society, Athens 1976, s. 65–66.
- Bonhoffer A., *Epiktet und das Neue Testament*, Verlag von Alfred Töpelmann, Giessen 1911.
- Brenk F., *Plutarch, Judaism and Christianity*, w: *Studies in Plato and the Platonic Tradition: Essays Presented to John Whittaker*, Routledge, London 1997.
- Bruyne de L., *Les lois de l'art paleochretien*, Rivista di Archeologia Cristiana (35) 1959.
- Camp J., *Athenian Agora*, Thames and Hudson, London 1986.
- Caraher W., *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*. Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for The Degree Doctor of Philosophy in the Graduate School of The Ohio State University, Ohio 2003.
- Carrington P., *The Early Christian Church*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Chadwick F., *The Early Church*, t. 1, Eerdmans Publishing, Grand Rapids 1967.
- Chalkia E., *Le mense paleocrestiane: tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Vatican City 1991.
- Chaniotis A., Corsten T., Stroud R.S., Tybout R.A., *Argeia. The early Christian inscriptions of Argos (53–311)*. Supplementum Epigraphicum Graecum. Current editors: A.T. R.S. R.A. Chaniotis Corsten Stroud Tybout. Brill Online, 2014. Reference 21 January 2014, http://www.blonline.nl/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/argeia-the-early-christian-inscriptions-of-argos-53-311-a53_311.
- Chapmann J., *Notes on the Early History of the Vulgate Gospels*, Clarendon Press, Oxford 1908.
- Clarke G., *Third-Century Christianity*, w: *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII: *The Crisis of Empire*, eds. A. Bowman, A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Clinton K., *A Law in the City Eleusinion concerning the Mysteries*, Hesperia 49, 1980.
- Cohrane C.N., *Chrześcijaństwo i kultura antyczna*, przeł. G. Pianko, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1968.
- Courcelle P., *Polemiche antichristiane e platonismo cristiano: da Arnobio a sant' Ambrogio*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 165–199.
- Covolo dal E., *L'imperatore Caracalla e i cristiani. Per una valutazione della "Constitutio Antoniniana" in rapporto alle persecuzioni del III secolo*, Apol 61(1988), s. 355–369.
- Cranfield B., *A Study of 1 Thess.*, IBS I, 1979, s. 215–226.

- Creaghan J.S., Raubitschek A., *Early Christian Epitaphs from Athens*, Hesperia 1947, 16/1, ascsa.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/146824.pdf.
- Curtius E., *Attische Studien*, t. 2, Gottingen 1865.
- Da Spinetoli, O., *Lettere ai Tessalonicesi*, Roma 1971.
- Danielou J., *Les symboles chretiens primitifs*, Seuil, Paris 1961.
- Danielou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła*, t. I, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984.
- Daszewski W., *Dionysus der Erlöser: Griechische Mythen in Spätantiken Cyprien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Mainz 1985.
- Day J.W., *Early Greek Epigrams and Monuments*, JHS 109 (1989), s. 16–28.
- Day J.W., *Toward a Pragmatics of Archaic and Paleochristian Greek Inscriptions*, w: *Nova doctrina vetusque: essays on early Christianity in honor of Fredric W. Schlatter S.J.*, eds. D. Kries, C.B. Tkacz, New York 1999, s. 243–258.
- Delvoy Ch., *L'art paléochrétien de Chypre*, w: XV Congrès International D'Etudes Byzantines, Athenes 1976.
- De Places E., *La Religion Grecque. Dieux, cultes, rites et sentiment religieux dans la Grece antique*, Paris 1969.
- Dibelius M., *An die Thessalonicher I, II. Der Gebrauch des Wortes parusia (exc.)*, Tübingen 1911.
- Dictionary of Paul and his letters*, eds. G. Hawthorne, R. Martin, D. Reid, Inter Varsity Press, Downers Grove. III., 1993.
- Diehl E., *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, II, Berlin 1927.
- Dill S., *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, London 1925.
- Dittenberg I.G., *Oriens graeci inscriptiones selectae*, II, Leipzig 1905.
- Dodds E.R., *Pagans and Christians in an Age of Anxiety*, Cambridge 1965.
- Drączkowski F., *Chrześcijaństwo wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III–IV wieku*, red. J. Śrutwa, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1983.
- Duchesne L., *Le Liber Pontificalis*, Paris 1886.
- Dunbabin K., *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Ellissen L., *Zur Geschichte Athens*, Goettingen 1847.
- Encyclopedia of Early Christianity*, 2nd edition, eds. E. Ferguson, M.P. McHugh, F.W. Norris, New York 1997.
- Encyclopedia of the Early Church*, ed. A. Di Berardino, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Etzéoglou R., *Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au Sud-Est de la Laconie*. Géographie historique du monde méditerranéen, Paris 1988.
- Ευτερπη Μ., Η ταφική ζωγραφική των πρώτων χριστιανικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, s. 169–194, ΚΓ' Δημητριά Β' Επιστημονικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1990.
- Eustratiadou S., *Hagiologion tis Orthodoxou Ekklisias*, Athina 1935, s. 275.

- Feissel D., *BCH*, 104 (1980), s. 466.
- Feissel D., *L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle*, w: XI ACIAC, Città del Vaticano, s. 814 nn.
- Feissel D., *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIème au VIe siècle*, B.C.H. 1983, Supplement VIII.
- Feissel D., Philippidis-Braat A., *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance*. III. Inscriptions du Péloponnèse, T&MByz 9 (1985), s. 267–395.
- Follet S., *Athenes au II et au III siècles*, Paris 1976.
- Foucart P., *Revue des études grecques*, t. 6, fasc. 21, 1893.
- Fowden G., *Between Paganism and Christianity*, JRS 78 (1988), s. 173–182.
- Fowden G., *City and mountain in Late Roman Attica*, JHS 108, 1988, 48–59.
- Fowden G., *Commonwealth to Empire*, Princeton University Press, Princeton 1993.
- Fowden G., *Late Roman Achaia: Identity and Defence*, JRA 8 (1995), s. 549–567.
- Fowden G., *Nicagoras of Athens and the Lateran obelisk*, JHS 107, 1987, s. 51–57.
- Fowden G., *Religious communities in Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, ed. G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, Cambridge, Mass. and London, 2nd ed. 2000, s. 82–106.
- Fowden G., *The Athenian Agora and the Progress of Christianity*, JRA 3 (1990), s. 494–501.
- Fowden G., *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Fowden G., *The Pagan Holy Man in Late Antique Society*, JHS 102, 1982, s. 33–59.
- Frantz A., *A Public Building of Late Antiquity in Athens*, *Hesperia* 48, 1979.
- Frantz A., *From paganism to Christianity in the temples of Athens*, DOP 19 (1965), s. 187–205.
- Frantz A., *Herculius in Athens: pagan or Christian?* Akten des VII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Trier 5.–11. September 1965, Vatican City and Berlin 1969, s. 527–30.
- Frantz A., *Late Antiquity: A.D. 267–700*, Athenian Agora 24, Princeton 1988.
- Frantz A., *Pagan Philosophers in Christian Athens*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 119, 1975, 29–38.
- Fredriksen P., *When Christians were Jews. The first generation*, Yale University Press, New Haven 2018.
- Frend W.H.C., *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, New York University Press, New York 1967.
- Frend W.H., *The Rise of Christianity*, Fortress Press, Philadelphia 1984.
- Frey J.B., *Corpus inscriptionum iudicarum*, New York 1975.
- Friesen S.J., *The Wrong Erastus: Ideology, Archaeology, and Exegesis*, w: S. Friesen, D. Schowalter, J. Walters, *Corinth in Context*, Comparative Studies on Religion and Society, Brill, Leiden 2010, s. 231–256.

- Fros H., Sowa F., *Księga Imion i Świętych*, t. 3, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.
- Genakoplos D., *Church Building and 'Caesaropapism' AD 312–365*, GRBS 4 (1966).
- Gerousi E., *Oi palaiochristianikes katakombes. Ena tafiko mnimeio, monadiko sto eidos tou ston elladiko choro*, w: *Nisia tou Aigaiou*, Athina 1996, s. 142–147.
- Gkioles N., *Palaiochristianiki techniki*, Naodomia 200–600, Athina 1998.
- Gnilka J., *Lettera ai Filippesi*, Roma 1970.
- Goodenough E., *Jewish Symbols in Greco-Roman Period*, vol. 8, New York 1953–1959.
- Goodrich J., *Erastus of Corinth (Rom 16.23): Responding to Recent Proposals on His Rank, Status, and Faith*, *New Testament Studies* 57(03) 2011.
- Grabar A., *Le premier art chrétien (200–395)*, Paris 1966.
- Grant R.M., *Augustus to Constantine*, Collins, New York 1971.
- Halkin F., *Saint Leonide et ses sept compagnes martyrs a Corinthe*, w: *EEBS*, 1953, s. 217–223.
- Hamman A., *Le vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles*, t. 1–2, Desclée de Brouwer, Tournai 1968.
- Harnack A., *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den Ersten Drei Jahrhunderten*, Leipzig 1965 (1924).
- Hammond N.L., *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, PIW, Warszawa 1973.
- Heijnen S., *Athens and the Anchoring of Roman Rule in the First Century BCE 67–17*, *Journal of Ancient History* 2018, 6(1).
- Hennequin L., *Delphes (Inscription de)*, *DBS* 2, s. 355–373.
- Histoire du Christianisme*, opr. J. Mayeur, Ch. et L. Pietri i in., t. 1, Desclée de Brouwer, Paris 1990.
- Homa K., *Czy Paweł znał misteria eleuzyńskie?* *Studia Bobolanum* 3(2013), s. 99–116.
- Homa K., *Kultura klasyczna a teologia biblijna. Przypadek św. Pawła*, *Syn/thesis* 0, Athens 2013, s. 13–37.
- Hunt E., *Christianity in the second century. The case of Tatian*, Routledge, New York 2003.
- Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963).
- Jankowski A., *Listy więzienne św. Pawła*, Pallottinum, Poznań 1962.
- Jones H.M., *Lo sfondo sociale della lotta tra paganesimo e cristianesimo*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 21–45.
- Junkiert M., *Nieczytelne gesty. Wizerunek chrześcijan w polemice Celsusa i Orygenesesa*, *Napis* 2010, 16, s. 9–7.
- Kaufmann C.M., *Handbuch der Altchristlichen Epigraphik*, Freiburg im Breisgau 1917.
- Kirch J.P., *Die romische Titelkirchen im Altertum*, Paderborn 1918.

- Khiok-Khng Y., *Rhetorical Interaction in I Corinthians 8&10. A Formal Analysis With Preliminary Suggestions for a Chinese, Cross-Cultural Hermeneutic*, Brill, Leiden 1995.
- Konstantopoulou K., *Istoria tis Bizantinis technis mechri ton chronon tou Joustinia-nou*, Athina 1902.
- Kotzia N.Ch., Ανασκαφές της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, ΠΑΕ, 1952, s. 92–128.
- Kubiak Z., *Dzieje Greków i Rzymian, Świat Książki*, Warszawa 2003.
- Kumaniecki K., *Historia kultury starożytniej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1973.
- Labakis G., *Deltion tis Christianikis Archeologias Eterias*, Athina 1892.
- Labakis G., *Isagogin eis tin Christianikin Archeologian*, Athina 1857.
- Ladouceur J., *Christians and Pagans in Roman Nea Paphos: Contextualizing the “House of Aion” Mosaic*, *UCLA Historical Journal* 29(1) 2018, s. 49–64.
- Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, eds. G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, Harvard University Press, Cambridge, MA 1999.
- Lebreton J., *Le développement des institutions ecclésiastiques a la fin du second siècle et au début du troisième*, *Recherches de Science Religieuse*, t. 24, 1934.
- Lenormant F., *Inscriptions chrétiennes de Megare*, *Revue Archéologique*, t. 1, 1865, s. 438–439.
- Lohmeyer E., *Kyrios Iesus. Eine Untersuchung uber Phil. 2, 5–11*, SHAW 1927/28.
- Markus R.A., *Christianity in the Roman World*, Thames and Hudson, London 1974.
- Marrou H., *Sinesio di Cirene e il neoplatonismo alessandrino*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 139–165.
- Marrou H.J., *Historia wychowania w starożytności*, Aletheia, Warszawa 1969.
- Marshall H., *The New Century Bible Commentary, I and II Thessalonians*, London 1990.
- Martin P., *An Early Christian Confession: Philippians 2, 5–11*, London 1960.
- Martindale J.R., Jones A.H.M., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. I AD, Cambridge University Press, Cambridge 1971, s. 260–395.
- McQueen Grant R., *Second Century Christianity: A collection of Fragments*, John Knox Press, Westminster 2005.
- Momigliano A., *Il cristianesimo e la decadenza dell’Impero Romano*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 3–21.
- Momigliano A., *Storiografia pagana e cristiana nel secolo IV d. C.*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 98–111.
- Mommsen A., *Athenae Christianae*, Leipzig 1867.
- Monaco M.Ch., *Halirrhothios Krenai e culti alle pendici meridionali dell’Acropol di Atene*, Athene Pestum, 2015. SATAA2, s. 13.
- Mondesert C., *Le monde grec ancien et la Bible*, Paris 1984.

- Mondo classico e Cristiano*, red. M. Pavan, Biblioteca Internazionale di Cultura 7, Istituto della enciclopedia italiana, Roma 1982.
- Moreau J., *La persécution du christianisme dans L'Empire romain*, Paris 1956.
- Moss C., *The Myth of Persecution*, Harper Collins, New York 2013.
- Most W., *The Thought of St. Paul*, Christendom Press, Front Royal, VA 1994.
- Murphy-O'Connor J., *St. Paul's Corinth*, Good News Studies 6, Wilmington 1983.
- Neil W., *The Epistles of Paul to the Thessalonians*, MNTC, New York 1950.
- Nock A., *Soter and euergetes*, w: *The Joy of Study: Papers on New Testament and Related Subjects Presented to Honor Frederic Clifton Grant*, ed. S.E. Johnson, MacMillan, New York 1951, s. 127–148.
- Norden E., *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede*, Teubner, Leipzig 1913.
- Oliver J., *Marcus Aurelius and the Philosophical Schools at Athens*, JHS 102, 1982.
- Olszewski M., *The iconographic programme of the Cyprus mosaic from the House of Aion reinterpreted as an anti-Christian polemic*, w: *Et in Arcadia Ego: Studia Memoriae Professoris Thomae Mikocki Dicata*, red. W. Dobrowolski, UW, Warszawa 2013.
- O'Malley J.W., *Historia papieży*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- Orlandos A., *III Congres International des Etudes Byzantines*, Athens 1930, *Compte-Rendu*, Athens 1932.
- Orlandos A., *Ai palaiochristianikai basilikai tis Lesvou*, AD 12/1929.
- Orlandos A., *Archeion ton byzantinon mnimion tis Ellados*, t. III, Athina 1948.
- Orlandos A., *H Ksystegos Palaiocristianiki Basiliki*, Athens 1952.
- Orlandos A., *Les monuments paleochrétiens decouverts ou etudies en Grece de 1938 a 1954*, ACIACV, 105–116.
- Orlandos A., *Tò ergon tis archaiologikis etairies kata to 1954*, Athina 1955.
- Owczarek M., *Marek Aureliusz i chrześcijaństwo*, Meander XXXIX/1984, s. 335–348.
- Ozóg M., *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Pallas D., *Corinth et Nicopolis pendant le haut moyen-âge*, FR 18, 1979.
- Pallas D., *Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin*, Cahiers Archeologiques, 24/1975, s. 1–19.
- Pallas D., *La „thalassa” dans l'église chrétienne*, Institut Francais d'Athens 68, Athens 1952.
- Pallas D., *Psyfidota*, Athina 1968, w: *Encyklopedia Religii i Etyki*, coll. 1072 nn.
- Papageorgiou A., *The Early Christian Architecture of Cyprus*, w: *XV Congres International D'Etudes Byzantines, rapports and co-rapports*, Athens 1976.
- Pelekanidis S., *Gli affreschi paleocristiani e gli piu antichi mosaici paretali di Salonicco*, Collana di Qaderni di Antiquita Rvennati, Cristiane e Bizantine, Ravenna 1963.

- Pelekanidis S., *Palaiochristianika mnimeia Thessalonikis* (klasztór Latomou), Thessaloniki 1949.
- Pelekanidis S., *Syntagma ton paleochristianikon psyfidaton dapedon tis Ellados Nisiotikis Ellas* (razem z P. Assimakopoulou-Atzaka), Thessaloniki 1974.
- Perlzweig J., *Lamps of the Roman period*, w: *The Athenian Agora*, VII, Princeton, NJ 1961.
- Pilhofer P., Bauman M., Gerlach J., Hansen D., *Lukian: Der Tod des Peregrinos*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2005.
- Pierwsi apologeeci greccy*, tłum. L. Misiarczyk, Wydawnictwo M, Kraków 2004.
- Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, opr. ks. M. Starowieyski, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- Pittakys K., *L'Ancienne Athènes, ou la description des antiquités d'Athènes*, Athenes 1835.
- Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267–529*, ed. P. Castrén, Helsinki 1994.
- Potter D.S., *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, Routledge, London 2004.
- Prentice W.K., *Greek and Latin Inscription*, Century, New York 1908.
- Rahner H., *Kościół i państwo we wczesnym chrześcijaństwie*, tł. M. i J. Radożycki, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1986.
- Rendina C., *I papi. Storia e segreti*, Newton Compton, Roma 2001.
- Rife J., *Life and Death at a Port in Roman Greece: The Kenchreai Cemetery Project, 2002–2006*, *Hesperia*, 76/2007, s. 143–181.
- Rife J., *The Roman and Byzantine Graves and Human Remains*, w: *Isthmia* (Excavations by the University of California at Los Angeles and the Ohio State University under the Auspices of The American School of Classical Studies at Athens), vol. IX, ASCSA, Princeton, NJ 2012, s. 5; s. 9–10.
- Rigaux B., *Les Epitres aux Thessaloniens*, Ebib, Paris 1956.
- Rinaldi G., *Le lettere ai Tessalonicesi*, Marietti, Torino 1965.
- Robinson D., *Inscriptions from Attica, Achaia, Lydia*, *Analecta Georgiana* 360, Georgias Press.
- Ross L., *Archäologische Aufsätze*, t. 1, Leipzig 1855.
- Ross L., *Reisen auf den griechischen Inseln des agaiinchen Meeres*, t. 3, Stuttgart und Tuebingen 1845.
- Rossi M.S. de, *Bullettino di archeologia cristiana*, Roma 1907.
- Rugierro F., *Szaleństwo chrześcijan*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Saradi H.G., *Late paganism and christianisation in Greece* (with contribution of D. Eliopoulos), w: *The archeology of late antique paganism*, eds. L. Lavan, M. Mulryan, Brill, Leiden 2011, s. 263–309.
- Saradi H.G., *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens 2006.
- Schmid J., *Zeit und Ort der paulinischen Gefangenschaftsbriefe*, Herder, Freiburg im Breisgau 1931.
- Schmithals W., *The theology of the First Christians*, Knox Press, Westminster 1997.

- Schurmann H., *Prima Lettera ai Tessalonicesi*, Città Nuova, Roma 1965.
- Scranton R., Ramage E., *Investigation at Corinthian Kenchreai*, *Hesperia* 36, 1967.
- Scranton R., Shaw J., Ibrahim L., *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, E.J. Brill, Leiden 1978.
- Seyoon K., *The Jesus Tradition in 1Thess. 4, 13-5, 11*, *NTS* 48/2/2002.
- Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, PIW, Warszawa 1979.
- Simon M., *Verus Israel. A Study of the Relations between Christians and Jews in the Roman Empire AD 135-425*, The Littman Library of Jewish Civilization, London 1996.
- Siniscalco P., *Le vie di commercio e la diffusione del cristianesimo*. W: *Mondo classico e Cristiano*, red. M. Pavan, Biblioteca Internazionale di Cultura 7, Istituto della enciclopedia italiana, Roma 1982, s. 17-29.
- Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej*, t. II, PWN, Warszawa 1964.
- Siotou M., *Ai Katakombai tis Milou kai i emfanisis tou Christianismou eis tas Kykladas*, Athina 1984.
- Siwicka M., *Peregrinos Lukiana z Samosat – szaleństwo w krzywym zwierciadle satyry*, *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graece et Latinae* XXIII/2, 2013, s. 153-170.
- Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1971.
- Snyder G.F., *Ante pacem: Archeological evidence of church life before Constantine*, Mercer University Press, Macon 1985.
- Sodini J.P., *Images sculptées et propagande impériale du IVe au VIe siècle: recherches récents sur les colonnes honorifiques et les reliefs politiques a Byzance*, w: *Byzance et les images*, eds. A. Guillou, J. Durand, Paris 1994.
- Sodini J.P., *La sculpture architecturale a l'époque paléochrétienne en Illyricum*, *Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη* 1980, 31-19.
- Sodini J.P., *La sculpture architecturale á l'époque paléochrétienne en Illyricum*, *Studia di Antichita Cristiana* vol. 1, Rome 1984, s. 207-298.
- Sotiriou G.A., *Ai palaiochristianike basilikai tis Ellados*, A.E. 1929.
- Sotiriou G.A., *Παλαιά χριστιανική βασιλική Ιλισού*, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1919, s. 1-31.
- Sotiriou G.A., *Christianiki kai Byzantyniki archeologia*, Athens 1942, t. 1, s. 40 i 131.
- Sotiriou G.A., *I christianiki katakombi tis nisiou Milou*, *Praktika tes Akademias Athinon*, 1928, t. 3, s. 33.
- Spadafora F., *L'escatologia in San Paolo*, Editrice Studium, Roma 1957.
- Speyer W., *Zu den Vorfurfen der Heiden gegen die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6/1963, s. 129-135.
- Stabryła S., *Starożytna Grecja*, WSiP, Warszawa 1988.
- Stikas E., *L'Eglise byzantine de Christianou en Triphylie (Peloponese) et les autres edifices de même type*, E. de Boccard, Paris 1951.

- Stikas E., *Ergon*, 1957.
- Stępień J., *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, Pallottinum, Poznań 1979.
- Suski R., *Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w „Historia Augusta”*, Sub Lupa, Warszawa 2014.
- Strzygowski J., *Hellas in das Oriens Umarmung*, Allgemeine Zeitung, München 1902.
- Szarmach M., *Dion z Pruszy. Monografia historyczno-literacka*, UMK, Toruń 1979.
- Szilagy J., *Illyricum*, w: *Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike*, t. 2, Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart 1964, col. 1367–1369.
- Testa E., *Il simbolismo dei Giudei-cristiani*, Franciscan Printing Press, Gerusalemme 1962.
- The New Jerome Biblical Commentary*, red. R. Brown, J. Fitzmyer, R. Murphy, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1986.
- Thompson E., *Il cristianesimo e i barbari del Nord*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 65–89.
- Thompson H., Wycherley R., *The Athenian Agora Volume XIV*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, NJ 1972.
- Toynbee A., *The Crucible of Christianity*, WPC, New York 1969.
- Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Wasmuth, Tübingen 1988.
- Travlos J., *Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αθηναϊκού Ασκληπείου*, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1939–1941, s. 34–68.
- Travlos J., *Ανασκαφικά έρευναι παρά το Ολυμπίειον*, ΠΑΕ, 1949, s. 25–43.
- Travlos J., *Ανασκαφικά έρευναι εις την Βιβλιοθήκη του Αδριανού*, ΠΑΕ, 1950, s. 41–63.
- Travlos J., *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960.
- Travlos J., *Christianikai Athinai*, Th.H.E., t. 1, 1962, col. 731–732.
- Tzavella E., *Christianisation of Attica: The Topography of Early Christian Churches*, Pharos 2014, t. 20(2), s. 121–158.
- Urban Religion in Roman Corinth*, eds. D. Schowalter, S.J. Friesen, Harvard University Press, Cambridge, MA 2005.
- Vademecum historyka starożytniej Grecji i Rzymu*, red. J. Kolendo, E. Wipszycka, J. Zabłocka, PWN, Warszawa 1986.
- Van der Meer F., Mohrmann C., *Atlas of the Early Christian World*, Nelson, London–Edinburgh 1958.
- Vemi V., *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Ecole française d'Athènes; Dépositaire, Diffusion de Boccard, Athènes–Paris 1989.
- Vernant J.P., *Źródła myśli greckiej*, przeł. J. Szacki, PWN, Warszawa 1969.
- Vogt J., *Pagani e cristiani nella famiglia di Constantino il Grande*, w: *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, red. A. Momigliano, Einaudi, Torino 1968 (Oxford 1963), s. 45–65.
- Volonake I.E., *Tà Palaiocristianiki Baptistiria tis Ellados*, Athens 1976.

- Weiss J., *O archejonos christianismos i istoria tis periodou 30–150 n.e.*, Artos Zois, Athina 1983.
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, PIW, Warszawa 1994.
- Wipszycka E., *Państwo rzymskie a chrześcijaństwo do początków IV wieku*, w: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*, red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, UJ, Kraków 1994.
- Wolski J., *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 1971.
- Zachos K., *The tropaeum of the sea battle of Actium at Nikopolis: interim raport*, *Journal of Roman Archeology*, vol. 16/2003, s. 65–95.
- Zieliński T., *Religia hellenizmu*, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa 1925.
- Zieliński T., *Religia starożytnej Grecji. Zarys ogólny*, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa 1921.

Indeks postaci

- A**
Adelfiusz 152
Aegeates 81
Afrodyta 17, 18, 34, 79, 84, 154, 159,
165, 166
Agathocles 41
Agrippina Maior 33
Akwila, św. 37, 55, 122
Akwilinus 152
Albinus 128
Aleksander Jerozolimski, św. 143
Aleksander Sewer, cesarz 125, 140,
141, 146
Aleksander Wielki 84
Aleksander z Afrodiasias 41
Aleksander z Libii 152
Allogenes 152
Amfitryda 98
Ammianus Marcellinus 120, 153
Ammonius 47
Anacletus, papież 61
Anargyroi, św. 99
Andrzej Apostoł, św. 81
Anteros, papież 146
Antoninus Pius, cesarz 97, 108, 122
Antychryst 66, 69, 72, 73
Antygon 86
Apollin 48
Apoloniusz z Tiany 44, 55, 80, 121
Apulejusz 47, 127, 128, 153
Ares 29, 33, 84
Arion 77
Arnobiusz z Sicca 19, 83, 114, 159
Arrianus 46
Artemida 22
Arystarch 56
Arystoteles 41, 46, 91
Arystydes 107, 108, 129–131
Asconius 52
- Asklepios 15, 16, 18, 19, 129, 163
Atenagoras 108, 121, 131
Atenajos 29, 30, 125
Atenodoros Kananita 44, 52
Attis 35, 113, 166
Augustyn, św. 72, 140
Aulus Gellius 42, 120, 123, 125
Aurelian, cesarz 13, 144, 145, 147,
149
Aureliusz Wiktor 107
- B**
Bakchilides 133
Barnaba, św. 57, 158
Basilissa 77
Bazyli Wielki, św. 153
Bazyliides, męczennik 121
Benedimos, męczennik 59
Boecjusz 41
Bradui 62
- C**
Casander 64
Catus 42
Celsus 109, 120, 129, 149–151
Cezar z Feba 35
Charissa 59, 77, 157
Cleomedes z Astypalei 99
Cleonicos z Teb, bp 59
Crinagoras 53
Cyceron 36, 52, 87, 109, 155
Cyprian Rufinus 41
Cyprian, św. 17, 49, 143, 146
- D**
Damaris 15, 29, 55, 165
Decjusz, cesarz 13, 17, 59, 60, 81,
143, 156, 166
Demetra 11, 19, 58, 105, 106, 113,
152, 165
Demetrios, bp 149

- Demetriusz, bp 65, 98
 Demetriusz, cynik 43, 46, 123, 152
 Demonaks 41, 46, 47
 Demonstratos z Lidii 152
 Diodor Sycylijski 106
 Diognet 13, 18, 85, 132
 Dioklecjan, cesarz 60, 65, 82, 83, 145, 147, 148, 153, 166
 Dion Cassius 37, 42, 44, 135, 140
 Dion Chryzostom 47
 Dion z Prusy 11, 109, 123
 Dionizjos 15, 84
 Dionizjusz Cassius Longinus 47, 149
 Dionizy Areopagita 58
 Dionizy z Koryntu 31
 Dionizy, bp 15, 17, 29, 55, 57, 81, 133–136
 Dionizy, papież 147
 Domicjan, cesarz 39, 40, 44, 53, 58, 59, 61, 62, 82, 165
 Domitilla 39
 Drusilla, cesarz 34
 Drusus Minor, cesarz 33
- E**
 Ecdicius, bp 98
 Ekumeniusz 93
 Eleuteriusz, papież 136
 Eliusz Arystydes 17, 108, 129, 130
 Eliusz Hadrian 17
 Elpistos 133
 Epafrodyt 86, 88
 Epiktet 39, 42–44, 46, 82, 107
 Erastus 56, 57, 76
 Eros 30
 Eunapiusz 144, 149, 153
 Euphrates 44
 Eurypides 30
 Eustathius, bp 98
 Euzebiusz z Cezarei 14, 17, 18, 37, 39, 40, 47, 58, 60, 80, 81, 83, 97, 106–110, 112, 121, 122, 131, 133–136, 140, 142, 143, 147, 149, 152, 165, 166
 Euzebiusz, papież 148
- Evander 47
 Ewaryst, papież, św. 61
- F**
 Favorinus z Arleate 123
 Febe, diakonisa 56, 77, 135
 Feliks I, papież 147
 Filemon, św. 117
 Filip Arab, cesarz 142, 143
 Filip, bp 81
 Filodemus z Gadary 42
 Filokomos 152
 Filostrat Starszy 42, 47, 120, 123
 Filostratos 42, 47
 Flawiusz Klemens 39
 Fronton z Cyrty 109, 111, 113–118, 123, 144, 149
- G**
 Gajusz 128
 Gajusz Kasjusz Longinus 11
 Gajusz, papież 147
 Galba, cesarz 38
 Galen 47, 109, 118, 126–128
 Galien 144
 Galien, cesarz 144
 Galina 77, 156, 157
 Galion 89
 Gallien 13, 143
 Gallion 105, 106
 Germanicus, cesarz 33
 Gordian III, cesarz 142
 Grzegorz Wielki, papież, św. 58, 92, 153
 Grzegorz z Nazjanzu, św. 153
- H**
 Hadrian, cesarz 11, 44, 46, 47, 58–60, 82, 104, 107, 108, 110, 122, 123, 131, 132, 134, 135, 141
 Haralampos, św. 97
 Hegesinus 47
 Hegesippos 106, 108, 136
 Helena, cesarzowa 98
 Heliogabal, cesarz 140, 145
 Herakleios, męczennik 59
 Herakles 30, 106

- Herakliusz 148
Hermes 30, 79, 84, 105
Hermiasz 132, 161
Herminus 41
Herod Attyk 111, 120, 123, 125, 129, 160
Herodot z Tarsu 69, 127
Hieronim, św. 18, 56, 58–60, 88, 100, 131, 133, 135, 149, 152, 153, 159
Horacy 42
Hygin, papież 108, 134
- I**gnacy Antiocheński, św. 8, 38, 59, 85
Ireneusz z Lyonu, św. 8, 61, 85, 112, 121, 137
Iuno Regina 84
Izyda 18, 76, 84, 109, 139
Izydor z Nikopolis, bp 83
- J**akub Apostoł, św. 73
Jan Chryzostom, św. 47, 57, 73, 88, 93, 123, 135, 153, 163, 165
Jan Chrzciel, św. 142, 155, 160
Jan Damasceński, św. 88
Jan Ewangelista, św. 39, 59, 61
Jazon 17, 55, 64
Jezus Chrystus 7, 11, 15, 31, 33–36, 46, 50, 52, 55, 57, 58, 60, 66–75, 80, 85, 91–95, 99, 103, 109, 113, 114, 124, 126, 131, 141–143, 145, 148, 150, 151, 159, 161
Jowisz 35, 140, 143, 145
Józef Flawiusz 37–39, 48, 79, 80, 163
Julian Apostata, cesarz 13, 42, 151, 153
Juliusz Cezar, cesarz 11, 33, 36, 56, 86, 106, 143
Juliusz Nikander 36
Justus 55
Justyn, św. 59, 60, 72, 108–110, 120, 131, 132
Justyna, św. 56
Justynian, cesarz 16, 153
Juvenalis 52
- K**aligula, cesarz 34, 36, 43, 73
Kalikst, papież 101, 145, 147
Kalisa 77, 157
Kalwizjusz Taurus 128
Karakala, cesarz 139, 140
Klaudiusz Agathurnus 43, 44
Klaudiusz, cesarz 34, 37, 43, 52, 55, 147
Klemens Aleksandryjski, św. 7, 19, 61, 86, 132, 159
Klemens Rzymski, św. 17, 31, 39, 85, 90, 92, 106
Kommodus 125, 136
Korneliusz, papież 146
Krescens 109, 132
Kryspus 55
Kwadratus 17, 18, 107, 166
Kybele 35, 84, 113
- L**eonidas, męczennik 59, 77, 78, 156, 157, 160, 166
Lidia 55, 85–87
Linus, papież 61
Lucius Annaeus Cornutus 43
Lucjusz Kalpurniusz Pizon 79
Lucjusz, król Brytanii 136
Lucjusz, papież 44, 146
Lukian z Samosat 41, 46, 47, 85, 109, 118–120, 124, 125, 129, 137
- Ł**ukasz Ewangelista, św. 29, 31, 48, 49, 55, 56, 63, 66, 69, 79, 86, 91, 96, 100, 105
- M**aksymin Trak, cesarz 37, 60, 142, 146, 148
Marceli, papież 148
Marcelin, papież, św. 148
Marcella, męczennica 121
Marek Aureliusz, cesarz 18, 39, 44, 47, 58, 85, 107–111, 120, 121, 123, 131, 135, 136, 139, 140
Marek Ewangelista, św. 60
Marek z Eubei, bp 59

- Martialis 52
 Maximalla 81
 Meliton z Sardes 108, 110, 111, 121, 136
 Mezos 152
 Miliadiades, papież 148
 Minerva Augusta 84
 Minucjusz Feliks 109, 117, 118
 Mitra 84, 139
 Mitrydates 11
 Muratori 85, 86
 Musonius Rufus 42, 43, 152

N
 Narkissos z Palestyny 58
 Nemesis 84
 Neron, cesarz 8, 34, 37, 38, 43, 44, 52, 53, 81, 82, 105
 Nerwa, cesarz 39, 62
 Niceforus 56
 Nike 77, 84, 157
 Nikoteos 152
 Numenius z Apamei 128, 129
 Nunekhia, męczennica 77, 157

O
 Oktawian August, cesarz 11, 35, 64, 84
 Oktawiusz 84
 Orygenes 42, 60, 61, 99, 121, 122, 129, 140, 143, 149–151

P
 Parthenos 84
 Paulin z Noli 78
 Paulinos, męczennik 59
 Pauzaniusz 55, 58, 105, 125, 155, 164
 Paweł Apostoł, św. 7, 10, 15, 17, 18, 29, 31, 35, 37, 42–44, 46, 48, 48, 52, 55–58, 64–80, 82–90, 92–96, 104–106, 117, 121, 128, 130, 135, 151, 163, 164
 Peregrinus 47, 119, 120, 125
 Persefona 105, 106
 Persius 43
 Petronius 52, 125
 Pinytos, bp 81, 133, 136

 Pistos z Aten, bp 59
 Platon 8, 29, 47, 48, 109, 127–129, 141, 149, 152, 153
 Pliniusz Młodszy 42–44, 49, 51–53, 59, 107, 143
 Pliniusz Starszy 49, 84
 Plotyn 152
 Plutarch 8, 11, 41, 44, 47, 48, 109, 123, 125, 128, 153
 Polemon z Frygii 122, 123
 Polibiusz 69, 166
 Polikarp ze Smyrny, św. 85, 109
 Pompejusz 11
 Poncján, papież 146
 Poncjusz Piłat 37, 159
 Pontianos 30
 Porfiriusz 152
 Posejdon 98
 Potamien, męczennik 121
 Potamon z Mityleny 46
 Priap 113
 Proteus 47, 82, 120, 124, 125
 Pryscyła, św. 37, 55
 Publius Trasea Paetus 43, 58
 Publius z Malty 58
 Publiusz, bp 131, 134, 166
 Pyrrus z Berei 56

Q
 Quintilianus 53, 87

R
 Rubellius Plautus 43
 Rustykus 110

S
 Secundus z Tesalonik 56
 Seneka Młodszy 37, 44, 46, 52, 106, 109
 Seneka Starszy 44
 Sereniusz Granian 108
 Simplicjusz 41, 46
 Sopater 56
 Sosigenes 46
 Sosikrates 30
 Soter, papież 33, 83, 133, 135, 163, 164

- Sotion 46
Sozomen Hermiasz 161
Stefan, papież 146
Stefanas 56
Strategios z Hephestii, bp 59
Stratoklis 81
Sulla 34, 160
Sulpicjusz Sewer 38, 59, 61
Swetoniusz 35–37, 39, 44, 52, 86, 123
Sykstus I, papież 104
Sykstus II, papież 146
Sylas, św. 49, 55, 56, 96
Sylwan, św. 64, 65
- Tacjan Syryjczyk 131, 132, 145
Tacyt 36, 37, 42, 43, 52, 53, 105
Telecles 47
Telesfor, papież 134
Teodoret z Cyru 72, 73, 88
Teodozjusz II, cesarz 160
Teofil z Antiochii, św. 85, 108
Teofilakt 88, 94
Tertulian 86, 107, 109, 122, 135, 139, 141, 142, 165
Theogenes z Patry 47, 82
Theodora 77, 156, 157
Titus Albucius 80
Trajan, cesarz 17, 48, 49, 51, 59, 62, 82, 107, 108, 143, 166
Tyberiusz, cesarz 33–36, 44
Tycjusz 55
Tymoteusz, św. 49, 55, 56, 64, 65, 89, 90, 128, 135
Tytus, cesarz 38
Tytus, św. 49, 56, 78–82, 135
- Urban, papież, św. 145
- W**alens, cesarz 62
Walerian, cesarz 17, 60, 77, 143, 144, 146
Wenus z Milo 101
Wespazjan, cesarz 38, 59, 123
- Zefiryn, papież, św. 101, 136, 145
Zenobia, królowa 149
Zenon z Kition 30
Zenon z Sydonu 42
Zeus 18, 84, 108, 125, 160, 166
Zorianos 152
Zoroaster 152

Indeks nazw geograficznych

- Achaja** 7, 8, 11, 21, 31, 36, 37, 56, 107, 111, 158
Aigosthena 15, 154
Akcjum 11, 35, 43, 46, 84, 122
Akrokorynt 17
Aleksandria 36, 40, 121, 149
Alimos 14
Amfipolis 97
Antiochia 40, 61, 143, 144, 158
Apollonia (Mygdonia) 42, 47, 97, 152
Areopag 15, 29, 55, 57, 102, 105, 157, 160, 163, 166
Argolida 18, 19
Argos 11, 12, 18, 19, 76, 78, 82, 160
Astypalea 99, 158
Ateny 10–16, 18, 22, 27–31, 33–37, 40–44, 46–49, 52, 55, 57–59, 61, 63, 65, 82, 84, 97, 101–103, 105, 107, 108, 111, 119–121, 124, 125, 127, 129–133, 137, 140, 141, 143, 145, 149, 152–157, 159–161, 164–167
- Beocja** 15, 100
Berea 55–57, 65, 96
Brauron 14, 22, 25
- Carpathos** 99
Cefalonia 21, 22
Cezarea Nadmorska 88–90
Chalkida 102
Chios 96, 123
Cyklady 42, 53, 98, 101, 158
Cypr 57, 96, 158, 159
- Delfy** 11, 12, 36, 48, 105, 108
Efez 49, 56, 57, 88–90, 108, 121, 131
Eleftherai 15, 22, 26
- Eleusis** 11, 12, 14, 15, 46, 105, 106, 108, 164, 165
Emmesa (Homs) 140
Epidauros 12, 18, 19, 76
Epir 82, 83, 136
Etolia 21, 22
Eubea 11, 59, 102
- Farsalos** 11, 33
Filippi 10, 11, 55, 64, 83–90, 95, 96, 117
- Glyphada** 14
Gortyna 13, 79–81, 134
Grecja 9, 11, 12, 19, 28, 29, 35, 37, 40, 44, 47, 53, 55, 56, 63, 65, 67, 77, 82, 85, 86, 90, 96, 102, 106, 108, 119, 122, 125, 128, 129, 131, 134, 137, 145–147, 149, 153–156, 167
- Hephesteion** 16
Hymet 22, 166
- Ilissos** 11, 15, 28, 59, 160, 166
Illiria 10, 21, 61
Iraklio 56, 79–81
Isthmia 9
- Kenchries** 76
Kiato 18
Kionia (Tinos) 98, 158
Knossos 79, 81
Korynt 9, 15, 17, 18, 29–31, 37, 40, 44, 46, 48, 52, 55, 56, 58, 59, 65, 76, 77, 81–83, 89, 96, 104–106, 115, 121, 123, 124, 126, 131, 133, 145, 155–157, 160, 164
Kreta 13, 56, 79, 80, 133

- Larissa** 63, 97
Lasaia 79
Lawrio 14
Lechajon 18, 77, 157
Leros 158
Lesbos 11, 96, 97
Liceum 41, 107
Likaonia 19
- Macedonia** 11, 36, 61, 63, 83, 85, 89, 96, 167
Madaura 127, 128, 153
Maraton 22, 123
Markopoulo 14
Mastron 22
Megara 12, 155, 156, 160, 164
Milet 36
Milos 98, 101, 154, 158
Mitylena 46, 53
Monastyraki 102
- Nea Anchialos** 20, 21
Neapolis (Kavala) 84, 96
Nemea 18, 19, 76, 84
Nikopolis 21, 28, 35, 36, 43, 44, 46, 48, 79, 80, 82, 83, 107, 122, 136
- Oinoi** 22
Olimpia 11, 47, 120, 124, 125
- Paiania** 22
Paros 98, 158
Partenon 15, 16, 160
Patras 47, 56, 76, 81, 82
Peloponez 10, 56, 76, 81, 103, 106, 143, 156, 167
Penteli 22
Pergamon 40, 49, 126, 129
- Rzym** 10, 11, 33, 37, 38, 41, 43, 44, 48, 50, 52, 53, 55, 56, 59, 61, 64, 77, 79, 82, 84, 86, 88–90, 99, 106, 108, 110, 111, 113, 121, 125, 127, 131, 133–136, 140–143, 145, 146, 148, 149, 165
- Sikyon** 76, 78
Sofiko 76, 78
Sparta 11, 19, 76, 82
Spata 14
Stamata 14, 22, 24
- Tars** 35, 44
Teby 15, 22, 48, 56, 59, 67, 96, 100
Tegea 20, 76
Tesaloniki (Saloniki) 55, 56, 57, 64, 65, 67, 68, 76, 83, 87, 96, 97, 103, 158
Troada 86, 96
- Via Egnatia** 38, 64, 83, 87, 97

Książka Krzysztofa Homy jest syntetyczną relacją i analizą śladów obecności chrześcijan na terenie Achai w okresie od przybycia św. Pawła do Europy aż do ogłoszenia Edyktu Mediolańskiego w 313 roku. Autor podkreśla, że w porównaniu z pozostałymi częściami Imperium Romanum zachowało się niewiele świadectw związanych z rozwojem chrześcijaństwa na terenie Achai. Pomimo tego, albo właśnie dlatego, jest rzeczą uzasadnioną zastanowić się nad statusem i znaczeniem nielicznych śladów chrześcijańskich na tym terenie w pierwszych 260 latach istnienia chrześcijaństwa. W tym czasie doszło bowiem do zderzenia dwóch światów. W przestrzeni kultów religijnych i obyczajów świata pogańskiego oraz nurtów filozofii i literatury klasycznej zaczęły się pojawiać i rozwijać pierwsze elementy kultury chrześcijańskiej.

Praca ta stanowi wartościowe osiągnięcie w domenie polskich badań nad początkami i rozwojem kultury chrześcijańskiej, dlatego bez wątpienia zainteresuje miłośników szeroko rozumianej starożytności chrześcijańskiej oraz zasługuje na opublikowanie.

Dr hab. Anna Kucz, prof. UŚ

Opracowanie Krzysztofa Homy podejmuje kwestię śladów kultury chrześcijańskiej w Achai na Peloponezie pomiędzy 50 a 313 rokiem po Chrystusie. Autor wybrał jako przedmiot i obszar badawczy krainę, która w porównaniu z innymi częściami Imperium Rzymskiego dostarcza nielicznych świadectw życia chrześcijan [...].

Mimo że, jak zaznacza autor, posiadamy niewiele bezpośrednich świadectw archeologicznych i pisanych dotyczących pierwszych chrześcijan, udało się mu opracować bardzo udaną i wartościową naukowo monografię, napisaną dobrym językiem – precyzyjnym pod względem merytorycznym, a jednocześnie przystępną dla czytelnika-nieprofesjonalisty. Może ona stanowić także bardzo przydatny przewodnik dla turysty zainteresowanego poznaniem świata greckiego i tamtejszego chrześcijaństwa w trzech pierwszych wiekach po Chrystusie.

Ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec

ISBN: 978-83-7614-578-5

Fundacja
Ignatianum